

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЗМІСТУ І МЕТОДІВ НАВЧАННЯ**

М. Г. Стельмахович

УКРАЇНСЬКА НАРОДНА ПЕДАГОГІКА

Навчально-методичний посібник

*Рекомендовано Міністерством освіти України
як навчально-методичний посібник для студентів
педагогічних навчальних закладів, державних університетів*

Київ 1997

Стельмахович М. Г. Українська народна педагогіка. — К. ІЗМН, 1997. — 232 с.

У книжці М. Г. Стельмаховича, акад. АПШ України, д-ра пед наук, проф. Прикарпатського ун-ту ім. В. Стефаника, висвітлюється суть української народної педагогіки, її основний зміст і провідні завдання, здобутки, принципи, ідеали, самобутні риси, історичні традиції, а також роль, місце та шляхи раціонального використання у сучасному родинно-громадсько-шкільному вихованні історичних традицій та тенденцій розвитку етнопедагогіки.

Видання становить інтерес для всіх, хто цікавиться українською народною педагогічною культурою, особливо для батьків, учителів, вихователів, студентів педагогічних навчальних закладів та університетів.

Рецензенти: *Р. П. Скульський* — член-кореспондент АПШ України, проф., директор наук.-метод. центру "Українська етнопедагогіка і народознавство" *Б. М. Ступарик* — д-р пед. наук, проф., зав. кафедрою історії педагогіки Прикарпатського ун-ту ім. В. Стефаника.

Відповідальні за випуск: *Я. Г. Косарева, Н. О. Климова*

ISBN 5-7763-9265-9

© М. Г. Стельмахович, 1997

ВСТУП

*Може найважливішим з наших
завдань як національної спільноти
було, є і буде: пізнавати себе*

Євген Маланюк

Відродження автентичної педагогіки на Україні стало насущною потребою нашого часу. В контексті розбудови незалежної України, створення системи національної освіти й виховання особливого значення набуло науково обгрунтоване розв'язання виховних завдань засобами української народної педагогіки.

Особливо нагальною стала проблема створення й застосування виховної системи, адекватної потребам українського державотворення й формування високоосвічених, духовно багатих й морально стійких особистостей, достойних громадян демократичної європейської держави. Існує також потреба усунення штучно продукуваних у період суспільних деформацій і національного нігілізму суперечностей між досягненнями багатовікового морально-педагогічного досвіду народу й недостатнім його використанням у науковій теорії та практиці сімейно-шкільного виховання. Найдужче ці суперечності виявилися у тому, що фактично були приречені на забуття прогресивні народно-побутові традиції і національні звичаї духовно-морального, гуманного, трудового, культурно-естетичного характеру. Внаслідок цього педагогічна Наука, зміст освіти багато в чому стали абстрактними, вихолощеними й заформалізованими. Відірваність школи, виховання від культурно-історичних традицій породжувала відчуженість підростаючих поколінь від народної культури, моралі, духовності. Такі "білі плями", прогалини в свідомості людей — одна з головних причин поширення так званої "масової культури", обивательщини, пияцтва, неробства, духовної нищості, конформізму.

Подолання названих, як і багатьох інших негативних явищ, значною мірою пов'язано з народною педагогікою. Використання її — неодмінна умова дальшого розвитку наукової педагогічної

3

теорії й практики. Засвоєння дітьми й молоддю національних традицій, фундаментальної системи знань з рідної мови, фольклору та етнографії запобігає історичній непам'яті, бездуховності, моральному збоченню, прилучає через рідну культуру до світової загальнолюдської культури.

Народна педагогіка наймудріша, бо вона озброєна багатющими знаннями, виробленими колективним генієм народу.

Народна педагогіка найавторитетніша, бо її істинність підтверджена багатовіковою масовою практикою родинно-шкільно-громадського виховання, творцем і носієм якого є сама нація.

Народна педагогіка найідейніша, бо вона базується на заповідях народної моралі, націлена на формування справжньої Людини. Благодіючий вплив на її розвиток мають рідна мова й фольклор, чудові здобутки народного мистецтва, ремесла і промисли, родинно-побутова культура, національні звичаї і традиції, свята, обряди, символи.

Народна педагогіка найпрогресивніша, бо вона завжди знаходиться на передньому краї боротьби за розум, за світло знань, за перемогу Добра над Злом, Правди над Кривдою, за торжество здорового глузду й справедливості, за суспільний прогрес, за продовження роду людського й тісного взаємозв'язку поколінь, збереження й примноження національної культури, утвердження доброзичливих стосунків між людьми й добросусідських відносин між народами, захисту традиційної родини, теплоти домашнього вогнища, дитинства, батьківства і материнства.

Народна педагогіка духовно найбагатша, бо на її терені протягом багатьох віків сумлінно працюють мільйони батьків і матерів, дідусів і бабусь, численних нянь з народу, вихователів-кумів й опікунів.

Народна педагогіка найгуманніша, бо леліє найдорожчий скарб суспільства, цвіт, гордість і майбутнє нації, надію людства - дітей.

Народна педагогіка найдемократичніша, бо твориться, шліфується й побутує у гущі народу, обслуговує його найперші потреби, виражає й реалізує його виховні ідеали, волю й інтереси, віру, надію й любов. Це прародителька батьківської мудрості, демократичної педагогічної науки, професійної педагогіки й шкільної практики.

4

НАРОД ВЧИТЬ, ЯК НА СВІТІ ЖИТЬ

Немає

Мудріших, ніж народ, учителів;
У нього кожне слово — це перлина,
Це праця, це натхнення, це людина.

Максим Рильський

Суть понять

"народна педагогіка", "етнопедагогіка"

Людина з'являється на світ маленькою, безпомічною істотою. Хіба можна бути байдужим до її долі? Як навчити її робити перші життєві кроки, як виховати здоровою і розумною, чесною і правдивою, відважною і кмітливою, витривалою і спритною, наполегливою і працьовитою, доброю і щирою? Ці та інші педагогічні проблеми здавна постають перед батьками.

У результаті виховних дій мільйонів людей протягом віків сформувався певний педагогічний досвід, який згодом викристалізувався у велику педагогічну мудрість — народну педагогіку.

Що таке народна педагогіка?

Педагогіка у загальному розумінні слова — це наука про виховання, освіту й навчання підростаючого покоління. Народною називаємо ту педагогіку, яку створив народ. Це система прийнятих у даній місцевості методів і засобів виховання, що передаються від покоління до покоління і засвоюються передовсім як певні знання, вміння і навички. Народна педагогіка належить до тих могутніх феноменів, що забезпечують збереження національного характеру, звичок і психології людини. Виховний ідеал, цілі, завдання, зміст, принципи і засоби народної педагогіки знайшли своє відображення і втілення у рідній мові, фольклорі, національних звичаях, традиціях, святах, обрядах, символах і різних видах народного мистецтва, у дитячих народних іграх та іграшках, у живій практиці трудового і сімейного виховання, у народних ремеслах і промислах, у родинно-побутовій культурі нашого народу.

5

Термін "народна педагогіка (педагогіка)" в науковий обіг впровадили К. Ушинський та О. Духнович.

У вступному слові до "Народної педагогії" О. Духнович писав: "Людину представляють: натура, наука і звичай; природну схильність одержує людина від самої природи, що складає її характер, але науки і звичаї дають вправи і настанови або виховання"¹.

У середині 70-х рр. ХХ ст. у науковому обігу з'явився ще один термін — "етнопедагогіка", запропонований відомим чуваським педагогом Г. Волковим. За його визначенням, "народна педагогіка" — це вироблені й застосовувані в середовищі людей праці знання, засоби і досвід виховання та навчання дітей і підлітків, а "етнопедагогіка" — це наука про народну педагогіку.

"Етнопедагогіка, — відзначає Г. Волков, — досліджує досвід трудящих, з'ясовує можливості й ефективні шляхи реалізації прогресивних педагогічних ідей народу в сучасній науково-педагогічній практиці, досліджує способи встановлення контактів народної педагогічної мудрості з педагогічною наукою, аналізує педагогічне значення тих чи інших явищ народного життя і з'ясовує їх відповідність сучасним завданням виховання"².

Усі видатні педагоги досягли високого наукового злету завдяки тому, що свою педагогічну творчість будували на засадах народної педагогіки. То й ніякого перебільшення не буде, коли скажемо, що педагогіку творить народ, а професійні педагоги її тільки аранжують.

Гуманна, демократична, національна педагогіка, школа й родина виростають на ґрунті народної педагогіки. Ідеальний варіант сучасної педагогіки той, що базується на інтеграції народної педагогіки, етнопедагогіки та педагогічної науки в цілому, передової практики навчання й виховання дітей в сім'ї. Названа інтеграція не означає позбавлення їх самостійності чи індивідуальних рис, бо кожній з них, поряд зі спільними, належать також притаманні тільки їй властивості.

¹ Духнович А. В. *Народная Педагогия в пользу училищ и учителей сельских. Ч.1. Педагогика общая*. — Львів, 1857. — С. 3.

² Волков Г.Н. *Этнопедагогика чувашского народа*. — Чебоксари, 1966. — С. 22

6

Батьки, вчителі, вихователі зобов'язані ґрунтовно знати й уміло використовувати в родинно-громадсько-шкільному вихованні українську народну педагогіку, яка є надзвичайно багатою. Вона об'єднує в собі такі компоненти: народне родинознавство; народне дитинознавство; батьківську педагогіку; народну дидактику; народну деонтологію.

Українське родинознавство (фамілістика) об'єднує знання й досвід народу щодо створення й збереження міцної, здорової й щасливої сім'ї.

Народне дитинознавство концентрує в собі усталені погляди на дітей, емпіричні знання про умови й рушійні гили онтогенезу людських якостей на стадії дитинства, про закономірності перебігу фізіологічних, сенсорних, емоційних, вольових та пізнавальних процесів у дитячому віці від народження й до фізіологічного дозрівання та включення в доросле життя.

Батьківська педагогіка репрезентує народну мудрість соціалізації дитини в сім'ї завдяки передачі їй дорослими (матір'ю, батьком та іншими членами сім'ї) духовного й виробничого досвіду, прищеплення культури поведінки.

Народна дидактика відображає здобутки у галузі розумового й світоглядного розвитку підростаючого покоління, що концентрується у поглядах на принципи, зміст і методи навчання, зміцнення пізнавальних сил і здібностей дитини. Реалізується вона переважно через дитячу мову й мову дорослих, загадки, прислів'я й приказки, скоромовки, казки, оповідання, постійне залучення дітей і підлітків до посильної праці, спілкування з природою, дотримання мовленнєвого етикету, дитячі ігри, забави тощо.

Народна педагогічна деонтологія¹. Це те архіобов'язкове, без чого істинне виховання справжньої людини немислиме. Як, приміром, прищеплення дітям змалку працьовитості, любові до рідної мови й культури свого народу, почуття приязні до інших народів; знання свого родоводу; шанобливе ставлення до батька й матері, землі, хліба; охорона честі родини; піклування про молодших, хворих, калік, людей похилого віку; шанування народ-

¹ Термін виводиться від грецьких слів "сіеопіоз" та "Іодоз" і перекладається як наука про конче потрібне; обстоє етичну сферу обов'язкового в думках і вчинках кожної людини.

7

них звичаїв, традицій, національної атрибутики. Вироблення цих та інших якостей у дітей та підлітків вихователь, за народною деонтологією, зобов'язаний постійно тримати в центрі своєї уваги. Те, що треба навчити наших дітей завжди свято берегти у душі й серці, думках і поведінці, українці називають "берегинєю"¹.

Педагогічний вплив народної педагогіки на формування особистості важко переоцінити. Діти й підлітки сприймають її легко, природно і просто, навіть не відчуваючи, що їх виховують. Очевидно, це дало підставу К. Ушинському сказати, що "виховання, створене самим народом і побудоване на народних основах, має ту виховну силу, якої нема в найкращих системах, побудованих на абстрактних ідеях або запозичених в іншого народу"². Тому народна педагогіка здавна привертає увагу багатьох діячів культури.

З історії української народної педагогіки

Народна педагогіка українців своїм корінням сягає у сиву давнину, в життя і побут, вдачу, звичаї і віру українських племен ще до заснування Київської держави, які, за словами літописця, "мали кожде свої обичаї, закони і науку батьків своїх і свої нориви кожде"³. Вона знайшла своє поетичне відбиття в усній народній творчості — в прислів'ях та приказках, піснях, казках, притчах, виросла з насущних потреб життя. Вже в дородовому суспільстві дітям прищеплювалися життєві навички і трудові вміння. Змістом виховання і навчання був реальний процес побутового і трудового життя людей, а основними засобами — спостереження, показ і багаторазові повторення різних дій. Досвідчені мисливці вчили дітей звіроловству, хлібороби — рільництву, пасічники — бджільництву, здібні майстри — різним способам виготовлення знарядь праці. Все це надавало вихованню загальнонародного характеру, однакового для всіх дітей. Чужоземці, які побували в Україні, відзначали, що анти й словени, тобто українці, — щирі й привітні, товариські, ласкаві й гостинні,

¹ Скуратівський В. "V. Берегиня — К., 1989.

² Ушинський К. Про народність у громадському вихованні // Вибр. пед. тво ри: У 2 т. — К... 1983. — Т. I. — С. 100.

³ Грушевський М. Ілюстрована історія України-Руси — К., 1990. — С. 36.

8

волелюбні, хоробрі, правдиві й чесні, людяні, життєрадісні. Дітей своїх теж навчали дивитися на світ Божий веселими очима, виявляти особливу повагу до старшого в роді, до пам'яті своїх предків. Хлопчики-підлітки вчилися володіти зброєю, що потрібно було як для полювання, так, передовсім, і для захисту від ворогів. З появою приватної власності й економічним відокремленням сімей, перетворенням їх на основні господарські осередки, суспільне виховання замінюється індивідуально-сімейним. Міняються не тільки форма, а й зміст і цілі виховання.

Зникає колишня соціальна однорідність суспільства. Народна педагогіка перестає бути виразником інтересів і прагнень усіх без винятку членів суспільства. Тому принцип — роби так, бо так робили твої предки, — втрачає свою універсальність. Постає проблема спеціальної підготовки до життя, що було зумовлено потребою раціонального усвідомлення суперечностей моральної практики, вироблення морально-понятійних норм.

Перехід від зовнішнього регулювання поведінки людини (через формально-показові дії) до внутрішнього (на основі відповідних моральних принципів) сприяв піднесенню народної педагогіки на вищий рівень розвитку. Перед нею постало завдання формувати духовні якості особистості.

Арсенал народної педагогіки завдяки соціально-пошуковій і навчально-виховній творчості мас поступово поповнювався різноманітними засобами впливу на особистість. Система виховних дій народної педагогіки на кожному з етапів її розвитку ставала дедалі цілеспрямованішою.

З економічним прогресом суспільства, розвитком товарообміну й появою міст, східнослов'янські племена зливаються в єдину давньоруську народність. Це, в свою чергу, сприяло розвитку народної педагогіки. Скажімо, якщо до заснування Київської держави творцями й носіями народної педагогічної мудрості були

селяни, то в умовах Київської Русі до цього активно підключається міське населення — майстри, ремісники, підмайстри, че-

9

лядники, чорнороби — завдяки чому збагачуються її зміст і виховні можливості¹.

Звичайно, у творенні української народної педагогіки брали участь люди різного соціального і майнового стану. Однак майнова розмаїтість не тільки не заперечує загальнолюдського, а й неухильно підпорядковується йому. Загальнолюдські аспекти й елементи етнопедагогіки, її норми ґрунтуються на властивих будь-якому суспільству зв'язках між людьми, на обов'язкових для суспільного виробництва й самого життя відносинах. У всі часи першими і найціннішими благами були здоров'я і життя людини. Спільними для всіх умовами буття лишаються продовження роду і ті соціальні явища, які покликані служити цьому, — шлюб, сім'я, народження і виховання дітей, моральний захист людини на ґрунті гуманності. Наприклад, у "Повчанні" Володимира Мономаха знаходимо такі ж напучування, поради, як і в народній педагогіці, як-от: "не лінитися, а трудитися"; "милостиню творить, неоскудну"; "за вбогих не забувайте", "подавайте милостиню сироті"; "не дозволяйте сильним погубити людину"; "ніякої душі християнської не погубляйте"; "старих шануй, як батька, з молодих, як братів"; "остерігайся брехні й пияцтва"; "хворого провідай". Подібні вимоги бачимо і в збірнику норм давньоруського права XI—XII ст. "Руська правда". Помітний вплив на масову практику виховання дітей та підлітків мало прийняття у нас християнства, яке принесло не тільки релігійні норми, а й багатющий досвід морального виховання народів Близького Сходу та Середземномор'я. Історично склалося так, що протягом багатьох віків український народ свої соціальні й педагогічні ідеали нерідко виражав мовою релігії.

Аналіз церковних канонічних збірників, родинно-побутових звичаїв переконує, що в рамках обсервації релігії перебували сім'я і всі основні етапи життя людини. Обряди хрещення, шлюбу, похорону, вшанування покійників взяла під опіку Церква.

Загальнодоступна ідея соціальної справедливості ("рівність усіх перед Богом"), спільність людської історії, осудження жорстокості, насильства, скнарості й здирства, спонукання до совісті,

¹ Див.: Золотослов. Поетичний космос Древньої Русі / Упор, передмова та пер. а давньоруської М. Москаленка. — К., 1988.

10

честі, милосердя, заклик до внутрішньої чистоти й людської гідності, порядності імпонують людям скривдженим і приниженим.

Певний вплив на свідомість і регулювання поведінки як дорослих, так і дітей мають релігійні доктрини про "всевидоче Боже око", "гармонію душі й тіла", "Страшний суд", обіцяна нагорода за добродіє життя на землі й покарання за допущені гріхи, скоєне зло.

Яскраве зовнішнє і внутрішнє оформлення соборів і церков, урочистість служб Божих, молитов, величність церковного співу, покути за порушення норм християнської моралі або заповідей Божих, амвонні проповіді про праведне життя святих, неординарність релігійних свят і обрядів — усе це сильно впливає на психіку й емоції людини, особливо в дитячому віці.

На визначній ролі релігії у вихованні людини неодноразово наголошували літописці і письменники.

Зокрема, вони зазначали, що з хрещенням князя Володимира "зовсім його вдача змінилася, не той чоловік став", "мало воював, жив у згоді з сусідами, більше дбав про внутрішній порядок". Під час князівських бенкетів "убогим роздавали гроші, а для хворих і калік по домах розвозили всяку страву — хліб, м'ясо;, рибу, овочі, мед у бочках, квас"¹.

Винайдення письма на Русі (VI—VIII ст.) та його дальший розвиток дали змогу зберігати етнопедагогіку не тільки в пам'яті та практиці народу, в усній народній творчості, а й фіксувати її на письмі.

Активізація національно-визвольної боротьби народу України в козацьку добу (XV—XVII ст.) внесла новий імпульс у розвиток української етнопедагогіки. Головним виховним ідеалом її став козак як втілення всіх чеснот справжнього українця, мужній лицарь-визволитель, безкорисливий захисник скривджених і знедолених.

Знекровлення України нав'язаними їй безперервними війнами, зруйнування Січі (1775 р.) царською Росією й ліквідація Гетьманщини (1783 р.) призвели до занепаду козащини й національного життя українців, до розшматування українських земель штучними кордонами й закріпачення українського народу, до гальмування розвитку української мови і народної педагогіч-

Грушевський М. Ілюстрована історія України Русі. — С. 81, 82.

11

ної культури. Досить згадати в зв'язку з цим указ Петра I про заборону книгодрукування українською мовою (1720 р.), указ Катерини II про заборону викладання українською мовою у Києво-Могилянській академії (1754 р.), розпорядження російського синоду (1769 р.) про вилучення українських текстів з церковних книг і конфіскацію українських букварів, закриття недільних шкіл в Україні (1862 р.). З 1863 р. на основі горезвісного "Валуєвського циркуляру" видання книг українською мовою у межах Російської імперії було припинено. А Емський царський указ 1876 р. заборонив увозити книги українською мовою з інших країн.

Згодом російський уряд закрив українські театри, заборонив видавати українські дитячі книжечки, скасував українську пресу. Йшло, за висловом В. Винниченка, "планомірне, безоглядне, безсоромне, нахабне нищення української нації всякими способами, вщерть до стертя всякого сліду її, щоб навіть імені її не лишилось"¹. І те, що українська мова вижила, що українці зуміли зберегти національну культуру від асиміляції, а себе й дітей своїх від обрусіння, онімечення, полонізації, румунізації, чехізації чи мадяризації, сталося значною мірою завдяки могутній виховній дії української етнопедагогіки.

Помітний поступ української народної педагогіки відбувається в першій половині XIX ст. У кінці XIX і на початку XX ст. культурний розвій нашого народу є складовою його загальної боротьби за своє національне відродження. Це привело до відновлення в Україні національної державності і проголошення Української Народної Республіки, а згодом і Західноукраїнської Народної Республіки. Складний процес формування своєї державності спричинився, як відомо, до утворення Української Республіки Рад, а в 1922 р. — союзної республіки. Тяжіння українців до відродження своєї мови, культури, освіти невдовзі були припинені сталінським терором.

"Батько всіх часів і народів" ненавидів народне, а тим більш національне, віддаючи перевагу безликій і аморфній "масі". Усе, що не вкладалося у догматичні постулати "вождя", гнівно засуджувалося, люто висміювалося, оголошувалося ворожим, націоналістичним, віддавалося на поталу, зазнавало гоніння

¹ *Винниченко В.* Відродження нації. — Ч. I. — Київ-Відень, 1920. — С. 34.

12

(наприклад, в адміністративному порядку на початку 40-х рр. було припинено діяльність народних кобзарів.)

Чим далі, тим дужче вихолощувалися в українській етнопедагогіці народні основи. Коло її дії поступово звужувалося, виховний вплив послаблювався.

Розгорнута у 30-х роках з ініціативи Сталіна та його поплічників "педолофобія" перекреслила не лише педологію, а й народне дитинознавство, повела манівцями професійну педагогіку, вробивши її на довгі роки "бездітною". Право на існування мала тільки та "народна творчість", яка стверджувала культ "вождя".

Педагогічну спадщину, створену розумом і талантом народу, сталіністи намагалися зруйнувати вщент. Насаджувана сталінська педагогіка була глибоко чужою педагогіці народній. Якщо в етнопедагогіці підносився гуманізм, то мета сталінської педагогіки полягала в духовному і матеріальному закріпаченні людини, її приниженні і навіть знищенні.

Сталінський терор влучав у саме серце будь-якої моральної системи. Відомо, що в основі моральності лежить заповідь "Не вбий!". Сталін перекреслив саму цінність людського життя: "Ліс рубають — тріски летять". Знецінилося людське життя — затріщала й уся система людських цінностей¹.

Переглядалося буквально все, навіть такі непорушні для етнопедагогіки поняття, як батьківство і материнство, любов до дітей. Система, яка вимагала від кожного офіційних доносів на своїх рідних та близьких, культивувала сімейну зраду, глушила чуття роду, витравлювала зі свідомості молоді пам'ять про своїх предтеч, стимулювала такі аморальні явища, як зневажливе ставлення до рідного народу, мови, нехтування народною творчістю, етнопедагогікою. Внаслідок цього, як з болем у серці писав на сторінках свого щоденника О. Довженко 6 листопада 1945 р., "Україна втратила за час війни тринадцять мільйонів людей. І се ще, так би мовити, з оптимістичною неточністю. Себто, коли ми додамо мільйонів два—три, то навряд чи помилилось. До Сибіру вислали ж перед війною півтора мільйони з Західної України, та й зараз висилають немало... Таким чином, Велика Удовиця втра-

13

тила сорок відсотків дітей своїх убитими, спаленими, покатована ними, засланими в заслання, вигнаними в чужі землі на вічне блукання. А до війни, з початку Великої Соціалістичної революції, вона втратила, крім мільйонів загиблих у боях і засланнях, політичних, ще шість мільйонів од голоду в урожайний 1932 рік, (За двадцять з чимось довоєнних років у ній не прибавилося населення, хоч і стояла вона майже на першому місці в Європі по народженню... Зараз вона важко, коли не смертельно, поранена. Таких утрат, замовчаних через жахливу свою правду, не знав і не знає ні один народ у світі... Мій час — край загибелі мого народу... Що робиться в його культурі? Скільки знищено, розігнано... Скільки провінціалізму і тупої самозакоханості, асиміляторів і русифікаторів"¹.

Не кращими були умови для функціонування української етнопедагогіки і в наступні роки, коли вона офіційно відсувалася на задній план, всіяко принижувалась. Натомість підносились брежнєвсько-сусловська горе-педагогіка². Брехня і лицемірство, Ігнорування демократії, соціальної справедливості, кастові привілеї, безперервне зростання кількості розлучень, корупція і злочинство відчутно підірвали педагогічні позиції як школи, так і сім'ї.

Виникла парадоксальна ситуація: людина, вихована в душі вимог народних педагогічних ідеалів, високоморальних поглядів і норм поведінки, не знаходила собі місця у суспільстві, в якому, здавалося б, для неї мали би бути якнайсприятливіші умови. Виховувати сина чи дочку щирою, чесною і принциповою було ризиковано, бо це в умовах тоталітарного ладу означало приректи їх на тяжке життя, безперспективну боротьбу.

Подвійна мораль призводила до того, що учні часто в школі чули одне, а вдома — протилежне. Батьки послабили увагу до прищеплення дітям найкращих людських якостей. Це негайно далося взнаки зростанням бездуховності, жорстокості, національного нігілізму, появою манкуртів і перевертнів, брехунів і

¹ Довженка О. Україна в огні — К, 1990. — С. 292—293.

² Див.: Радзиховський Л. Брежневская педагогика // Учительская газета, — 1988 — 30 авт.

14

лицемірів, злочинців, алкоголіків, ледарів та наркоманів, абсолютно байдужих до життєвих ідеалів порядної людини.

Втрати тією чи іншою мірою позначилися на всіх без винятку компонентах української етнопедагогіки — авторитеті сім'ї, почутті роду і сімейного обов'язку, материнства й дитинства, традиційній сімейно-побутовій культурі, народних звичаях, мораль-но-етичних нормах, педагогічних ідеалах, фольклорі, народному мистецтві.

Епоха революційного оновлення суспільства несе в собі ренесанс української національної освіти, школи, етнопедагогіки, родинного виховання. На потребі забезпечення національно-культурного відродження українського народу, його історичної свідомості й традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя" наголошено в Декларації про державний суверенітет України, прийнятій Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 р.

Етнопедагогічна спадщина українського народу багата й різноманітна. Виховний арсенал її невичерпний. У ньому втілені погляди наших предків на родинне щастя, ставлення до батьків і дітей. Тому вона цілком заслуговує на всебічне вивчення і використання в сучасному родинному вихованні з неухильним збереженням усіх його етнорегіональних виявів.

Народна педагогіка як золотий фонд педагогічної науки

Усі видатні педагоги минулого і сучасного досягли високого наукового злету завдяки тому, що свою педагогічну творчість будували на ґрунті народної педагогіки.

Педагогічна наука знаходить своє відображення у працях учених і практичній діяльності учителів та вихователів, а етнопедагогіка — у народній творчості, виховній практиці батьків і матерів, дідусів і бабусь, родини загалом. Народна педагогіка стала першоосновою становлення і розвитку педагогічної науки. З її чистих джерел черпає творче натхнення не одне покоління видатних педагогів.

Народна педагогіка забезпечила високий науковий злет основоположника педагогіки нового часу Я. А. Коменського. Чеський

15

педагог був прекрасно обізнаний з народною педагогікою, вивчав усну народну творчість. Його всесвітньовідомі твори "Велика дидактика", "Материнська школа", "Правила поведінки дітей", як і вся педагогічна спадщина, пронизані ідеями народної педагогіки.

Духом народної педагогіки пройняті життя і педагогічна діяльність швейцарського педагога-демократа Й. Г. Песталоцці. Саме народна педагогіка спрямувала його творчість у демократичне русло. "Усе для інших, нічого для себе" — ось принцип, за яким жив Песталоцці. Тому в центрі його творів "Лінгард і Гертруда", "Як Гертруда вчить своїх дітей", "Книга матерів", "Лист до друга про перебування в Станці", "Лебедина пісня" — доля простих трудівників, виховання дітей бідних селян.

Народна педагогіка, як і вся народна виховна пансофія, дістала високу оцінку видатних діячів освіти й культури.

Першим, хто віддав належне українській народній педагогіці, був вже згадуваний педагог-просвітитель, письменник, етнограф, історик і культурно-громадський діяч О. Духнович. Він перший в Україні теоретично і практично довів, що народна педагогіка є золотим фондом педагогіки наукової.

Щире захоплення виховною пансофією народу висловлював один з основоположників педагогічної науки і народної школи К. Ушинський. За його словами, виховання не треба вигадувати, бо воно існує у народі стільки віків, скільки існує сам народ, з ним народилося, з ним зросло, відобразило в собі всю його історію і всі його якості. "Не педагогіка і не педагоги, але сам народ та його великі люди прокладають шлях у майбутнє: виховання тільки йде цим шляхом і, діючи заодно з іншими громадськими силами, допомагає йти ним окремим особам і новим поколінням"¹.

Твори К. Ушинського — це справжні золоті розсипи народної педагогіки. Так, у першій частині його книжки "Рідне слово" понад 75%, а в другій майже 50% загальної кількості матеріалу — це фольклор. У "Рідному слові" Ушинський використав 366 прислів'їв і приказок, 62 загадки, 51 баєчку і жарт, 32 народні казки, 22 народні пісні, 7 скоромовок, а також безліч творів

¹ Ушинський К. Д. Про народність у громадському вихованні // Вибр. пед. твори: У 2 т. — К. 1983 Т. 1. — С 103.

16

(у тому числі й власних), близьких за змістом і формою до народних. Серед них помітне місце займає український фольклор. Та то й не дивно. Адже К. Ушинський за походженням українець, дитячі роки провів на Україні в селі Богданівка, що на Чернігівщині, і глибоко знав педагогічну творчість свого народу.

К. Ушинський з великою пошаною ставився до народної педагогіки, зробивши її вінцем своєї педагогічної теорії. Він не раз Наголошував на величезному значенні пам'яток виховної творчості народу у вихованні та навчанні, і на перше місце серед них ставив народні казки "як перші й блискучі спроби" народної педагогіки. "І я не думаю, — пише Ушинський, — щоб хто-небудь був спроможний змагатися в цьому випадку з педагогічним генієм народу... Я рішуче ставлю народну казку недосяжно вище від усіх оповідань, написаних спеціально для дітей освіченою літературою"¹. Авторитетне слово видатного педагога на захист народної казки як неперевершеного виховного засобу впливу на дітей стало застереженням тим невігласам, які не розуміли народної педагогіки, а робили спроби вилучити казку з виховного арсеналу під надуманим приводом, що в ній, мовляв, відсутній "об'єктивний реалістичний зміст". На особливій ролі виховного досвіду народу в педагогічній науці й житті суспільства наголошував видатний український філософ, письменник і педагог Г. Сковорода: "Досвід — батько мистецтва, поведінки й звички. З нього народились усі науки й книги"². Ідеями української народної педагогіки пройнята вся його спадщина. Так, у притчі "Вдячний Єродій" автор надає перевагу родинному вихованню у трудовій сім'ї над вихованням аристократичним, побудованим за іноземними еталонами. Він засуджує верхівку суспільства, яка третирувала все національне, зневажливо ставилась до свого народу, його мови, звичаїв і традицій. За словами Сковороди, кожен має пізнати свій народ, а в народі — себе. Якщо ти українець, то будь ним. Усе добре на своїм місці, в своїй мірі. І прекрасне все те, що чисте, природне,

¹ Ушинський К. Д. Рідне слово // Вибр. пед. твори: У 2 т. — К., 1983. Т. 2. — С. 271, 272.

² Сковорода Г. Вірші, пісні, байки, діалоги, трактати, притчі — К., 1983

17

тобто не фальшиве, що ґрунтується на моралі народу, "чия совість, як чистий криштал" ¹. Г. Сковорода завжди був на боці носіїв народної моралі, тобто тих, "хто серцем чистий і душею". Він показав нічим неперевершену виховну силу праці, на якій ґрунтується народна педагогіка. Його геніальна ідея про "сродний труд", на наш погляд теж виходить з української етнопедагогіки, зокрема з народного ідеалу про те, що кожна здорова людина повинна обов'язково працювати й займатися тим, до чого має особливий нахил. Видатний філософ-просвітитель другої половини XVII ст. відстоював твердження про здатність простого народу до самостійної педагогічної творчості, доводячи, "що правильне виховання криється в природі самого народу, як вогонь і світло в кремені"².

Думки Г. Сковороди про народну педагогіку, її провідні ідеали знайшли розвиток у творах українських письменників наступних поколінь.

Ідеал народної педагогіки щодо головної ознаки справжньої сім'ї І. Котляревський виразив словами, які стали крилатими:

*Де згода в сімействі, де мир і тишина,
Щасливі там люди, блаженна сторона*³.

Письменник передав прагнення народної педагогіки виховати людину чесною, працюютою, сміливою, відданою народові. У своїх творах він змалював типові народні характери, кращі моральні якості народу, розкрив погляди на родинне і суспільне життя, у формуванні яких почесне місце займає родинна етнопедагогіка.

Селянська дівчина Наталка пишається своїм походженням з "чесного роду" і рисами характеру, набутими в простій трудовій сім'ї:

Не багата я і проста, по чесного роду.

Не стижуся прясти, шити і носити воду^{*}.

¹ Сковорода Г. Вірші... — С. 53.

² Педагогічні ідеї Г. С. Сковороди / За ред. О. Г. Дзевєрина — К., 1972. — С. 154

³ Котляревський І. П. Наталка Полтавка // Повне зібр. творів. — К., 1969.

⁴ Там же. — С. 250.

18

В образі Наталки Полтавки Котляревський втілює ті риси характеру дівчини, які обстоює народна педагогіка: розум, чесність, енергійність і наполегливість у боротьбі за своє щастя, вміння розпізнавати єство людини, берегти свою гідність. Устами Наталки Котляревський чітко визначає погляди народної педагогіки на сім'ю й одруження. На поставлене Наталкою запитання: "Скажіть мені перше, для чого люди женяться?" вона ж сама відповідає: "Мені здається, для того, щоб завести хазяйство і сімейство; жити люб'язно і дружно; бути вірним до смерті і помагати одно другому"¹.

Так автор п'єси "Наталка Полтавка" утверджує думку народної педагогіки про обов'язковість обдуманого вибору подружньої пари, відповідального ставлення до сім'ї.

Йдучи за вимогами народної педагогіки, Котляревський у поемі "Енеїда" гнівно засуджує тих батьків, які давали своїм дітям хибне виховання:

Батьки, які синів не вчили,

А гладили по головах,

І тільки знай, що їх хвалили,

Кипіли в нефті в казанах;

Що через їх синки в ледацю

*Пустилися, пішли в нізащо,
А послі чубили батьків,
І всею силою бажали,
Батьки щоб швидше умирили,
Щоб їм прийнятись до замків!²*

Цілком у дусі народної педагогіки розповідається про пекельну кару, яка чекає на тих, хто легковажно ставиться до сімейного життя, ухиляється від шлюбу та прямих батьківських обов'язків, плямує дівочу честь і чоловічу гідність:

*І ті були там лигоминці,
Піддурювали що дівок,
Що в вікна дрались по драбинці
Під темний, тихий вечорок;
Що будуть сватать їх, брехали.
Підманювали, улещали,*

¹ Котляревський І. П. Наталка Полтавка. // Повн. збір. творів. -- С. 265.

² Котляревський І. П. Енеїда. — Там же. — С 98

19

*Поки добрались до кінця;
Поки дівки од переносу
До самого товстїли носу,
Що сором послі до віниця!¹*

Невдовзі в І. Котляревського з'явилися послідовники, як свою письменницьку творчість поєднували з українською етнопедагогікою.

О. Духнович у передмові до книги "Народна педагогія" писав: "Людину репрезентує: натура, наука і звичай; природний нахил одержує людина від самої природи, що складає її характер, наука і звичай дають вправління й настанови, тобто виховання У своїх працях він широко використовував народні афоризми; педагогічного змісту: "Із гнізда совиного ніколи не вийде солове* а тільки вухата сова"; "Якщо посієш пшеницю, то й пшениця зродить, а коли посієш кукуль, то, крім куколю, нічого не виросте"; "Від п'яних батьків підуть п'яні діти" тощо.

Засоби української етнопедагогіки щедро представлені О. Духновичем у шкільних підручниках, букварях, книгах і календарях для народного читання. А в систему фізичного виховання дітей він включив обробіток ґрунту, народні рухливі ігри, танці, а також такі види вправ, як стрибки, біг, плавання, лазіння по деревах, боротьбу, риболовство, збирання ягід і гриби, прогулянки в полі і лісі, а взимку — катання на санках, лижах; ковзанах, гру в сніжки, ліплення снігової "баби", тобто все те, щ близьке і рідне селянським дітям.

Популяризації української етнопедагогіки значною мірою сприяли художні твори О. Духновича. Деякі його вірші стали народними піснями. У комедії "Доброчесність перевищує багатство він хвалить народну традицію поваги до трудівника, людини працюючої, морально чистої і правдивої. А в байці "Проти стидливців свого народу" Духнович висміює зрадників і перевертнів, які цураються свого народу заради особистих вигод.

Видатний український просвітителю особливо підносив рол рідної мови у навчанні та вихованні дітей. У тяжкий час колоніальної залежності України письменник висловлює непримиренне ставлення до ренегатів, які зреклися своїх рідних і близь-

¹ Котляревський І. П. Енеїда // Повне ябр. творів. — С. 99,

20

ких, свого народу, зневажають рідну мову. З особливою силою це звучить у його знаменитому вірші-клятві "Вручення", що дав авторові почесне ім'я "народного будителя".

*Я русин¹ був, є і буду,
Я родився русином.
Чесний мій рід не забуду,
Остануть його сином².*

Видатною подією у висвітленні української етнопедагогіки стала геніальна спадщина Тараса Шевченка, який щиро любив дітей і виразив свої почуття до них такими словами:

*Ох, діти! Діти! Діти!
Велика Божя благодать!³*

Він не раз малював дітей на своїх художніх полотнах. Глибоко зворушливою є, наприклад, відома картина "Байгуші", на якій зображено дітей-жебраків. За ними Шевченко намалював себе — захисника скривдженого дитинства. Картину написано з любов'ю і співчуттям до поневоленого самодержавною Росією казахського народу.

Наслідуючи традиції народної педагогіки, поет славить жінку-матір:

*У нашій раї на землі
Нічого кращого немає,
Як тая мати молодая*

З своїм дитяточком малим*.

Мати є вічною вболівальницею за долю своїх дітей. Вона мріє бачити їх щасливими, як це показано у вірші Шевченка "Сон" ("На панщині пшеницю жала"). Заради щастя своєї дитини мати здатна на самопожертву (поема "Наймичка").

Із захопленням пише поет про трудові сім'ї, де підтримуються теплі й щирі родинні взаємини, що має вирішальне значення для правильного виховання дітей. Згадаємо хоча б ліричний вірш "Садок вишневий коло хати".

¹ **Русини** — стара назва українського населення Буковини, Галичини та Закарпатської України.

² На Верховині. — Ужгород, 1984. — С. 94.

³ Шевченко 7. Г. Книжна // Кобзар. — К., 1093, — С. 318.

⁴ Шевченко 7. Г. У нашій раї на землі.. // Кобзар. — С. 450.

21

З глибокою симпатією говорить Т. Шевченко про педагогічну роль українських народних кобзарів і ліриків, мудрих народних оповідачів (твори "Перебендя", "Мар'яна-черниця", "Сліпий" та ін.). Народним словом "Кобзар" він назвав свою безсмертну поетичну збірку.

Виховна сила впливу народної педагогіки така велика, що на все життя залишає незабутнє враження. Ще в дитячі роки почув Шевченко розповідь від свого дідуся про Коліївщину. Вона так глибоко його схвилювала, так запала в дитяче серце, що в зрілі роки вилилась у поему "Гайдамаки".

Творчій спадщині геніального Кобзаря судилася щаслива доля. Вона постала з народної творчості й навіки залишилася з народом як невід'ємна частина народної педагогіки.

З великим інтересом до народної педагогіки ставилася Леся Українка. Про це свідчать її численні твори для дітей, написані в народному стилі, а також зібрані нею дитячий фольклор та ігри у збірці "Дитячі ігри, пісні та казки Ковельського, Луцького і Новгород-Волинського повітів Волинської губернії" (1902).

Високо цінуючи творчу енергію, педагогічний хист і вміння трудящих, І. Франко підкреслював, що "народ наш хоч і тисячними манівцями, так як і сама наука, а доходить же звільна до далеко правдивіших, поступовіших і радикальніших думок, ніж їх має не один з його нинішніх просвітителів"¹. У нього був задум написати працю з педагогіки. Так, у листі до Ольги Рощкевич (1870) він повідомляв: "А займаюсь я тепер головно одною працею "Погляд на дітей у слов'янських народів, а передовсім у русинів"². А в "Показнику до студій суспільно-економічних народних поглядів", за яким Франко і Павлик збирали матеріал про життя народу, є низка питань з народної педагогіки³. Про виховний вплив народної педагогіки Іван Франко пише в численних творах і переконливо доводить, що справжнє виховання можна побудувати, тільки врахувавши кращі надбання народної педагогіки.

¹ Франко І. Я. Кілька слів о тім, як упорядкувати і провадити наші людські видавництва // Твори: У 50 т. — К., 1986, — Т. 46 - С. 190.

* Ломова М. Т. Етнографічна діяльність І. Франка - К, 1957. — С. 17,

³ Там же. — С. 20.

22

Закликає жити і трудитися для народу Павло Грабовський у своєму "Листі до молоді української". У статті "З далекої півночі" він висловлює захоплення неперевершеною красою народної творчості: "Втіхо моя, пісне українська! Мов дотик зачарованої істоти, ти змінюєш мої сили, кріпиш почування, викликаєш жадобу до життя..."¹.

Досить щедро репрезентували українську етнопедагогіку на сторінках своїх творів С. Васильченко, С. Воробкевич, Л. Глібов, Б. Грінченко, М. Коцюбинський, П. Куліш, П. Мирний, І. Нечуй-Левицький, Ю. Федькович, Я. Щоголів, а також українські письменники наступних поколінь — А. Головка, О. Гончар, М. Стельмах, О. Довженко, В. Симоненко, І. Драч, Д. Павлячко, Є. Гуцало, С. Пушик, Г. Тютюнник, Б. Харчук, Р. Федорів та багато інших Майстрів художнього слова і діячів народної освіти та культури в Україні. На жаль, рамки нашої книги не дають змоги докладно проаналізувати їхній творчий доробок з цього боку. А тому бодай коротко охарактеризуємо хоч би ті твори, що тематично відображають суть нашої проблеми, як, наприклад, оповідання О. Кониського "Народна педагогія" (1886 р.) та Н. Кобринської "Перша вчителька" (1892). У першому з них розповідається про те, як селянські діти, віддзеркалюючи через імпровізовані ними ігри у "п'яницю", "злодія", "ката", "судню", "станового" сувору правду життя, готуються до переборення важких реальних злигоднів². У другому піднята абсолютно нерозроблена в педагогічній науці тема про виховний досвід і практику, педагогічну майстерність нянь з народу. Першою вчителькою для маленьких дітей Ромка, Костуня, Славка й наймолодшої Ольги виявилася нянька з народу Тетяна, п'ятдесятилітня жінка, яка служила вже десять років у сім'ї сільського пароха "і няньчила всі діти, за що вони любили її дуже і горнулися щиро до неї... Вона мила їх, чесала, учила Отченашу і забавляла"³.

Завдяки своєму вродженому хисту й любові до дітей, знанням секретів етнопедагогіки няня з народу вміло підбирала ключ до душі й розуму кожної дитини. То й не дивно, що навіть непо-

¹ Грабоаський П. Твори: У 2 т. — К. 1964. — Т. 2. — С. 149.

* Кописький О. Оповідання, повісті, поетичні твори. - К., 1990. — С. 147—155.

³ Кобрансьісо Н. — Вибр. твори. — К, 1980. — С. 190,

сидючий Славко "борше слухав Тетяни, ніж учителя"¹. Вона влучно, у дусі народної педагогіки, відповідала дітям на їхні численні "чому?", зміло використовуючи народні легенди, пісні, думи, історичні перекази й оповідання. "Діти по такій довгій прогульці, — читаємо в "Першій вчительці", — смачно заснули, та лиш у сні роїлись їм по головках ліси, цвіти, сіножаті, сиві зозулі, чорти, козаки, татари та людська недоля"². Про виховне значення української етнопедагогіки дуже тепло відгукнулись Л. Толстой, М. Добролюбов, М. Гоголь. Так, у розмові зі студентом-українцем Лев Толстой сказав: "Щасливі ви, що народились серед народу з такою багатою душею, серед народу, який уміє так відчувати свої радощі й так чудесно виявляти свої думи, свої мрії, свої завітні почуття. Хто має таку пісню, тому нема чого боятися за своє майбутнє. Його час не за горами. Вірте чи ні, але жодного народу простих пісень я не люблю так, як вашого. З їх музикою я відпочиваю душею. Стільки в них краси, стільки майбутнього молодого почуття й сили". З щирою приязню ставився до українського народу і його педагогічної творчості М. Добролюбов. Видатний син російського народу глибоко розкрив мистецько-педагогічну велич і силу такої чудової пам'ятки української етнопедагогіки, як народна пісня "Малоросія, — писав Добролюбов, — дуже багата на чудові пісні, які прославляють козацьке завзяття і ніжні родинні почуття"³. Він наголошує, що "у пісні вилилася вся минула доля, весь справжній характер України; пісня і дума становлять там народну святиню, краще добро українського життя, в них горить любов до батьківщини, виблискує слава минулих подвигів; у них дихає чисте, ніжне почуття жіночої любові, особливо любові материнської; в них же виявляється і та тривожна оглядка на життя, яка змушує козака, вільного від битви, "шукати свою долю".

¹ Кобринська Н. Вибр. твори. — К, 1980. — С. 190

² Там же. — С. 205.

³ Добролюбов М. О. Риси для характеристики руського простолюдю // Літ. критичні статті — К., 1950. — С. 243.

24

Усе коло життєвих насущних інтересів охоплюється у пісні, зливається з нею, і без неї саме життя стає неможливим"¹.

По-своєму оригінально й ґрунтовно розкрив історико-пізнавальне значення українського фольклору М. Гоголь, що всією душею відчував емоціонально-педагогічну дію пісні народу, в якого він сам вийшов у широкий світ. Відзначаючи вагу українських народних пісень, Гоголь у статті "Про малоросійські пісні" зазначив: "Це народна історія, жива, яскрава, сповнена барв, істини, історія, яка розкриває все життя народу"². І далі з гордістю підкреслював: "Покажіть мені народ, у якого було б більше пісень. Наша Україна дзвенить піснями"³. І це справді так. За підрахунками вчених, український народ створив понад 200 тисяч пісень. Варто зазначити, що на сторінках творів Гоголя рясно представлені не тільки народні пісні, а й такі надзвичайно Важливі етнопедагогічні явища, як афоризми, казки, міфологія, історичні оповідання, звичаї, традиції, свята, обряди, громадська й родинно-побутова культура українського народу. Читаючи твори про народне життя, бачимо наявність тих самих типових рис у виховних традиціях і родинно-побутовій культурі різних історико-етнографічних регіонів України, що яскраво засвідчує споконвічну етнопедагогічну єдність українців.

Висвітлення української етнопедагогіки в науковій літературі

За свою багатотисячову історію український народ нагромадив Величезну кількість надзвичайно цінних знань про дітей і їхнє виховання. Однак науковці звернули на них увагу порівняно недавно, в кінці XIX — на поч. XX ст.

Щоправда, деякі елементи етнографії дитинства траплялись на сторінках наукових праць і трохи раніше, але висвітлювались дуже скупо й без будь-якого наукового психолого-педагогічного аналізу, тобто виступали як звичайна констатація деяких цікавих фактів з життя дітей. Уже в першій пол. XIX ст. в Україні

¹ Добролюбов М. О. Риси для характеристики руського простолюдю // Літ.- критичні статті. — С. 457—458.

² Гоголь М. В. Твори: У 3 т. -К, 1952. — Т. 3. — С. 393.

³ Там же. — С. 430.

25

деякі дослідники вивчають матеріальне й духовне життя народу, його родинний і громадський побут. У це поле обсервації часом потрапляли і діти, а головне, — середовище й духовна атмосфера, в яких ці діти виростили, етнізувались. Зокрема, студії духовності дітей знаходимо у працях М. Максимовича "Дні і місяці українського селянина" (1849), М. Костомарова "Сімейний побут у творах південно-руської народної пісенної творчості", П. Куліша "Записки про Південну Русь" (1856—1857), "Козаки по відношенню до держави і суспільства" (1877), "Виховання дітей".

У кінці XIX — на початку XX ст. на сторінках педагогічної преси з'являються спорадичні повідомлення про родинну обрядовність українців і догляд немовлят (С. Малинка, А. Онишук, Х. Ящуржинський, І. Барвінський, Д. Лепкий). Серед публікацій на цю тему назвемо ще праці В. Ястребова "Матеріали з етнографії Новоросійського краю" (1894), "Обряди пострижки дітей" (1895), Х. Ящуржинського "Повір'я і обрядності родин та хрестин" (1893), М. Дерлиці "Селянські діти" (1898), М. Сумцова "Про слов'янські народні погляди на новонароджену дитину" (1880) та ін.

Значно докладніше ця тема репрезентована в праці "Дитина в звичаях і віруваннях українського народу", написаній на фактажі з родинно-прбутового й громадського життя українського села південної Київщини 1889—1990 рр., який зібрав М. Грушевський, а обробив З. Кузеля і опублікував через Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка у Львові на сторінках етнографічних збірників "Матеріали до українсько-руської етнології" (Т. 8, 1906; Т. 9, 1907). Велике значення у науковій розробці даного питання мають етнографічні праці І. Франка "Жіноча неволя в руських піснях народних", "Дітеькі слова в українській мові", "Людові вірування на Підгір'ї". Значний науковий інтерес для дослідників української етнопедагогіки становлять праці Ф. Вовка "Український народ у його минулому й сучасному", В. Гнатюка "Етнографічні матеріали з Угорської Русі", "Русини Пряшівської Епархії та їхні говори", "Ткацтво у Східній Галичині", "Кушнірство у Галичині", "Народна пожива на Бойківщині"; М. Сумцова "Українська хата", "Хліб в обрядах і піснях", "Нариси народного побуту",

26

"Сучасна малоруська етнографія", П. Чубинського "Праці етно-графічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край"; В. Шухевича "Гуцульщина".

Цінний фактичний матеріал для етнопедагогічної інтерпретації знаходимо в працях з історії України (М. Аркас, С. Бодяньскій, М. Грушевський, Д. Яворницький), з української народної філософії (Е. Згарський, І. Левицький), народної медицини (Г. Александровський, М. Висоцький, В. Милорадович), народної математики (Л. Граціанська, М. Малеча). На сторінках української періодики початку ХХ ст. були вміщені непоодинокі заклики до широкої громадськості взяти активну участь у збиранні інформації про життя і побут дітей. Планувалося підготувати узагальнюючу наукову працю про народні засоби виховання людини від народження і до шлюбу. Однак надії ентузіастів цієї благородної справи через несприятливі історичні обставини, які тоді склалися, так і залишилися нездійсненими.

У 1921 р. в Старосіллі Остерського району Чернігівської області була заснована перша в Україні етнографічна дослідна станція. Одна з працівниць цієї установки (Н. Загледа) написала й видала в Києві монографію "Побут селянської дитини" (1926), у якій на широкому тлі висвітлено життя і побут селянських дітей від трьох до чотирнадцяти років. Ця праця була першою і досить вдалою спробою дослідити світ дитини з конкретної місцевості та водночас показати типові риси побуту селянських дітей усього Полісся. У монографії показано їхню роль і місце в родині, громадській структурі, в господарській діяльності, їхню матеріальну й духовну культуру.

Здавалося б, що після цього в українській етнографії тема дитинознавства набере ще більшого розмаху. Але, на превеликий жаль, сталося навпаки. Роки сталінського свавілля, коли піддавались анафемі генетика, педологія, соціологія, а воістину народне й національне безпідставно шельмувалося як "віджиле" й "націоналістичне", негативно позначились і на етнографії дитинства, у царині якої дослідження практично не проводились. Талановиту дослідницю репресували, а її книгу заборонили. У

27

30—40-х рр. тоталітарним режимом були взагалі припинені до слідження й публікації матеріалів з української етнології.

Науковий інтерес до етнопедагогічної проблематики відновився у кінці 60-х рр. ХХ ст. і нерозривно пов'язаний з іменем В. Сухомлинського.

"Народ — живе, вічне джерело педагогічної мудрості", — зазначав В. Сухомлинський. Захоплення видатного вченого народною педагогікою було таке сильне, що він збирався навіть на писати про неї фундаментальну наукову Працю. Про незмінну й пильну увагу до народної педагогіки свідчить, зокрема, його листування з уже згадуваним Г. Волковим. Так, в одному з листів Сухомлинський повідомляє: "Під враженням і безпосереднім впливом Вашої книги я задумав написати книгу про українську народну педагогіку. Не знаю, що вийде. Збираю матеріал. Багато труднощів і найголовніша з них — це брак чіткої межі між народною мораллю і народною педагогікою. Гадаю, що на цю роботу піде років п'ять"¹. В іншому листі до Г. Волкова він пише: "Хай Вас не дивує те, що здивувало під час пошуків людини, котра могла б сказати щось цінне про народну педагогіку. Про народну педагогіку ніхто досі серйозно не думав, і, мабуть це завдало багато шкоди педагогіці. Я певний, що народна педагогіка — це зосередження духовного життя народу. У народній педагогіці розкриваються особливості національного характеру обличчя народу. Якщо в майбутньому знайдеться достатньо сил я візьмусь за українську народну педагогіку".

В. Сухомлинський усіляко заохочував Г. Волкова до роботи над дослідженням народної педагогіки.

"Спасибі за лист, — пише Сухомлинський. — Я дуже радий, що рецензія моя Вас надихає. Думаю, що у нас на Україні писатимуть "Українську народну педагогіку"².

На жаль, написати книжку про народну педагогіку В. Сухомлинський не встиг. Та народна педагогіка стала одним з найжиттєдайніших джерел його творчості.

¹ Сеорова Д. Народилася під щасливою зіркою // Рад. <х>віта. — 1972. — 20 труд.

² Там же.

28

Українська етнопедагогіка безперестанно надихала думку й працю В. Сухомлинського, орієнтувала його на вивчення і пропаганду мудрих заповідей народної моралі. Нерідко її судження допомагали вченому

обґрунтувати важливі педагогічні принципи. Так, він говорив, що не придумував своєї системи трудового виховання, а запозичив її у трудового народу.

Сухомлинський умів тонко підмітити можливості народних виховних засобів і мудро вплести їх у сучасну практику виховання дітей. Це бачимо, скажімо, на прикладі книг "Моральні заповіді дитинства і юності" (196), "Листи до сина" (1967), "Народження громадянина" (1970), а також у характеристиках цілої низки сімей у книзі "Серце відаю дітям" ^розділ "Батьки моїх вихованців"). Ось одна з таких характеристик: "Гарні народні традиції живуть у сім'ї найменшого хлопчика Данька. Троє дітей — 6, 8 і 9 років - залишаються на господарстві, коли мати й батько на роботі. Малюки готують обід і вечерю, доять корову, доглядають рослини на городі. Літнього вечора, коли мати й тато повертаються з роботи, їм приготовлено душ, чисту білизну, гарячу вечерю і... букет польових квітів на столі". Оцінка сім'ї визначається рівнем вихованості дітей. "Дитина — дзеркало сім'ї; як у краплі води відбивається сонце — так у дітях відбивається моральна чистота матері й батька", — писав Сухомлинський.

Заглиблення в родинну етнопедагогіку дало змогу вченому з'ясувати багато проблем батьківського виховання. Так, висновок про суть справжньої батьківської влади над дітьми він зробив після зіставлення родинного виховання у сім'ї службовця Петра Панасовича Н. з сім'єю бригадира колгоспної бригади Івана Івановича Ш. У першій сім'ї троє дітей — дві дівчинки і хлопчик. Тут дітям ні в чому не відмовляли, не застосовували батьківської влади. І вони вирости примхливими, не привченими до послуху. У другій родині мудро здійснювалася батьківська влада. Вимоги батьків тут виражалися не тільки в заборонах, а головне, у спонуканні дитини до певних позитивних дій. І діти вирости дисциплінованими. Таємниця успіху другої сім'ї, за словами Сухомлинського, полягає у тому, що свої вимоги батьки спрямовували не на заборони, а (переважно) на спонукання дітей до активної діяльності. Батьки свідомо уникають слова "не можна",

29

прагнучи сформулювати свої вимоги так, щоб вони починалися словами "треба". До питання взаємин між батьками й дітьми В. О. Сухомлинський повертався не раз. І правильно його трактувати допомагає саме народна педагогіка. Адже вона підказує розумний підхід до дітей навіть у найскладніших ситуаціях. Скажімо, дитина просить розкрити таємницю її народження. Як бути? Одні відбуваються відповіддю: ти ще маленький, підростеш — знатимеш. Інші думають, що буде краще, коли розповісти дитині всю або майже всю правду. Та обидва ці варіанти, на думку педагога, не зовсім вдалі. Найкращий варіант народний — відома майже кожному з дитинства розповідь про Лелеку. Так, Сухомлинський писав: "А, проте, варіант з Лелекою у моральному відношенні найсприятливіший, тому що це — художній образ, у якому виявлена народна мудрість і поезія, дбайливе піклування про таємне в нашому бутті і про чуйну душу дитини. Розкажіть дитині про прекрасного, доброго Лелеку. І вона зрозуміє це саме як казку. У потаємному і недоторканному повинні бути недомовки — інакше людина просто перестане бути людиною, повинно бути поетичне мислення — інакше ми опустимося до грубості й примітивізму". Сухомлинський радить якнайбільше розкривати молоді моральні істини яскравими і переконливими засобами фольклору. Він з великою теплотою пише про тих, хто вміє розкрити дітям істину через казку, і висловлює занепокоєння, що "в багатьох сім'ях зникає ця краса, ця чарівність дитинства — бабусині казки, і від цього світ дитинства стає бідним". Казка — один з найчудовіших засобів родинної етнопедагогіки. Все світле, красиве, мудре й чесне оселяється у дитячій душі значною мірою завдяки чарівному світу казки, яка в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського дістала надзвичайно високу оцінку і знайшла особливо широке застосування. Вихованці Сухомлинського не тільки любили слухати казки, а й розповідали та творили їх. Чимало прекрасних казок для дітей написав і сам Сухомлинський. Казки Павльської школи, яку багато років він очолював, нині відомі в усій нашій країні та за її кордонами, Засобами казки Сухомлинський часто розкриває суть моральних понять (згадаймо, наприклад, наведену ним казку про кохання).

30

Казка нерідко ілюструє рівень вихованості людини, відповідність між її словами й ділами. Услід за народною педагогікою Сухомлинський послідовно обстоює культ жінки-матері, "дух високого, цнотливого ставлення до жінки". "Людське материнство, — відзначає він, — це не тільки турбота про збереження роду, це величезне моральне багатство, створене тисячоліттями". Видатний педагог склав хрестоматію "Материнська краса", збірку "Казки й бувальщини про Матір". На чільному місці тут, звичайно, твори з народної педагогіки. До повчальних прикладів з народного досвіду виховання Сухомлинський часто вдається як до переконливої аргументації своїх педагогічних ідей. Так, щоб привернути увагу до величчя материнської любові, він розповідає старовинну українську легенду про палке і ніжне серце матері й робить висновки: "Немає любові сильнішої за материнську, немає ніжності, ніжнішої за ласку і турботу материнську, немає тривоги, тривогигої за безсонні ночі й незімкнуті очі материнські". Захоплення В. Сухомлинського українською етнопедагогікою було великим і щирим протягом усього його життя. Не випадково в одній із своїх останніх книг він писав: "Сотні людських доль склалися і складаються на моїх очах. І життя переконало мене, що в трудового народу нам треба вчитися виховання чистого, благородного серця. У невичерпному джерелі народної моралі нам треба черпати духовну енергію справжньої людяності, дружби і товариськості, справжнього братства вільних людей". Яскравим підтвердженням цього є твори видатного педагога.

Творчість Сухомлинського дуже багатогранна. Проте, розглядаючи найрізноманітніші питання, він неодмінно використовує кращі здобутки народної педагогіки. Скажімо, щоб наголосити на суспільному

значенні виховання, Сухомлинський коментує відомі слова з української народної мудрості: "Три нещастя є в людини: смерть, старість і лихі діти... Старість — невідворотна, смерть — невмолима, перед цими нещастями ніхто не може зачинити двері свого дому. А від лихих дітей дім можна вберегти, від вогню. Останнє, звичайно, залежить від виховання. Батьки зобов'язані постійно піклуватися про виховання дітей, а діти, в свою чергу, повинні шанувати батьків. І тут Сухомлинський на-

31

гадує афоризм з української родинної етнопедагогіки: "Хороші діти — спокійна старість, лихі діти — старість перетворюється) пекло". А далі пише: "З глибини століть прийшла до нас утверджена з народної моралі істина: хороші діти — це честь батька і матері, їхнє щастя і достоїнство; погані діти — це горе, нещастя, страждання. У віковичному прагненні до батьківства материнства виражається духовне, моральне поривання, яке людина збагнула як найвище щастя. Це поривання до того, щоб залишити себе в своїх дітях, продовжити своє буття, утвердити моральні цінності, пізнані, здобуті попередніми поколіннями, примножені крихтою власного досвіду, власного творення, творчості".

У дусі народної педагогіки трактує Сухомлинський питання про синівську вдячність: "Синівська вдячність... Немає вищої радості для людини, яка відчуває наближення присмерку свого життя, ніж вдячність дітей за добро і благо, створене батьками в ім'я їхніх сина й дочки, добра і блага. І немає гіркішого й сумнішого почуття для батьківського й материнського серця, ніж відчувати, що син або дочка байдужі, безсердечні, що вони забули про все добре, зроблене для них матір'ю і батьком. Невдячний син... невдячна дочка... — у скарбниці народної моралі це, мабуть, найгостріше, найглибше осудження людських пороків".

Слідом за народною педагогікою у центр виховання педагог ставить працю, як могутній виховний засіб і мірило людської порядності. Позиція ця досить яскраво простежується, зокрема, в описі такого епізоду з педагогічної практики Сухомлинського. Якось на занятті батьківської школи присутні попросили Петра Григоровича, одного з батьків благополучної сім'ї, розповісти, як він виховує своїх дітей. Зняквів Петро Григорович і відповів: "Працюємо ми разом з ними, з дітьми, — ось, мабуть, і все виховання. Самі вони виховуються, тому що працюють. Ми з дружиною так думаємо: праця — найдбайливіша і найпевніша нянька. Вона ж найсуворіша й найвимогливіша". У цих словах, за висновком Сухомлинського, виражена мудра система педагогічних поглядів людей праці. Виходячи з них, учений звертається до батьків: "Не бійтеся дитячої праці, дорогі батьки. Не оберігайте від неї своїх малюків! ...Дитина, осягаючи незрівнянне щастя

32

праці, пізнає саму себе, стає другом, однодумцем, помічником матері і батька у вихованні".

Через твори Сухомлинського проходить ідея народної педагогіки щодо праці як основи культури людських взаємовідносин, як засобу формування морального обличчя особистості. "Дуже важливим елементом сімейного виховання, — зазначає Сухомлинський, — є трудове загартування дітей. Гадаю, ідеалом тут повинна бути мудра заповідь народної педагогіки: дитині треба працювати з того моменту, коли вона навчилася тримати ложку в руці й нести їжу з тарілки до рота".

Видатний педагог справедливо дорікає тим батькам, які "грудьми своїми прикривають дітей від праці, вважаючи неробство щастям". Він радить зробити так, щоб через працю дитина змалку вчилася утверджувати свою гідність і честь. "Винятково важливим я вважаю те, — писав Сухомлинський, — щоб праця з малих літ була, по-перше, максимально олюдненою, тобто одухотвореною прагненням принести добро людям, суспільству, народові, Батьківщині; по-друге, щоб вона стала природним станом людської душі, звичкою, щоб до неї не треба було спонукати заохоченням, похвалою і т. п."

Народні афоризми педагогічного змісту не раз ставали об'єктом для плідних творчих роздумів В. Сухомлинського, а в зв'язку з цим і для свіжих, оригінальних, повчальних висновків. Так, у статті "Ми продовжуємо себе в наших дітях" є такі рядки: "Не хлібом єдиним живе людина. У цьому давньому вислові — глибока думка: у людини багате і багатогранне духовне життя, широкі і неповторне коло її думок, інтересів, потреб, захоплень... Повнокровна і гармонійна людська особистість народжується материнською й батьківською мудрістю, багатовіковим досвідом і культурою народу, втіленими в знаннях, у моральних цінностях, неминуючих багатствах, які передаються від покоління до покоління".

Форми використання досвіду народної педагогіки в спадщині В. Сухомлинського різноманітні. На сторінках його творів Трапляється чимало народних прислів'їв і приказок типу: "Скільки я знаю мов, скільки разів я людина", "Хто не працює, той не їсть", "Хоч кілок на голові теши", "Повторення — мати

33

навчання", "Життя людське, наче залізо. Якщо застосовувати його в ділі, — воно стирається, якщо не застосовувати — іржа з'їдає його", "Дитину треба виховувати тоді, коли вона лежить упоперек лавки", "Яблуко від яблуні не відкочується далеко", "Мати щаслива тільки тоді, коли діти сплять", "Якщо хочеш занепасти людину, дай їй усе, що вона хоче" та багато інших.

З народного афоризму в працях Сухомлинського іноді починається абзац, наприклад: "Життя прожити - не ниву перейти", — говорить народна мудрість. У тому, яка людина в сімейному житті, виявляється її справжнє моральне обличчя. Дрібний егоїст і деспот у сім'ї не може бути справжнім громадянином..." Народним афоризмом він може й закінчуватися; "...Доброта й ще раз доброта — це найтонші й наймогутніші корінці, що живлять дерево дитячої радості - радості ніжного доторкнення до живого й красивого. Доброта робить людину чутливою до слова батьків, учителів, товаришів. Доброта робить дитину

виховуваною — здатною піддаватися виховному впливові колективу. Бездушність, безсердечність, жорстокість утверджують у маленькій дитині те, про що мовиться у народному прислів'ї: "Хоч кілок на голові теши".

Вислови з народної творчості Сухомлинський використовує як початок цікавих оповідань або як заголовки статей ("Людина — найвища цінність", "Ми продовжуємо себе в дітях") чи розділів у книзі ("Добре почуття — джерело людяності", "Батько — двічі громадянин", "Немов хто душу вдихнув у хлопчика"). Народний вислів виступає як відправний пункт для аналізу певних життєвих фактів. Для прикладу можемо взяти цікавий оригінальний судження ученого про народний вислів "І мухи не скривдить..."

До аналізу народного досвіду родинного виховання Сухомлинський звертається не раз. Усе краще він хвалить і популяризує, як, наприклад, мудрий крок матері, яка зберегла дитині батька, чи розважливий учинок дорослого, що вчить молодь поважати старших. А всілякі шкідливі пережитки минулого в сім'ї, наприклад, грубість і самодурство батьків у ставленні до дітей, він гнівно засуджує. "Огидний деспотизм неосвічених батьків, — пише Сухомлинський, — це одна з причин того, що в дитині

34

зmalку перекручується уявлення про добре начало в людині, во-не перестає вірити в людину і людяність. В обстановці деспотичного самодурства, дрібязкових причіпок, постійних докорів маленька людина оздоблюється — це, на мій погляд, найстрашніше, що може статися у духовному світі дитини, підлітка. Самодурство виганяє найважливіший душевний рух, який у нормальних сім'ях є джерелом добра, розумної стриманості і поступливості дітей, цей рух душі — ласка. Той, хто не знає ласки в дитинстві, стає грубим, безсердечним у роки отрочтва і ранньої юності".

Сухомлинський умів черпати все краще з родинної етнопедагогіки і вдало застосовував у сучасній педагогічній практиці. Золоті розсипи досвіду народної педагогіки служили йому прекрасним матеріалом для створення унікальних методичних посібників хрестоматійного характеру, як, скажімо, "Скарбниця **народного** слова", "Книга природи", "Тисяча задач із живого задачника", організації у своїй школі Кутка мрії, Острова чудес, Кімнати казки тощо. Видатний педагог не тільки брав з народної педагогіки, а й збагачував її. Він жив, творив для народу, поповнюючи педагогічну скарбницю новими здобутками. Сторінки праць Сухомлинського густо засіяні крилатими висловами, казками, притчами, оповіданнями, складеними в душі народної мудрості. Велику увагу приділяв Сухомлинський таким надійним виховним засобам народної педагогіки як народна сміховна культура, народна пісня, вишивка, цікаві ігри на лоні природи. З часом кількість публікацій з різних аспектів української народної педагогіки збільшується, щоправда, переважно у формі статей чи окремих брошури. Розгорнене висвітлення ця тема знайшла у книжках В. Верховинця, Н. Гаврилюка, М. Гайдая, Г. Довженок, О. Кравець, С. Бабишина, М. Пазнка, В. Скуратівського, Є. Сявавко.

35

Свою наукову розвідку "Сімейний побут і звичаї українського народу" (1966) О. Кравець присвятила висвітленню родин но-побутової культури українців, починаючи з середини XIX ст. й до 60-х років XX ст. Чимало місця відведено характеристиці укладу сім'ї та взаємовідносинам між її членами, вихованню дітей. Велич благородної моралі трудівника, спрямованої на утвердження гуманізму й піднесення цінності людської особи, з фундаментальною проникливістю постає зі сторінок книжки М. Гайдая "Народна етика у фольклорі східних і західних слов'ян" (1972).

У монографії Є. Сявавко "Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку" (1974) на основі фольклорних, етнографічних, архівно-літературних матеріалів досліджується народне виховання в Україні в різні історичні епохи. Етнопедагогіка постає у тісному зв'язку з життям українського народу, його боротьбою за соціальне визволення, у взаємозв'язках з іншими етнопедагогіками.

Н. Гаврилюк у монографії "Картографування явищ духовної культури" (1981) ґрунтовно висвітлює родильну обрядовість українців у різних її етнорегіональних виявленнях.

Праця І. Довженок "Український дитячий фольклор" (1981) вдало репрезентує усну народну творчість для дітей як один з могутніх виховних факторів української етнопедагогіки. Варто відзначити ще одну дуже цікаву книжку цієї авторки "Літала сорока по зеленім гаю" (1990), що представляє систему дитячих та молодіжних українських народних ігор.

Монографія М. Пазняка "Українські прислів'я та приказки" (1984) цінна тим, що орієнтує на правильне збирання, систематизацію і науковий аналіз українських прислів'їв та приказок у їх історичному розвитку й морально-естетичному виявленні. Великим успіхом у читачів користується збірка художніх оповідей і новел В. Скуратівського "Берегиня" (1987). У ній автор змістовно, щиро, з великою художньою майстерністю розповідає про українські народні звичаї, традиції, свята, обряди, символи, родинно-побутові взаємини, що протягом віків плекають у підростаючих поколіннях такі найвищі людські чесноти, як пам'ять родоводу, лю-

36

бов до рідної землі й чесної праці, пошану до батьків, родинну злагоду, ощадливість, доброзичливість. Не випадково у відповідь на запитання сина "А що означає "Берегиня"?" автор в уста матері вкладає такі зворушливі слова: "Берегиня, любий мій синочку, — це наша оселя. Усе, що в ній є, що ми нажили, що приберегли од своїх батьків та дідусів, чим збагатилися й освятилися — хатнім пожитком, дітьми, піснею, злагодою чи суперечкою, добрим словом, спогадом у цій хаті, — все це, щоб ти знав, і є "Берегиня"...¹

Додамо, що Берегиня (Оберега) — найстаровинніша богиня добра і захисту людини від усякого зла. З часом

в уявленнях українців Берегиня стає хатньою богинею, захищає оселю, усю родину, малих дітей від хвороб, лиха, лютого звіра, смерті тощо.

Змістове багатство, прекрасне художнє і поліграфічне оформлення книги зробило її настільною на уроках народознавства в школі. Її органічним продовженням стала друга книга автора "Світоч" (1988).

Тому, хто працює з дітьми дошкільного віку й молодшими школярами, у великій пригоді стане книга В. Верховинця "Весняночка" (5-те вид., 1989 р.), яка складається з семи розділів: "Про рухливі ігри зі співами", "Ігри та пісні на різні теми", "Весна", "Літо"; "Осінь", "Зима" і хореографічного додатку.

Розкриття української етнопедагогіки було б неповним, якби ми обминули її локально-функціональні виявлення. Заповнити цю прогалину нам допоможуть наукові праці, присвячені дослідженню різних регіонів України, як-то: "Гуцульщина" (1987), "Бойківщина" (1988).

Як бачимо, обсяг наукових даних про українську народну педагогіку вже досить значний, але ще далеко неповний.

¹ Скуратівський В. Берегиня. — К, 1987. — С. 277.

КАМІНЬ ШЛІФУЮТЬ, А ЛЮДИНУ ВИХОВУЮТЬ

*О вири виховання!
О нурти Педагогічній...*
Іван Драч

Народні уявлення про освітні чинники формування особистості

Народна педагогіка пройнята глибокою людяністю. Вона високо підносить гідність людини, її життєву місію. В українському фольклорі оспівуються велич людини, краса її духовних якостей. Народ-педагог послідовно бореться за право кожної людини розкрити свої найкращі риси. Водночас повсякденність не раз спонукала задуматися над тим, чому все те краще, чого досягло людство, не завжди властиве кожній окремій особі, чому одна людина добра, а інша — зла, одна щаслива, а інша — нещасна. Народ своїм допитливим розумом прагнув збагнути причину цього, заглибитись у духовний світ людини, виявити ті чинники, від яких насамперед залежить становлення людської особистості, і погляди спрямовував до сім'я як першоджерела життя людини. Так поступово, завдяки багаторічним педагогічним пошукам, емпірично визрівали народні уявлення про основні чинники формування особистості.

І серед них, мабуть, першою була помічена спадковість. Не випадково кажуть: "Викапаний батько" чи "викапана мати", тобто "такий, як батько", "такий, як мати".

В українській народній педагогіці дається об'єктивне трактування суті спадковості та її місця у формуванні особистості. Багаторічні спостереження переконують, що спадково передаються лише певні фізичні ознаки (будова тіла, колір шкіри, очей, волосся), природні зачатки якихось здібностей або властивостей, деякі риси характеру. Проте більшість рис особистості не успадковується, а набувається.

Іншим важливим чинником впливу на особистість народна педагогіка вважає середовище — стан взаємин у сім'ї, побут, звичаї і традиції, матеріальний стан, житлові умови.

38

Сім'я впливає на дитину з першого дня народження. Спосіб життя родини і характер спілкування з малям є визначальним щодо формування в дитини перших звичок, від яких значною мірою залежатиме її майбутня поведінка.

Ідея залежності характеру дитини від середовища, побутових умов, домашнього оточення, всього укладу життя сім'ї знайшла вираз у багатьох українських народних прислів'ях і приказках: "З ким поведешся, від того й наберешся", "Ниточка веде до клубочка", "Який стук, такий грюк", "Кожна пташка свою пісню співає і своє гніздечко має".

Вплив на дитину домашнього оточення, укладу життя родини особливо зростає, коли вона починає ходити й говорити. Саме тоді в неї з'являється більше можливостей для фізичного і духовного контакту з навколишнім світом ("Перший крок дитини — радість для родини", "Як говорить дитя, то вирує в хаті життя").

Сім'я позитивно впливатиме на дітей, якщо в ній пануватиме здоровий дух єдності. Родинні чвари, постійні сварки між батьками, а ще гірше — негідна поведінка когось з них, негативно позначаються на вихованні дітей.

Чітко визначився у народних уявленнях такий могутній чинник формування особистості, як виховання прикладом. Щодо цього маємо народні афоризми: "Добрий приклад кращий за сто слів", "Бурчання наскучить, приклад научить", "Приклад кращий за правило". У цих висловлюваннях бачимо схильність дитини наслідувати старшого брата чи сестру, матір чи батька, сильнішого чи розумнішого товариша, а також народну виховну практику наслідування з принципом "роби так, як я".

Усі три чинники розглядаються в народній педагогіці як однаково важливі, проте в різних ситуаціях кожний з них може стати вирішальним: спадковість ("Яке коріння — таке й насіння", "Яке зіллячко, таке й сім'ячко", "Від лося — лосята, від свині — поросята"), середовище ("Як зайдеш між реп'яхи, то й реп'яхів наберешся", "Як у сім'ї згідливе життя, то й виросте дитя до пуття"), виховання ("Що виховаєш, то й матимеш"), спадковість і виховання ("Яке дерево, такі його віти, які батьки, такі й діти", "Яка гребля, такий млин: який батько, такий і син").

39

Оскільки виховання в народній педагогіці розглядається як наріжний камінь формування особистості, розглянемо його детальніше.

Народ про виховання

Виховання українська народна педагогіка розглядає як першу суспільну потребу ("Камінь шліфують, а людину виховують"). З давніх-давен в Україні передається народна притча: "Якщо твої плани розраховані на рік — сій жито, якщо на десятиліття — саджай дерево, якщо на віки — виховуй дітей". Той, хто вмів виховати порядну, чесну людину, здавна вважається найкращим майстром на землі — таку думку стверджує народна мудрість.

У народній казці "Хто найкращий майстер на землі" розповідається про те, як в одному селі жінки вирішили продемонструвати свою майстерність. Домовилися: в неділю всі прийдуть на сільський майдан і принесуть найкраще з того, що зробили своїми руками.

У призначений день усі жінки прийшли на майдан і принесли безліч дивовижних речей. У тих, кому громада доручила назвати найкращих майстринь, очі розбіглися: тут були і гаптовані золотом і сріблом шовкові покривала, і тонкі мережані занавіски з вив'язаними на них дивними птахами, і вишиті рушники... Але переможницею стала жінка, що не принесла ні вишиванок, ні мережив. Вона прийшла зі своїм п'ятирічним сином Петрусем, що приніс жайворонка, якого сам вирізав з дерева, Приклав Петрус жайворонка до губ — заспівала, защебетала пташка, як жива. Усі завмерли на майдані, усіх зачарувала пісня, і раптом у блакитному небі заспівав справжній жайворонок, якого привабив спів на землі. "Хто виховав розумну і добру людину, — найкращий майстер", — таке було рішення найстарших. Слово "виховувати" спільнокореневе зі словом "ховати". В українській народній педагогіці воно спочатку вживалося у значенні "оберігати" (виховувати). До речі, первинне значення слова "виховувати" в українській мові повністю збереглося до наших днів. У розмовній мові маємо слово "виховувати" — довго ховати,

40

переховувати кого або що-небудь, таїти що-небудь; "виховуватися" — довго переховуватися, ховаючись, залишатися непоміченим, невикритим, невпійманим; таїти що-небудь, не признаватися в чомусь. Згодом це слово набуло широкого й різноманітного змісту, зокрема педагогічного, й стало головним атрибутом не тільки народної, а й наукової педагогіки. У народній педагогіці слово "виховувати" означає вирощувати, навчаючи правил поведінки, даючи освіту, систематично впливати на культурний розвиток, світогляд, моральні принципи кого-небудь у певному напрямі; систематичним впливом розвивати якесь почуття, рису вдачі, прищеплювати що-небудь. Звідси постали й інші слова: "вихователь", "вихователька" — людина, яка виховує, навчає дітей і молодь, прищеплює їм навички поведінки, певні погляди; педагог, який стежить за поведінкою дітей і відповідно коригує її; той, хто спрямовує силу свого впливу на виховання особи в певному напрямі; "вихованець" чи "вихованка" — дитина або юнак чи юнка, що виховується чи виховувалася ким-небудь або де-небудь; дитина, узята ким-небудь на виховання; людина, яка сприйняла думки, погляди, ідеї певної організації, товариства тощо, людина, яка вчиться або яка здобула освіту в якомусь навчальному закладі; "вихований" — у значенні "чемний", "увічливий" — той, хто набув навичок пристойного поводження; "вихованість" — уміння гарно поводитися у товаристві, володіти своїми почуттями; "виховуватися" — перебувати під чийм-небудь опікуванням, навчатися правил поведінки, зловувати освіту та ін.; розвиватися духовно, здобувати знання, виробляти світогляд, моральні переконання.

З поняттям "**виховувати**" в народній педагогіці тісно пов'язане поняття "навчати" — обидва ці слова чисто використовуються як рівнозначні. Наприклад, в українському фольклорі: "Ой там в саду, у садочку **научила** (тут і далі виділення наше. — М. С.) мати дочку..." "Наступила чорна хмара, наступає синя; **Научає** бідна вдова єдиного сина".

У Т. Г. Шевченка: "А мати хоче **научати**, так соловейко не дає».

В українській етнопедагогіці широко використовуються синонімічні поняття до слова "виховувати": няньчити — доглядати

41

дитину; колихати — гойдати дитину в колисці, заспокоюючи і присипляючи ("Не ти ж мене колихав, не ти ж мене няньчив"); годувати — утримувати; леліяти — оточувати ласкою, піклуванням, пестити, голубити ("Годувати, леліяла, потіхи ся надіяла"); доглядати — турбуватися, піклуватися про дитину, створювати їй нормальні умови для життя і розвитку ("Будеш ти в мене хату помітати, малих діток доглядати"); бавити — забавляти, няньчити; доглядати (Як бавитимеш дитину, так вона й ростиме"); пестити — голубити дитину, виявляючи до неї любов і ласку ("Добре там дітей пестити, де піч велика і є кому варити"); ніжити — прихильно й тепло ставитися до дитини, виявляючи до неї любов і ласку; викохувати — з любов'ю ростити, дбайливо доглядати ("Викохав дитину в добру годину"); учити — впливати в певному напрямі, формувати, виховувати, прищеплювати що-небудь ("Пригоди учать згоди") та ін.

Отже, вплив виховного чинника на формування особистості настільки великий, що визначає навіть долю людини. Усе це говорить про те, що народна педагогіка виробила свою унікальну виховну систему.

Мета, зміст і принципи виховання

Основна мета виховання за українською народною педагогікою вбачається в тому, щоб навчити кожного бути людиною: "Дивись — не забудь: людиною будь!" — кажуть українці Навіть знання нічого не варті без людяності: "Знання без людяності — це меч у руках безумця", — кажуть у народі. Тому й виховання починається там, де вихователь ставиться до вихованця з повагою, не принижуючи його, вбачаючи в ньому особистість, а завершується тоді, коли дитина стає справжньою людиною.

"Дитина — гість у нашому домі", сказано в одному з життєвих правил народної педагогіки. З'явившись на світ, вона приходить у сім'ю років на двадцять, а потім починає жити своїм життям. Тому й виховання зводиться до того, щоб підготувати її до самостійного життя.

Проблема підготовки до життя і праці — головна в народній педагогіці. Розв'язання її зводиться до бажання мати добрих

42

дітей ("Добрі діти — спокійна старість, лихі діти — старість стає пеклом").

Мету і зміст виховання диктують життя, конкретні умови життєдіяльності трудової людини. Щоб жити, треба виробляти й відтворювати матеріальні й духовні цінності, для цього потрібно, щоб прийдешні покоління могли перейняти естафету життєдіяльності від старих. Адже людина в дитячому і юнацькому віці не має досвіду, знань, умінь і навичок поведінки, які потрібні їй для трудової і суспільної діяльності. Усе це приходить тільки через виховання, єдність, наступність і спадкоємність поколінь. Засвоюючи і використовуючи попередній досвід, нове покоління збагачує й удосконалює його, вносить свій вклад у розвиток матеріальної і духовної культури. Такою є закономірність суспільного прогресу. Тому без виховання не може обійтися жодне суспільство. Виховання — загальна й вічна категорія, властива всім суспільно-економічним формаціям.

Народна педагогіка прагне розкрити життя, висуваючи потребу в належній і всебічній підготовці до нього ("Життя прожити — не поле перейти", "Вік ізвікувати — не пальцем перепивати", "На довгим віку всього Доведеться", "Вік прожити — не дощову годину перестояти", "Життя як стерниста нива: не пройдеши, ноги не вколовши").

Якщо визначати зміст виховання, спираючись на народну педагогіку, то це — весь процес формування особистості й підготовки її до активної участі у виробничому, суспільному й духовному житті. У дещо вужчому, але конкретнішому вираженні зміст виховання в народній педагогіці охоплює формування морального обличчя, інтелектуальний і фізичний розвиток, прищеплення працьовитості й естетичних смаків. Удосконалення виробничого досвіду людей, розширення й поглиблення знань про природу, суспільство та й про саму людину, піднесення культури ставлять перед народною педагогікою нові завдання, вимагаючи розширення змісту виховання.

У народній педагогіці зміст виховання охоплює піклування про здоров'я і фізичний розвиток дитини, передачу знань, трудових умінь і навичок, привчання до організації домашнього побуту, забезпечення професійної обізнаності в певній галузі ви-

43

робництва, підготовку до сімейного життя, формування духовного світу.

Кожна економічна формація накладає свій відбиток на зміст виховання дітей та молоді, а проте, зміст завжди зберігає те основне ядро, що відображає головну суть етнопедагогічної системи, провідним носієм і пильним охоронцем якої є національні традиції і звичаї народу, які в етнізації дітей та молоді мають величезне значення.

Традиція (від лат. *traditio* — передача) — досвід, звичаї погляди, смаки, норми поведінки і т. ін., що склалися історично й передаються з покоління в покоління. Педагогічне значення народних традицій полягає в тому, що вони одночасно виступають і як результат виховних зусиль народу протягом багатьох віків, і як незамінний виховний засіб. Через систему традицій кожен народ відтворює себе, свою духовну культуру, свій характер і психологію в своїх дітях.

У нерозривній єдності а традиціями є й народні звичаї Звичай — загальноприйнятий порядок, правила, які здавна існують у громадському житті й побуті народу, суспільної групи, колективу та ін. Недарма кажуть: "Кожен край має свій звичай". У простому розумінні звичай — те, що стало звичним, засвоєним, визнаним, насущним. Тому і слово "звичай" походить від дієслова "звикати", тобто привчатися до чого-небудь, узяти щось у звичку; звичка чинити так, а не інакше.

В етнопедагогіці звичай виступає як форма вияву народної традиції, тому зміст і педагогічна роль їх по суті ідентичні — вони є засобом збереження і передачі досвіду народу, дотримання порядку й форм життя, регламентації і контролю поведінки індивідів, посилення їхнього зв'язку з тією нацією чи соціальною групою, до якої вони належать.

Народна традиція своє виховне завдання розв'язує через регулювання духовних якостей індивіда, потрібних для правильної його поведінки. Звичай спрямовує поведінку кожної дитини на життєву стежку, прокладену старшим поколінням, вимагає обов'язкового виконання певних дій у кожній конкретній ситуації без особливої мотивації чи будь-яких духовних приписів, оскільки саме такі норми поведінки є звичними, загальноприйнятими.

44

У цьому нас переконують численні життєві спостереження. Варто запитати, наприклад, будь-кого з жителів села в Україні, чому він вітається з кожним зустрічним, як негайно одержимо відповідь: так прийнято! У народі побуває Чимало правил і приписів, виражених у крилатих народних висловах, прислів'ях і приказках, які вказують на те, що потрібно чи не потрібно робити, як-от: "Нових друзів наживай, старих не забувай", "Не пниш бути найвищим, а вчись бути корисним", "Зобов'язався словом — закріпи ділом" тощо. Зовнішнім виявом звичаю є правило поведінки — детальний опис того, що треба робити в конкретній ситуації. Отже, проглядається певна виховна закономірність: у звичаї педагогічні механізми діють через детальний опис учинків у конкретних ситуаціях, у традиціях — через формування відповідних духовних «костей людини. Тому виховні наслідки бувають неоднакові: звичай формує прості звички, тобто стереотипні, напівавтоматичні, а традиції — складні, Що виражають певну спрямованість поведінки Однак педагогічне значення простих звичаїв ніяк не применшується, бо і прості, і складні звички є для людини життєво необхідними. Мало того, рівень звичок складних визначається якістю звичок простих, оскільки перехід від простого до складного є об'єктивною закономірністю педагогічного процесу, а в деяких

випадках навіть категоричною необхідністю. Скажімо, соціалізація дитини в перші роки життя без вироблення в неї простих звичок була б неможливою, тому що індивідуальний розвиток кожної людини проходить шлях від простих до складніших суспільних відносин.

Із вищесказаного випливає ще один педагогічний висновок: кожна новонароджена людина в процесі свого зростання й духовного розвитку набуває досвіду етнічної поведінки спочатку через засвоєння звичаїв, а потім через сприйняття традицій.

Дякуючи звичаям, дитина звикає дотримувати правил поведінки значно раніше, аніж досягне їхню моральну суть. Педагогічна сила звичаю полягає в тому, що він (у дитячому віці) підси-

45

люється фізіологічним виробленням певних умовних рефлексів, які формують стереотипну поведінку. Традиції народної педагогіки наділені ознакою високого одухотворення. Завдяки їм у гуші нашого народу віками живуть передаючись з покоління в покоління, такі благородні людські якості, як любов до рідної землі, отчого краю і домівки, повага до батька і матері, світлої пам'яті своїх предків, до рідної мови, історії, відчуття приналежності до свого народу, усвідомлення себе його кров'ю і плоттю, прагнення пізнати, зберегти й передати його духовні надбання у спадок і власним дітям, онукам, правнукам.

Значення традицій у наш час полягає не тільки в тому, що вони надійно захищають національну самобутність кожного на роду, а ще й у тому, що в несприятливих екологічних умовах вони орієнтують людину на одухотворення її виробничої діяльності. Японія, наприклад, досягла високого прогресу тому, що виключно бережливо ставилася до своїх національних традицій і спадкоємності поколінь¹.

Таке аномальне явище в Україні, як національний нігілізм, пояснюється зневажливим ставленням деяких діячів, минулих і сучасних, до мови українського народу, його культури, традицій. Низка подібних деформацій сприяла тому, що молодь почала цуратися свого рідного, материнського. Цей процес призводив до деградації духовності людини взагалі, бо любов до національного є основою інтернаціональних почуттів. Традиційна етнопедагогіка, можливо, й не дасть вичерпних відповідей на всі питання, поставлені часом, але неодмінно застереже від хибних кроків. Адже етнопедагогіка — не вчорашній день. Тільки з її допомогою ми зуміємо перейти в завтра, не загубивши ні своєї суті, ні самобутності, ні історичної пам'яті.

Традиція не тільки вчить жити, а й зобов'язує діяти згідно з її вимогами і настановами. Традиція — фундамент національного, як і національне — фундамент культури. Тому відчуження людини від національної культури нівелює її, робить безликою. Людина знеосіблена, позбавлена власної індивідуальності не

¹ Див., наприклад: *Преображенский К. Г.* Как стать японцем. — М., 1989; Япония: идеология, культура, литература. — М., 1989.

46

здатна створювати духовні цінності. Безродний гомункулус — ворог будь-якого народу.

Традиції зберігають нашу історичну пам'ять. Знищення традицій неодмінно веде до морального, духовного, культурного та економічного занепаду. Нині, коли уклад життя змінюється настільки стрімко, що життєвий досвід батьків часом стає непридатним для їхніх дітей, роль традицій особливо зростає,

У процесі багатовікової життєвої практики викристалізувалися провідні принципи української етнопедагогіки, які репрезентують сукупність основних вихідних положень та ідей, що визначають основне спрямування, зміст і організацію виховних дій. Вони є переконаннями, нормою, правилом, якими керуються батьки з метою дійового впливу на своїх дітей.

Наукове дослідження української етнопедагогіки дало змогу виявити її провідні принципи: гуманізм, природовідповідність, зв'язок виховання з життям, виховання працею, врахування вікових та індивідуальних особливостей вихованців, систематичність і послідовність виховання, єдність вимог і поваги до особистості, поєднання педагогічного керівництва з розвитком самостійності та ініціативи виховання.

Принцип гуманізму виявляється у гуманному ставленні до дітей, у застосуванні найдоцільніших засобів впливу на них ("Діти, як квіти: полий, то ростимуть").

Принцип природовідповідності вимагає будувати процес виховання з урахуванням особливостей природи.

На підтвердження цього можна навести порівняння і аналогії типу "людина — природа" чи "природа — людина", які широко побутують у народних уявленнях, наприклад: "Гни дерево, доки молоде, вчи дитя, поки мале", "На дерево дивись, як родить, а на чоловіка, як робить", "Наклопотався, як квочка коло курчат".

Вік людини нерідко порівнюють з певною порою року: дитинство - весна, молодість — літо, зрілість — осінь, старість — зима. На основі порівняння з чотирма порами року народна педагогіка буде ще одну аналогію — чотири броди. Суть цієї аналогії яскраво передав Михайло Стельмах у романі "Чотири броди".

Вік людини, її життєвий шлях, за словами письменника, проходить через чотири броди: перший брід блакитний — це дитинство;

47

другий, наче сон, — кохання; третій — брід безмірної роботи і турботи; четвертий — брід онуків і прощання. Чотирма бродами стікають води життя і назад не повертаються.

Вік людини порівнюється і з певною порою дня: ранок — дитинство, день — молодість, вечір — старість. Так, у народних загадках запитується: "Що ранком ходить на чотирьох, удень — на двох, увечері — на трьох?" Неважко здогадатися, що тут ідеться про людину і її вік: ходить на чотирьох — раннє дитинство,

коли дитина ще повзає; на двох — вік, повний сили і здоров'я; на трьох — старість, коли сили покидають людину, і вона змушена при ходьбі користуватися ціпком.

Організація виховання на основі зв'язку з працею дорослих — єдиний шлях розв'язання найважливішого завдання народної педагогіки — залучення до соціального досвіду людей кожного нового покоління. Народна філософія розуміє працю як доцільну діяльність людини, спрямовану на створення матеріальних і духовних цінностей ("Чесна праця — наше багатство"). Вона справедливо вбачає у праці основу існування суспільства, природну умову людського життя ("Справжнє життя — в праці", "Праця — душа всього життя"). Без активної трудової діяльності немислимий усебічний розвиток особистості ("Без діла слабше сила"). Завдяки праці розвиваються здібності людини, формуються її світогляд і моральне обличчя. Тому народна педагогіка незмінно додержує принципу виховання працею. Народ прагне і вміє враховувати вікові та індивідуальні особливості дитини, забезпечуючи наступність виховного процесу. Суть цього педагогічного принципу полягає у тому, щоб виховний вплив на дитину відповідав її вікові, життєвому досвіду, силам і можливостям.

У народній виховній практиці розрізняють такі вікові періоди розвитку: новонароджений (від появи на світ до 10 днів), немовля (грудний вік) — від 10 днів до року, дитинство — від одного до 10—11 років, отроцтво (підлітковий вік) — від 11—12 до 15—16 років, юність — від 16 до 20—21 року, дорослий вік - від 20—21 до 40 років, зрілий вік — від 40 до 55 років, старечий вік — після 55—60 років. Від народження і до юності людина виховується у сім'ї, а потім, як правило, стає на самостійний шлях

48

життя, створюючи власну сім'ю. Зрозуміло, що з віком дитини турботи про неї ускладнюються ("Малі діти — малий клопіт, великі діти — великий клопіт").

Ретельного догляду потребує новонароджена дитина. Вона обмежена в рухах і абсолютно безпорадна. Її треба тримати в теплі й чистоті, часто купати й годувати ("Мала дитина їла б щогодини").

Не менш складним є плекання грудної дитини. Треба забезпечити її нормальне харчування, запобігти різним захворюванням (захисні властивості організму немовляти досить слабкі), не допускаючи перегрівання чи простуди, гартуючи організм, тримаючи тіло в чистоті. За нормальних умов немовля розвивається й росте дуже швидко ("Як грибочки ростуть діточки"). Зростають його потреби і в спілкуванні. Саме тому в народі хвалять матір чи няньку, яка, бавлячи немовля, постійно промовляє до нього, співає пісень. Приблизно на третьому місяці дитина починає вимовляти окремі звуки, які з часом переходять у лепет. Немовля вчать тримати голівку, сидіти, його підтримують при перших спробах стояти й ходити.

З віком дитини зміст виховання стає більш розгалуженим ("Малі діти не дають спати, а великі дихати", "Мала дитина — не виспишся, більша дитина — не наїшся, велика дитина — не уберешся"). Допитливість дітей зростає, тому у віці 3—5 років їх часто називають "чомучками". Дорослі повинні уважно ставитися до цих запитань, розвивати дитячу допитливість. У цей час батькам потрібно приділити увагу засвоєнню дитиною норм взаємин між людьми.

Не залишала поза увагою народна педагогіка і труднощі виховання підлітка, бо саме цей етап переходу від дитинства до юності є надзвичайно складним і суперечливим ("У підлітка розум і серце часто не в ладу").

Народна виховна практика здебільшого вміла долає ці труднощі, дбаючи про поступове вироблення у підлітків готовності виконувати вимоги, які ставляться до поведінки дорослих. Найчастіше це відбувається за активної участі підлітків у різних видах спільної трудової діяльності членів родини, коли вони орієнтуються на дорослих — батьків, старших братів чи сестер — як на взірці для наслідування. На

49

плечі підлітків лягає значна частина домашніх турбот, відтак вони вчать думати й діяти, як дорослі. Вони починають замислюватися над власним місцем у житті, над майбутньою професією. У селянських родинах діти цього віку вже вміли орати, боронувати, косити, сіяти, молотити. У родинах ремісника вони традиційно тягнулися до професійних операцій свого батька. У зміст виховання підлітка входять також його контакти з однолітками (які навчають жити за принципами товариствості), а також самовиховання, яке в цьому віці стає досить активним.

Юність — найкраща пора життя. Про молодість, її силу і красу співається в багатьох народних піснях. У цьому віці завершується дозрівання людини й відкривається шлях у самостійне життя з усіма його радощами і турботами. Юнак чи дівчина з властивими цьому вікові завзяттям, емоціями і романтичними переживаннями пориваються у майбутнє. Але в молоді мало життєвого досвіду ("Молоде — зелене"), тому передача знань і досвіду, допомога й мудра порада батьків, дорослих лежать в основі змісту виховання. У трудовій родині здавна стало звичним складні життєві проблеми старших дітей розв'язувати за участю батьків. Заінтересованість тут обопільна. Батьки, покладаючи на дітей великі надії, прагнучи передати свої справи в надійні руки, доброзичливо діляться з ними своєю життєвою мудрістю. Поради (тим більше заповіти) батьків у народній педагогіці вважаються священними. Діти не повинні забувати їх навіть тоді, коли дорослішають, самі стають батьками.

Мета і зміст народного виховання мають і певну статеву диференціацію. У трудових родинах хлопчики здебільшого працювали з батьком, а дівчатка допомагали матері, були її опорою, готувалися стати добрими господинями. Спостерігається певна різниця й у формуванні їхніх характерів. Батьки схильні орієнтувати своїх синів на якість "справжнього чоловіка". Підліткам це імпонує. Адаже кожному з них хочеться бути відважним, сильним, благородним, рішучим і витривалим. У своїй поведінці вони де далі більше

орієнтуються на людей а цими рисами — батька, брата, товариша. Доньки беруть за взірць матер, у якої вчаться жіночої гордості, скромності, гідності. Ідеалом для юнаків і дівчат стає хтось із відомих народних героїв. У зміст виховання на-

50

родна педагогіка включає також підготовку майбутніх дружин і чоловіків, матерів і батьків.

Народна педагогіка вказує на складність психіки людини ("Чужа душа — темний ліс"), у яку повинен заглибитись справжній вихователь. На це потрібно чимало енергії й часу ("Щоб людину взнати, треба з нею пуд солі з'їсти"). Вона висуває завдання врахування вікових, статевих та індивідуальних особливостей кожної людини ("У лісі лист, а в миру люди один на одного не схожі", "У всякої Пашки свої замашки"). Народна виховна практика розуміє під індивідуальним підходом не сліпе пристосування до особливостей дитини, а наполегливі пошуки найдоцільніших засобів впливу на неї, з урахуванням її темпераменту, сили волі, характеру, нахилів, здібностей, смаків, уподобань, потреб та інтересів. Це — вміння вихователя спертися на позитивні звички дитини, заохотити її до гарних вчинків, допомогти долати труднощі й застерегти від поганого. Індивідуального підходу вимагає кожний вихованець, а не тільки порушники норм поведінки. Виховний досвід показав, що "тихенькі" і "пристосуванці" деколи завдають більше прикрощів, ніж натура бурхливі, схильні відкрито порушувати порядок через свою нестриманість ("У тихому болоті чорти водяться", "Тиха вода людей топить, а бурна тільки лякає", "Од тиха все лихо", "Тиха вода глибока", "Зверху гарно та тихо, а всередині ворухиться лихо").

Виховання слід розпочинати з моменту народження дитини ("Перший крок виховання йде з першим криком дитини") і про- надити систематично, терпляче й послідовно. Будь-яка стихійність, безсистемність і випадковість, неузгодженість і непорядкованість педагогічних впливів завдає вихованню великої шкоди. Адже виховання — це єдина цілісна система, що в ній одна ланка доповнює і породжує іншу. Тут усе взаємопов'язано і взаємозумовлено. Суть цієї закономірності виражена в прислів'ї: "Посієш вчинок — пожнеш звичку, посієш звичку — пожнеш характер, посієш характер — пожнеш долю".

Народна педагогіка твердить, що добрий вихователь той, який вимогливо ставиться до вихованця ("Розумний батько сина спитати не соромиться", "Дитині волі не давай", "Гарна мазана паляниця, а не дитина"). Потурання веде до сумних наслідків

51

("Потурай малому, то, як виросте, буде тебе на старості бити", "Хто дітям потане, той сам плаче"). Звичайно, що будь-яка вимога має бути виправданою. "Все в міру", — кажуть у народі. Дорослі неодмінно повинні додержувати єдності вимог у вихованні. Неприпустимо, коли дитину виховують усі й ніхто. ("Де багато няньок, там дитя каліка", "У семи няньок дитина без носа", "Де багато баб, там дитя невлад");

Відповідальність за виховання несуть передовсім батько і мати.

Вимогливість спрацьовує повною мірою, якщо вона ґрунтується на повазі до особистості дитини. Той, хто зневажає і кривдить дітей, творить найбільший злочин на землі. Діти — маленькі громадяни. А тому дорослим треба ставитися до них (як і дітям до дорослих) з повагою. Наведемо такий приклад: коли дитина зайде до чужої хати, привітається з господарями, то, незалежно від віку, її неодмінно запрошують сісти. Доречно буде зауважити, що й саму вимогливість, якщо вона не має нічого спільного з прискіпливістю й дрібязковістю, народна педагогіка розглядає як вищу міру поваги до особистості: важче вимагати, ніж не вимагати. Вимагати — значить з повагою ставитися до дитини, піклуватися про неї, про її життя і поведінку. Невимогливий вихователь — це людина, якій байдужа доля дитини.

Багатівкова практика народного виховання визнала найраціональнішим такий стиль взаємин з дітьми, який не придушує, а збуджує їхні сили, розвиває самостійність та ініціативу, спонукає до позитивних дій і вчинків, підтримує почуття власної гідності й утворює особисту відповідальність за свою поведінку. З огляду на це дуже повчальними й переконливими є народні афоризми, які вчать не заспокоюватися на всьому готовому, що дали батьки ("Розумна дитина в батьковій свитині"), а дбати про зміцнення й примноження вже набутого, життєво необхідного, вияв дати власні сили та ініціативу ("На батька надійся, а сам не поганься", "Батьків хліб не навчить, а треба жить").

52

Основні форми й методи виховання.

Самовиховання і перевиховання

В українській етнопедагогіці використовуються три форми організації дітей: індивідуальна, групова й фронтальна (масова). До індивідуальних форм організації виховання відносимо догляд дорослих за дитиною, до групових — виховання дітей у сім'ї, участь дітей і молоді в об'єднаннях ровесників, до фронтальних — участь молоді в праці, додержання народних традицій, свят і обрядів. Кожна з цих форм може по-різному виявлятися на кожному етапі життя людини.

З моменту народження і до двох років життя дітей називають дволітками або "другою кашею" (другий рік кашу їсть) Така дитина потребує пильного індивідуального догляду. Вона постійно перебуває під опікою матері. Тут домінує індивідуальна форма виховного впливу на дитину.

Діти з чотирьох років (як у селі, так і в місті) вже виявляють певний потяг до громадського життя. Вони об'єднуються в групи і разом проводять дозвілля. Така групова форма організації виховання стає дедалі активнішою. Приблизно з 7 - 8 років діти

гуртуються, залежно від віку, в об'єднання ровесників, які можуть існувати аж до періоду дозрівання, коли молодь вливається організовану громаду з її традиційним національним вираженням в Україні у формі дитячих забав, вечірок, вечорниць, досвіток, громадських спортивно-культурних дитячих та молодіжних організацій "Пласт", "Січ", "Сокіл".

Основним критерієм визначення рівня вихованості людини є її вчинки й поведінка ("Оцінюй людину за її вчинками" "На дерево дивись, як родить, а на людину — як робить"). Про того, хто говорить одне, а робить інше, в народі осудливо кажуть: "Говорить вздовж, а живе впоперек". Яскравим підтвердженням схильності оцінювати вихованість людини насамперед за її поведінкою може бути, наприклад, українська народна казка "Сім дочок".

Було в матері сім дочок. Якось вона поїхала в гості до сина а повернулася додому через тиждень. Коли ввійшла до хати, дочки почали говорити, як вони скучили за нею.

53

— Я тужила за тобою, як маківка за сонячним променем, — сказала перша дочка.

— Я чекала тебе, як суха земля чекає краплини води, — промовила друга.

— Я плакала за тобою, як маленьке пташеня плаче за пташкою, — сказала третя.

— Мені тяжко було без тебе, як бджолі без квітки, — щебетала четверта.

— Ти снилася мені, як троянді сниться краплина роси, — промовила п'ята.

— Я виглядала тебе, як вишневий садок виглядає соловейка, — сказала шоста.

А сьома дочка промовчала. Вона зняла з ніг матері взуття і принесла їй води в ночвах — помити ноги.

Ось чому серед усіх виховних методів народна педагогіка на перше місце поставила ті, які формують суспільну поведінку дитини, тобто все те, що сприяє нагромадженню її практичного досвіду.

Що ж належить до цієї групи методів? Це передовсім сам уклад життя та діяльності дітей, вправлення і привчання, неухильне додержання правильного режиму праці та відпочинку, виконання різних доручень і обов'язків, дитячі ігри та забави.

Запитайте будь-яку людину про головну суть виховання, і вона здебільшого скаже, що виховання відбувається через життя дітей, через нагромадження ними практичного досвіду і формування звичок.

Така загальновизнана думка постала з масової виховної практики, яка насамперед спрямовується на організацію життя, розумної, цілеспрямованої і різнобічної діяльності дітей відповідно до прийнятих суспільних норм і правил, на привчання до розумних дій, вправлення як послідовне повторення позитивних учинків на основі усвідомлення їх значення. Згадаймо мудрі народні вислови: "Посієш учинок — виросте звичка", "Звичка — друга натура".

Вправлення і приймання займають у народному вихованні одне з чільних місць. Вони є своєрідною "гімнастикою поведінки" дітей і реалізуються через застосування комплексу різноманіт-

54

них прийомів: вимоги, показу, тренування, нагадування, контролю й самоконтролю. Вимога допомагає вихованцеві збагнути суть і насущність потреби в звичаях і манерах поведінки. У народній педагогіці вони виражаються по-різному: у цікавій розповіді про повчальний факт з життя людей, у мудрій пораді старших, в афоризмові ("Не будь у людях примітний, а будь вдома привітний", "У гостині останній починай їсти, а перший переставай"), заповіді ("Не кради", "Поважай старших", "Шануй батька і матір"). Вимоги у формі наказу чи погроз у практиці народного виховання трапляються дуже рідко. До них вдаються лише в крайньому разі, найчастіше тоді, коли вихованець виявляє зухвалу впертість і непослух, та й то після випробування усіх інших можливих методів і прийомів, зокрема показу позитивного прикладу. Прийом показу відзначається високою дійовістю, тому що виражається у демонструванні живого, наочного взірця й пробуджує емоційні переживання ("Якщо він може, то чому я не можу?"). Саме на це розраховують вихователі, коли кажуть підліткові: "Подивись, як гарно бавить свого молодшого братика ця дівчинка". Або: "Я тобі зараз покажу, як треба ввічливо запрошувати дівчину до танцю". Щоб та чи інша дія, наприклад, манера вітатися, закріпилася і стала звичкою, не обійтися без нагадування, яке допомагає долати забудькуватість. Щоправда, постійні нагадування, та ще в категоричній формі, можуть набриднути й не дати бажаного результату. А тому їх роблять делікатно й часто-густо в жартівливій формі.

Народна педагогіка обстоює довірливе ставлення до людини, що не виключає контролю дорослих за поведінкою дитини ("Довіряй, але перевіряй!"). Контроль може бути різний: педантично-в'їдливий користі не дає; доброзичливий і мудрий сприймається з вдячністю, бо допомагає виявляти і долати труднощі, спонукає до самовдосконалення і самоконтролю ("Найкращий контроль — власна совість").

Вік людини порівняно недовгий ("Вік наш — як година"), швидко минає ("Збіжить вік — як одна година", "Літа упливають, як вода", "Вік пройшов, як батоном ляснув"). Тож і прожити його треба змістовно, гідно. У зв'язку з цим у народній педагогіці велика увага приділяється чинникові часу в житті людини.

55

Про раціональне використання часу на основі дотримання тих чи інших режимних моментів ідеться в багатьох прислів'ях і приказках, наприклад: "Хто рано встає, тому Бог дає", "Зі сном, як з волом, борися, а рано вставати не лінися", "Сьогоднішньої роботи на завтра не відкладай", "Зробив діло — гуляй сміло".

Глибоко замислитися над невпинним плином часу спонукають також народні загадки. І це не випадково: режим, тобто розум ний і чіткий розпорядок життя і діяльності дитини, народна педагогіка розглядає як один з дійових методів виховання, важливий чинник формування звичок.

У практиці народного виховання режим формується на основі укладу життя трудової родини в селі чи в місті, з урахуванням віку й статі дитини, пори року й навіть Дня — будень, неділя чи свято. Широко застосовуються у народі такі дійові методи виховання, як виконання різних доручень і обов'язків, дитячі ігри та забави.

До виконання різних доручень дітьми практика народного виховання вдається досить часто. Обов'язки дітей випливають із потреб трудової сім'ї. І доручення вдома вони одержують найчастіше від батьків. Щоденне їх виконання змалку дисциплінує дитину, формує почуття відповідальності, вчить раціональному використанню часу, будить ініціативу, гартує характер і виробляє вольові якості, привчає долати труднощі й закінчувати розпочату справу ("Кінець діло хвалить"). Успішне виконання доручення дарує дитині радість успіху, особливо, коли це оцінив хтось з авторитетних людей — батько чи мати, дідусь чи бабуся. Доручення визначають відповідно до віку і статі дитини з поступовим їх ускладненням, коло їх досить широке.

Наприклад, сільські і міські діти виконують різну хатню роботу, бавлять немовлят, допомагають батькам у праці. Чим старшими стають діти, тим складнішають доручення. Інколи доручення чи обов'язки не до вподоби дитині (вони й не можуть бути завжди тільки приємними). Тому треба привчити дітей виконувати і те, що не приємне, важке, але необхідне.

Серед методів формування суспільної поведінки дітей особлива роль належить дитячій грі.

56

Дитяча гра — один з основних видів діяльності дітей, спрямований на практичне пізнання навколишніх предметів і явищ через відтворення дій та взаємин дорослих. Гра, забава, а тим більше іграшка належать до головних атрибутів дитинства. Діти граються скрізь, де тільки трапляється нагода: у хаті, на вулиці, у полі, лісі, на річці, спортивному майданчику тощо. Гра — явище соціальне, породжене трудовою діяльністю людини. Вона виникла у відповідь на потреби суспільства, в якому живуть діти.

Народна педагогіка виділяє дві основні групи ігор. Ігри першої групи виникають самі собою. В них діти наслідують функції дорослих, те, що колись стане для них трудовим, сімейним, громадським обов'язком.

Друга група — це ігри, спеціально вигадані для розваги.

У масовій практиці народного виховання дитина залучається до гри дуже рано. Первинні форми гри з'являються вже на сьомому-восьмому місяці життя дитини і пов'язані з розвитком орієнтаційного режиму. Це різні маніпуляційні ігри з багатьма предметами. У ранньому дитинстві (1—3 роки) ігри прибирають предметної форми.

Під кінець раннього дитинства (з розвитком самостійності), основним типом ігрової діяльності дітей стає рольова або творча гра. Рольовою вона називається тому, що діти намагаються виконувати, роль дорослої людини, наслідувати ті чи інші заняття дорослих.

Діти дуже спостережливі, уважні й вразливі, схильні до наслідування. Усе, що вони чують і бачать у праці, родинному й суспільному житті, виявляється в іграх. Сюжети ігор досить різноманітні й залежать від конкретних умов, у яких живуть діти, а також від суспільних і політичних подій, що в них беруть участь дорослі. Наслідуючи дорослих, діти граються у весілля, няньчать немовлят, "будують" хати, мости і дороги, "готують" різні страви.

Сільські діти, як правило, наслідують хліборобську працю — "орють", "розпушують ріллю", "саджають дерева", "жнуть", "молотять". В усіх цих іграх дівчатка виконують роль дорослих жінок, а хлопчики — чоловіків. Реакція на побачене буває дуже

57

оперативною. Так, досить дитині раз побувати в крамниці, як на відразу починає гратися у продавця і покупця; після відвідування лікарні — у лікаря і хворого тощо.

Діти люблять виконувати ролі тварин — кішки, собаки, зозулі, курочки, півня та багатьох інших.

У народі кажуть: "Де гра, там і радість!". Те, що в звичай, неігрові ситуації для дитини нудне, неприємне і втомлююче, у грі завдяки її емоційній привабливості, долається успішно й легко. Розумно організована гра є дійовим методом формування важливих рис особистості: дисциплінованості, кмітливості, сміливості, витривалості, винахідливості, спритності, рішучості, наполегливості, організованості, стриманості. Гра вчить зосереджувати зусилля, керувати собою, бути точним, додержувати правил поведінки, діяти з урахуванням вимог колективу. Ігри, що відображають працю дорослих, сприяють трудовому вихованню дітей.

Переоцінити значення гри в житті дитини важко, уявити дитинство без гри неможливо. Крім рольових ігор, у дитячому середовищі побутують вироблені народною педагогікою ігри з готовими правилами — рухливі, розумові або дидактичні, які сприяють фізичному й розумовому розвитку дітей, підвищенню емоційного тону.

Постійним супутником дитячої гри є іграшка — умовне відображення реальних предметів, річ, призначена для гри і забави. Іграшка є відтворенням у тій чи іншій спрощеній, узагальненій, пристосованій до особливостей дітей певного віку формі предметів з життя і діяльності людей.

Кустарна українська народна іграшка завжди виготовлялась у душі давньоруських народних мистецьких і педагогічних традицій і не була позбавлена національного забарвлення¹.

На Україні найпопулярнішими були іграшки, які відтворювали предмети хатнього вжитку, знаряддя сільськогосподарської праці, транспортні засоби, свійських тварин, а також ляльки².

¹ Див.: Фіголь Д. І. Українська народна дитяча іграшка. — К, 1956.

² Див.: Сявако Є. І. Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку С. 83-64.

58

Політ творчої фантазії дітей справді великий. У руках дитини кожна річ, звичайні палички, черепок, тріска, камінь чи шишка можуть стати іграшкою. Хлопчик, наприклад, може "осідлати" палицю і "скакати" наче на справжньому коні; листок, що впав з дерева й плаває по воді, у дитячій уяві перетворюється на корабель. Таких символічних іграшок дитина знаходить навколо себе безліч. Хлопчики, як правило, дуже люблять майструвати, наслідуючи своїх батьків, прагнучи самостійно виготовляти спочатку лише іграшкові, а згодом, хоч і дитячі, але вже знаряддя праці. Вони залюбки роблять возики, водяні млини, човни, дзиги тощо.

Діти охоче роблять іграшки з глини, воску, гарбузів, маку, трави, качанів капусти. Так, пізно восени, коли дорослі шаткують капусту, діти виготовляють з качанів різні діжечки та кадібці, чашечки, миски, горщики. З глини та воску ліплять посуд, фігурки людей і тварин.

Наймилішою іграшкою для дівчат є, звичайно, лялька, яку здебільшого робить з клаптиків тканини, полотна, повісма, клоччя чи довгої трави хтось із старших — сестра, мати чи тітка. Поводяться діти з лялькою як і живою істотою: розмовляють, одягають її, годують, кладуть спати, колишують, шиють одяг, оздоблюють різними прикрасами — квітами, кольоровими стрічками, вишитими узорами, наслідуючи місцеві традиції. Як правило, кожна лялька когось уособлює — матір, тітку, дядину, бабусю, маленьку дитину. Відтак дівчатка умовно залучаються до різних господарських і побутових справ: няньчать дітей, прибирають у кімнаті, готують їжу, печуть хліб, перуть, годують худобу, жнуть та ін., тобто готуються до майбутніх обов'язків дружини, матері й господині дому.

Народна гра й іграшка — невід'ємні компоненти не тільки педагогічної, а й загальної культури народу. У народній педагогіці не раз наголошується на виховній силі слова ("Вола в'яжуть мотузком, а людину словами", "Як слово не поможе, то й кий не дошкулить"). У формуванні суспільної свідомості провідну роль відіграють такі методи, як розповідь, бесіда, роз'яснення, інформування, порада, дискусія. Усі вони здавна широко побутують у практиці народного виховання.

59

Виховна сила народної педагогіки полягає ще й у тому, що вона спонукає до правильної дії, спрямовує на додержання норм поведінки. Народна педагогіка виробила розгалужену систему різноманітних стимулюючих методів, вимога, суспільна думка, орієнтація на очікувану радість, змагання, напучення, заборона, застереження, навіювання, заохочення, покарання.

Вихователь має бути людиною вимогливою. Ігнорування вимогливості у вихованні призводить до сумних наслідків ("Хто дітям потане, той сам плаче"). Під вимогою у народі прийнято розуміти побажання або прохання, висловлене так, що не припускає заперечення. Це здебільшого стосується загальноприйнятих норм і правил поведінки.

Велика виховна сила громадської думки, її ніхто не може зігнорувати ("На чужий роток не накинеш платок", "Крий, ховай погане, а воно ж таки гляне", "Раз на віку спіткнешся, та й то люди бачать"). Громадського осуду боїться навіть той, хто вже нічого не боїться ("Хоч ганьба очі не виїсть, але не дає між люди показатися", "Стид, хоч і не дим, а очі виїсть").

Кожна дитина не тільки прагне наслідувати дорослих, а й мріє якнайшвидше вирости. Цей природний потяг до очікуваних приємних змін народна педагогіка вміє використовувати. Орієнтування на майбутню перспективу ("будеш слухняним, поїдеш зі мною до міста", "як одужаєш, зможеш у річці купатися", "підростеш — підеш до школи") не тільки викликає настрій радісного очікування, а й вселяє відчуття життєвого оптимізму, мобілізує усі сили на досягнення певної мети, здійснення добрих учинків.

Головний обов'язок народних вихователів — мудро застерегти людину від необачного кроку. Всі знають, що краще запобігти лихові, ніж виправляти його наслідки. Цьому завданню підпорядковані такі методи виховання, як напучення, застереження і заборона. Напучувати в народному розумінні означає давати поради, настанови, навчати чого-небудь, формувати позитивні навички. Застерегти — це заздалегідь попередити когось про щось небезпечне, небажане, оберігати від кого-небудь або чого-небудь, запобігати чомусь поганому. Суть заборони полягає у наказі не робити чогось.

60

Серед методів стимулювання позитивної поведінки неабиякою популярністю користується навіювання, основне призначення якого збуджувати певний настрій, психологічний стан, прищеплювати певні почуття. Цей метод у народній педагогіці виражений досить своєрідно й оригінально, позначений рисами народної кмітливості й винахідливості, елементами казковості, вигадки, які дуже любляють діти. Та й за змістом народні навіювання дуже різноманітні: "Не їж зелених слив, бо в череві жаби виростуть", "Не плюй на вогонь, бо обличчя струпом вкриється", "Не руйнуй пташиних гнізд, бо осліпнеш" тощо. У народі подібних навіювань надзвичайно багато. Наведемо приклад народних навіювань, спрямованих на виховання культури поведінки за столом: "Не сідай за вугол стола, бо не одружишся", "Коли їси, то не співай, бо матимеш

дурного чоловіка (дурну жінку)", "Не об'їдайся медом, бо пупцем потече", "Не їж у шапці, бо твоя жінка матиме дурного чоловіка", "Коли сидиш, то не дригай ногами, бо чорта колишеш", "Не облизує макогін, бо швидко полисієш", "Не сьорбай і не клацай ложкою по зубах, бо будеш мати заїди", "Не об'їдайся сиру, бо скоро буде твоя голова сива", "їж крайці хліба, будуть тебе хлопці (дівчата) любити".

Народна педагогіка передбачає застосування заохочень і покарань у вихованні. Під заохоченням вона розуміє спонукання певними засобами до дії. Найпоширенішими видами заохочень є схвалення вчинку, подяка, нагорода, ласкавий погляд, усмішка. Заохочення дітей старшими, авторитетними людьми має велике значення. Воно закріплює позитивні навички й стимулює до кращої поведінки, вселяє здоровий життєвий оптимізм, зміцнює віру у власні сили й можливості, породжує бадьорість, новий приплив енергії, гарний настрій і готовність до праці, загострює почуття відповідальності й власної гідності, сприяє створенню добрих взаємин між вихователями і вихованцями. Заохочення може стосуватися різних сфер людської діяльності. Найбільш цінним у ньому є моральна дія. А тому народні вихователі ставляться до нагород стримано, не допускають, щоб у дітей створилася звичка очікувати нагороди за будь-що. Ця ідея, зокрема, пронизує українську народну казку: "Дідова дочка й бабина донка".

61

Увага дітей у практиці народного виховання зосереджується на вмінні цінувати насамперед факт подяки, а не вагомість нагороди, хоч останнє, звичайно, не ігнорується. Найчастіше це гостинці, поїздка до міста чи навпаки — до села, залучення до певних дій разом з дорослими (нічне випасання коней з вечірнім багаттям і дозволом поїздити верхи, рибальство, збирання грибів, участь у святі чи видовищі). Слід підкреслити, що заохочення дітей є природним результатом їхніх позитивних вчинків.

Не обходиться народна педагогіка і без покарань. З погляду педагогічного, це метод негативної оцінки вчинків або дій вихованця з метою їх викоринення. Основне призначення покарання полягає в тому, щоб породити у винуватця неприємні переживання, гіркоту вини й сорому за поганий учинок, бажання більше його ніколи не повторювати. Найчастіше застосовуються такі види покарань, як зауваження, репліка, осуд. Зауваження — це коротко висловлене судження, міркування з приводу чого-небудь. Осуд — виявлення негативного, несхвального ставлення до чогось. Осудливі зауваження, як правило, супроводжуються розкриттям негативних наслідків поганого вчинку.

З покаранням тісно пов'язаний метод природних наслідків, які логічно випливають з учинків дитини (насмівив — прибери, образив — попроси пробачення, кинув — підніми тощо). Покарання може виражатися й у формі докору, а також в тимчасовому обмеженні окремих прав дитини — позбавлення права на розвагу чи улюблене заняття, наказ стати в куток, усунення від якоїсь важливої для сім'ї діяльності. Усі види покарання пройняті духом гуманності. Народна педагогіка не визнає покарань, які принижують людську гідність, шкодять здоров'ю дитини. Основне призначення покарання вона вбачає у тому, щоб застерегти вихованців, зорієнтувати їх на правильний учинок. Застосовувати покарання слід помірковано, у розумних межах. Карати має право лише людина мудра й авторитетна ("Краще догана розумного, ніж похвала дурного"). Не можна карати за самою тільки підозрою чи в пориві різкого збудження й гніву ("Злість — погана порадиця", "Перед тим, як карати, полічити до ста"). Справжнє покарання завжди має бути справедливим, тільки тоді вихованець сприймає його як заслу-

62

жене. Покарання пробуджує активні роздуми й глибокі переживання з приводу допущеної помилки. Воно має впливати не з примхи, а з доброзичливого бажання виправити хибну поведінку. Не можна карати працею, образою, лайкою. У мудрого вихователя покарання ніколи не придушує особистості, а є своєрідною формою поваги до неї. Особливо яскраво це виявляється тоді, коли вихованець відчуває, знає, вірить і розуміє, що його карають не з помсти, а для того, щоб привчити не піддаватися легким принадам, щоб формувати людину, гідну поваги, сильну духом і характером, вольову й відповідальну, надійну й стійку. Народна педагогіка розглядає заохочення і покарання як дуже делікатні виховні методи, які не треба часто застосовувати. Міра заохочення чи покарання має точно відповідати вчинкові дитини. Заохочувати слід з дотриманням високої вимогливості, а карати — з виявленням поваги до особистості. Захвалювання шкідливе ("Перехвалене — як пересолене"). Невмілі й часті покарання й дорікання калічать душу дитини ("Як будеш часто називати людину свинею, то вона й захрюкає").

До найвищої міри покарання у практиці народного виховання належить прокляття як винятковий метод впливу на особистість. Це різке засудження кого-небудь, що часто свідчить про безповоротний розрив із ним і супроводжується зловісним побажанням, пророцтвом. Прокляття у народній педагогіці є виявленням різкого осуду особливо злісного й непростимого вчинку, великого обурення чияюсь край негідною поведінкою.

У практиці домашнього виховання мають поширення і деякі непедагогічні методи впливу, зокрема такі, як фізичні покарання й залякування дітей. Та і в українському фольклорі можемо простежити непослідовне, суперечливе ставлення до фізичних покарань. З одного боку, фізичні покарання схвалюються ("Хто годує, той і б'є", "Б'ють — не на лихо вчать", "Ганьбою не візьмеш, так силою діймеш", "Кого люблю, того б'ю", "Каже дитина що бита, та не каже, за що", "Бити тебе треба, та нікому"), шкідливість їх пом'якшується ("Материні побої не болять", "Отець по-батьківськи поб'є, по-батьківськи й помилює", "Рідна мати високо змахує, а помалу б'є", "Махання за биття не вважається"), а з іншого — розглядаються як марні й недоцільні ("Не вчи дитину

штурханцями, а хорошими слівцями", "Добре дитя боїться кива, а ледаче не боїться й кия", "Добрі діти доброго слова послухають, а лихі й дрючка не бояться"). На жаль, окремі малосвідомі батьки ще й нині вдаються до цього методу, не вникаючи у його шкідливу суть, вважаючи його невинним, або йдуть бездумно за принципом: "Мене били, як виховували, то й я б'ю". Те саме і щодо залякування дітей. Яких тільки залякувань на дитячу голівку не придумало хатне виховання! Малих дітей лякали циганами, розбійниками, бурлаками, старцями, відьмами, домовиками тощо.

Проте, незважаючи на цю непослідовність, у народі сформувався загалом правильний погляд на фізичні покарання і залякування як методи шкідливі й непедагогічні ("Учи дітей не страшкою, а ласкою", "Хто б'є дитину, той не виховає добру людину", "Жорстокість породжує тупість і дурість"). Сучасним батькам зовсім не личить удаватися до засобів фізичного впливу на дітей або залякування їх. "Ремінь не тільки принижує гідність дитини, — писав В. Сухомлинський, — але й розбещує її душу, пробуджуючи в ній найтемніші, найпідліші риси, боягузство, людиноненависництво і лицемірство"¹.

До того ж покарання ремінцем нищить добрі взаємини між дорослими і дітьми, "Руйнуючи духовний зв'язок дорослих і дітей, ремінь явно прирікає на невдачу всі виховні зусилля і батьків, і вчителів" — наголошував В. Сухомлинський².

Справжній успіх у вихованні приходить тоді, коли воно спирається на самовиховання, зливається з ним. Народні педагоги вважають, що все, чого людина досягає у житті, значною мірою приходить завдяки самовихованню. Емпіричним шляхом, на основі багатьох спостережень, вони дійшли цілком об'єктивного висновку, що рівень виховання значно знижується, якщо той, кого виховують, не бачить і не хоче розуміти своїх недоліків, не прагне їх позбутися, тобто уникає самовиховання.

У народній педагогіці самовиховання сприймається як систематична діяльність особистості, спрямована на вироблення чи

64

вдосконалення моральних, трудових, фізичних, естетичних якостей, звичок поведінки відповідно до певних соціально зумовлених ідеалів народу. Самовиховання у практиці родинного виховання посідає одне з чільних місць і залежить від сімейного мікроклімату, змісту життя дитини, її інтересів і стосунків.

До самовиховання дитину залучають змалку, дбаючи про формування потреби в ньому через розвиток самосвідомості, гартування волі, прищеплення позитивних ідеалів, прагнення до самостійності, соціально цінних видів діяльності, ініціативності, виконання громадських обов'язків. Форми самовдосконалення узгоджуються з віковим та індивідуальним розвитком особистості. Вони різноманітні й виражаються загалом у вигляді пристосування, наслідування, орієнтації на дорослих, ровесників, старших товаришів, друзів, народних героїв.

Малюта люблять, коли з ними хтось інтенсивно спілкується. У їхній уяві все навколишнє також прагне до живого спілкування. Цей природний потяг дітей народна педагогіка мудро використовує як стимулюючий засіб для самовиховання на основі казок, байок, колискових пісень. У казці всі говорять: люди, тварини, дерева, квіти, речі, сонце, хмари. Казки насичені різними незвичайними персонажами, між якими і точиться тривала й безкомпромісна боротьба в ім'я утвердження добра. Увійшовши в чарівний світ казки, дитина неодмінно стає на захист людяності й благородства. Нестримна дитяча уява й фантазія безперервно взаємодіє з такими позитивними казковими образами, як Івасик-Телесик, Котигорошка, Кирило Кожум'яка, що вступили в двобій її лютими зміями і знищили їх, Ілля Муромець, що захистив рідну землю від численних ворогів та переміг Солов'я-розбійника. Дитина захоплюється борцями за щастя трудящих — Довбушем і Кармалюком (казки. "Довбуш карає пана", "Як Кармалюк пана сповідав", "Кармалюк і багач"). Та хіба перелічити численні колізії та стимулюючі впливи на самовиховання, на які так багата усна народна творчість! Стає зрозумілим і очевидним, що казка належить до тих засобів, які чи не найкраще настроюють дитину на хвилю самовиховання і водночас роблять її ще піддатливішою до виховного впливу. Виховання, у свою чергу, стимулює самовиховання.

65

Народна педагогіка відводить самовихованню велику роль уже в ранньому віці. Коли в дитини формується відповідний рівень свідомості й самосвідомості, то виникає здатність до самоаналізу, спостереження і самооцінки, уміння розібратися у вчинках інших людей, а отже, проаналізувати власну поведінку та усвідомити, що потрібно підпорядковувати особисті якості і власну поведінку вимогам народної моралі. З моменту народження людина стає соціальною істотою. Формування її характеру, поведінки, визначається усією сукупністю соціальних чинників: взаєминами між батьками, членами сім'ї, родичами та іншими людьми, їх прикладом, поглядами, переконаннями, життєвим досвідом. З часом дитина краще розуміє суть народних афоризмів — прислів'їв, приказок, заповітів, у яких, по суті, викладена програма самовиховання у дусі збереження й примноження національних і загальнолюдських духовних цінностей.

Уже в підлітковому віці дитина здатна сприймати такі форми і методи самовиховання як самокритика, самопереконавання, самонавіювання, самозобов'язання, емоційно уявне перенесення у становище іншої людини. Дитина любить похвалу. Підліткові теж не байдуже, що про нього говорять батьки, сусіди, товариші, вчителі. Цю схильність дитини народна педагогіка використовує як прекрасний стимул для самовиховання особистості. У масовій виховній практиці поширеною є оцінка вчинків дитини кожним дорослим. Де дорослі, там переважно й діти. То чому б не поцікавитися не тільки своєю, а й чужою

дитиною? Це чудове кредо народної педагогіки заслуговує на всіляку підтримку. Вимоги громадськості, бажання заслужити позитивну оцінку своїх вчинків, прагнення піднести свій авторитет серед товаришів, утвердити себе в колективі висуваються народною педагогікою на перший план як стимулюючі мотиви самовиховання. Народна педагогіка вдається і до таких регулюючих засобів самовиховання, як вплив через присоромлений, особливо тоді, коли треба покласти край поганим учинкам або націлити підлітка на викорінення особливо негативних рис характеру— лінощів, байдужості, неохайності, неслухняності, впертості, брехливості, слабодухості.

66

Серед стимулів самовиховання назвемо спілкування зі старшими людьми, порухи власної совісті дитини, вірність слову, почуття чесності, людської гідності. Спілкуючись з батьками, діти засвоюють важливі моральні вимоги народної педагогіки: поважати старших і бути чуйним у ставленні до них, виконувати волю старших, зважати на їхні бажання і поради, не робити того, що старші осуджують.

Одне з чільних місць в організації самовиховання народна педагогіка відводить народним святкам, обрядам, символам як засобам вираження настрою, переконань, світогляду індивіда. Вони не тільки символічно відображають і поглиблюють почуття людини, а й значною мірою облагороджують її. Значення народних свят і обрядів полягає в тому, що вони дають змогу виявити свої почуття і думки, пробуджують емоційні відчуття і переживання, стимулюють оптимістичний настрій. Кожний народний обряд або свято як чинники самовиховання мають масовий характер.

Винятково благородну місію щодо організації самовиховання несе народна символіка. У народній педагогіці символіка супроводить усі періоди розвитку людини. Той чи інший народний символ переважно означає щось добре, світле, оптимістичне, відображаючи основні віхи життя людини, Коло народної символіки надзвичайно широке: розмальоване яйце (писанка) — символ весняного пробудження природи і родючості; рожева троянда — символ бажаного знайомства, червона — символ кохання, жовта — розлуки, біла — смутку і страждання; коса — символ дівочої краси і честі; птахи— символ сім'ї як осередку домашнього затишку й дітонародження; каблучка — символ дружби і довіри. Чимало символів пов'язано з весіллям: рушник, на який стають молоді, — символ єдиного життєвого шляху подружжя, його спільної долі; вінок на голові молоді — символ радості, молодості, дівочтва; мирта символізує сімейний мир і злагоду; квіти є символом "плодів" подружнього життя — дітей; обсіпання молодих зерном, цукерками та горіхами символізує достаток і щасливе подружнє життя, коровай — символ праці і достатку.

Звичайно, що в магічну силу слова, обрядового дійства, у чарівний вплив речей, тварин чи рослин нині вірять не всі. Коли

67

ж молодий господар, освічений і начитаний, дотримуючись давньої народної традиції, садить біля новозбудованої оселі явір і калину або на дереві, стовпі чи даху клуні кладе колесо від воза, щоб гніздилися лелеки, то цим він символічно перед людьми й самим собою заявляє, що все робитиме для того, аби мати міцну, згуртовану сім'ю. Адже явір, калина й лелеки в гнізді біля людської оселі у народі символізують сімейну злагоду і радість дітонародження.

Якщо у вихованні є недоліки, їх треба виправляти. Невиховану дитину треба перевиховувати.

Перевиховання — це насамперед перебудування неправильно сформованих поглядів, суджень, усунення причин хибної поведінки особистості з орієнтацією на позитивний приклад. Водночас слід враховувати вікові і психологічні особливості дитини. Саме ці моменти народної педагогіки відображені в українській народній казці "Лінива"¹. "То були собі чоловік та жінка,— починається казка, — і мали од ним-одну дитину. Люди заможні, а дитина вдалася гарна та втішна: вони давай її пестити. Вони пестять, а дитина росте; ви росло, не навчившись ніякої роботи, oprіч танцювати. Коли прийшлося уже й до людей, так вони, порадившись, бачать, що самі винні, та й кажуть женихові:

— Ми свою дитину наділимо всім добром, тільки щоб вона в тебе нічого не робила, бо вона нічого не вміє".

Ото поткнувся один, поткнувся другий, але на таку умову не пристають... Та батьків приятель, який вірив у силу перевихованн я і вмів це робити, погодився одружити з лінивою дівчиною свого сина. Він прийняв також сватову умову не примушувати невістку до роботи та перевиховувати її без будь-якого насильства, щоб вона не плакала й не нарікала на своїх батьків.

Відгуляли весілля. Невістка перейшла жити в сім'ю свого чоловіка. Тут і почалося її перевиховання.

"Рано вставши, батько порядкує: одного сина туди, другого туди, третього теж; невісток теж, дочок теж, — розпорядив усіх, собі роботу знайшов, стара мати теж щось узялась робити, дочка стала варити обід, і друга до якоїсь роботи взялась, а молода невістка сидить — ніхто їй нічого, і вона нікому нічого. Коли пора

¹ Українські народні казки. - Львів, 1966 —С.171

68

була вже обідати, сходяться усі, сідають за стіл, — батько питає кожного, хто що зробив? Усякий за себе відповідає, а одна дочка мовчить. Батько до неї:

— А ти, донню?

— Я, тату, нічого не робила, — відповідає.

— То вже ж ти знаєш порядок, — батько каже.

Вона відійшла від столу, сіла на лавці коло мисника (тобто коло порогу — М. С.) та й сидить, а молодій невістці не питається ніхто, вона сідає, обідає.

Пообідавши, знов до роботи. На вечерю сходяться, знову так само батько розпитує. Цього разу вже друга дочка нічого не робила, — остається без вечері. Молода невістка придивляється і прислухається, а далі, й питає потихеньку якоїсь ятрівки чи зо виці:

— Як це воно, серце, у вас діється — чи воно все так буде?

— Так, — каже, — сестрице.

— А чом же мене за роботу не питають?

— Бо ти, — каже, — серце, у нас іще гостя.

От минув іще день, може, й другий, уже й мати доставалась без обіду, чи там без вечері, — молода невістка дивиться на все теє (не знає, що в них змова), а далі, вставши рано, питає у матері:

— Щоб я, мамо-серце, робила?

— Візьми, доню, — каже мати, — віничок та повимітай хату та сіни.

Узяла молода невістка, повимітала. Геть, геть, сходяться обіду. Батько розпитує кожного, а вона бачить, що її не питає й сама обзивається:

— А я, таточку, хату та сіни повимітала.

— А, моя дитино кохана, — каже батько, — я тебе й не питаю. Я знаю, що ти доброго роду, розумного батька й матері часу не марнуєш, тим-то я тебе й не питаю.

По обіді всі до роботи, молода знов питає у матері, що роби ти, — мати посилає води принести. Принесла води. Перед вечерю батько пожалував, поцілував у голову. На другий день теж щось ізробила, на третій теж, а далі помалу, помалу — вже й

69

хліба напече. Сказано, чоловіка любить, а сім'я уся голубить її та добрим прикладом учить до праці".

Відвідавши дочку й побачивши її у праці, рідний батько був приємно здивований.

Засоби перевиховання — сприятлива сімейна атмосфера, людяне ставлення до того, кого перевиховують, добрий приклад, поступовість, єдність педагогічних дій і вимог. Молода невістка навіть не знає, що її перевиховують, бо не відчуває на собі прямого педагогічного впливу, а тим більше насильства. Усе відбувається ніби між іншим, безболісно, а тому й справляє задоволення як сім'ї, так і молодій невістці.

Єдність національного та загальнолюдського в українській етнопедагогіці

Українська етнопедагогіка є власне національною навчально-виховною системою, що сформувалася завдяки поєднанню народного, національного і загальнолюдського, через зв'язок минулого з сучасним і майбутнім в історії нашого народу.

Народне, національне в українській етнопедагогіці трактується як вияв соціально-психологічної детермінації, що репрезентує адекватність виховної етнопедагогічної системи буттю і свідомості українців, особливостям їх національної родинно-побутової і громадської культури. Національне зумовлюється життям нації, своєрідністю історичного шляху, нею пройденого.

Українська етнопедагогіка зародилась і виросла на властивому тільки їй національному ґрунті, а тому й має самобутнє національне вираження, тобто своє оригінальне обличчя. Інакше кажучи, наш народ, як і інші народи світу, створив і має власну національну систему українського виховання. Така об'єктивна закономірність цього процесу: денационалізація неодмінно породжує здичавіння нації. Не випадково праця К. Ушинського "Про народність у громадському вихованні" завершується такими узагальнюючими і повчальними для нас висновками:

"1) Загальної системи народного виховання для всіх народів немає не тільки на практиці, а і в теорії...

70

2) У кожного народу своя особлива національна система виховання, а. тому запозичення одним народом у іншого виховних систем є неможливим.

3) Досвід інших народів у справі виховання є дорогоцінною спадщиною для всіх, але точно у тому ж розумінні, в якому досвід всесвітньої історії належить усім народам. Як не можна, жити за зразком іншого народу, яким би принадним не був цей зразок, так не можна виховуватись за чужою педагогічною системою, яка б вона не була струнка і добре обдумана. Кожний народ щодо цього повинен випробувати свої власні сили"¹.

Проте етнопедагогіки всіх народів націлені на розв'язання спільної проблеми — забезпечення передачі набутого людством досвіду через вплив на дитину дорослих членів сім'ї і сімейного укладу. їм властиві спільні для родинного виховання педагогічні закономірності. В кожного народу родинне виховання нерозривно пов'язано з усіма сферами життя суспільства, всі народи проходять через певні соціально-економічні формації, а отже, і через певні стадії родинного виховання. В етнопедагогіці яскраво віддзеркалюються міжнародні контакти. Цим самим створюються об'єктивні умови для педагогічних взаємовпливів.

Спеціальність народних педагогічних культур виявляється у педагогічному ідеалі, виборі шляхів і засобів виховного впливу на особистість, у трактуванні найхарактерніших педагогічних явищ. Ця тенденція

вселюдської єдності відображена у фольклорі, особливо в прислів'ях і приказках, які поширюють педагогічні знання серед народних мас, виражають їхні педагогічні прагнення та інтереси. Трактування суті педагогічних явищ у прислів'ях і приказках часто подібні, а то й тотожні².

Тривалі творчі контакти між народами примножують їхнє спільне багатство в галузі педагогічної культури й одночасно сприяють "утвердженню самобутнього через вихід за власні межі, становлення на рівень інтернаціонального"³. Переконливо проілюструвати цей процес можна на прикладі такого могутнього виховного засобу етнопедагогіки, як казка.

¹ Ушинський К. Д. Вибр. пед. твори: У 2 т. — к, 1982. — Т. 1. — С. 102—103.

² Див.: Джерела мудрості: Прислів'я та приказки народів СРСР. — К., 1973.

³ Інтернаціональне та національне в сучасному слов'янському фольклорі / Підп. ред. В. А. Юзвенко. — К., 1977. — С. 36.

71

Родинна педагогіка жодного народу не обходиться без казки. "Казка є у всіх народів, — зазначав В. Гнатюк, — навіть у тих, у яких досі їх не списано... їх творять усі народи"¹. У казках різних народів багато подібних елементів. Ця подібність у казках (як і в родинній педагогіці взагалі) пояснюється проходженням через однакові суспільно-економічні епохи та спільні періоди історичного розвитку, а також впливом багатотисячових педагогічних взаємовідносин між народами.

Подібність багатьох казок, до яких часто вдається родинна педагогіка різних народів, не виключає їх національної специфіки, що нерідко виявляється в оригінальності тем і сюжетів, у типовості образів і характерів, властивих саме тому чи іншому народові. Різноманітність у засобах родинної педагогіки різних народів за міжпедагогічних контактів має позитивне значення, бо дає змогу кожному з них вибрати найкраще через сприйняття й переосмислення "чужого" в "своє".

Українська етнопедагогіка розвивалася не за межами загальнолюдської педагогічної культури, не ізольовано, а в тісному взаємозв'язку з надбаннями виховної практики інших народів. Для неї принципово важливе значення мали міжслов'янські, європейські зв'язки і контакти з іншими народами. Цим наочно засвідчується наявність в етнопедагогіці як національного, так і інтернаціонального, що можуть існувати неспотвореними тільки в єдності. Не може бути справжнього інтернаціоналізму там, де нехтують національними правами народів.

"Все, що йде поза рами нації, — писав І. Франко, — се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або хоробливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими "вселюдськими" фразами прикривати своє духовне відчужіння від рідної нації"².

Етнопедагогіка кожного конкретного народу належить до спеціально-психологічних явищ передовсім національного порядку. Тому й не дивно, що ігнорування її у вихованні дітей пород-

¹ Гнатюк В. Передмова до збірника народних казок "Баронський син в Америці" // Вибрані статті про народну творчість. — К., 1966. — С. 200.

² Франко І. Поза межами можливого // Збір творів: У 50 т. — Т. 45. — С. 284

72

жує манкуртів, безликих і безхарактерних суб'єктів "без роду і племені", космополітів, яких українці називають "приплентачами", "перевертнями", "покручами". За словами В. Винниченка, "інтернаціоналізм, що вимагає одречення від своєї національності й розтворення себе в безфарбній, абстрактній масі людства, є абсурд. І не тільки абсурд, а лицемірна, шкодлива, просто злочинна пропаганда самогубства, пропаганда убивання життя в собі. Але інтернаціоналізм як сполучення всіх національних сил людськості, як кооперація народів є вищий розвиток національного чуття, є вищий щабель поступу людського"¹.

Єдність національного та інтернаціонального в етнопедагогічній системі забезпечує етнізацію особистості з орієнтацією на формування високої національної свідомості, на засвоєння культурних надбань інших народів через духовні здобутки свого народу, що відкриває шлях до опанування загальнолюдськими цінностями. Ось природний вияв справжнього виховання! Національне є конкретно-історичною, до того ж вищою формою етнічного. Якщо народне, національне в етнопедагогіці підкреслює її тенденції й способи самобутнього розвитку, а інтернаціональне — взаємозв'язок, спільність різних етнопедагогічних систем, то загальнолюдське знаменує собою прогрес етнопедагогічної культури взагалі. А звідси стає ясним і зрозумілим, що створення справді гуманної і демократичної освіти та виховання у відриві від національної педагогічної культури, а отже і від етнопедагогіки, немислиме. Аналіз же співвідношення національного із загальнолюдським в українській етнопедагогіці дає змогу виділити в ній ті педагогічно-національні цінності нашого народу, які мають послідовно гуманістичний, істинно демократичний характер, непересічну виховну вартість і пов'язані з культурним прогресом людства.

¹ Винниченко В. Відродження нації. — Ч. I. — С. 73—74.

73

БАТЬКИ І ДІТИ

*Батьки і діти! Діти і батьки!
Нерояділиме і одвічне коло...
Борис Олійник*

Тепло отчого дому

Тепло домашнього затишку, одруження з коханою людиною — передумови щасливої долі, успішного виховання дітей. Рідна домівка, рідне гніздо — так у народі називають батьківську хату. "Важко виразити словами, — писав К. Ушинський, — те особливе світле щось, що народжується у нашій: душі, коли ми згадуємо тепло рідного сімейного гнізда. До глибокої старості залишаються в нас якись сердечні зв'язки з тією родиною, з якої ми вийшли"¹.

Про значення рідного дому в житті людини говорять: "Скрізь добре, але вдома найкраще". "Удома і стіни допомагають", "Добре тому, хто в своєму дому", "Своя хата — своя правда, своя стріха — своя втіха", "Не пізно до свого дому й опівночі", "Свій дім не ворог: коли прийдеш — то прийме". Рідна домівка — це не тільки місце притулку, дах над головою, а й сімейне вогнище місце захисту від життєвих негод. Про це свідчить народна масо ворухлива гра для дітей "Гуси, гуси, додому!". "Вовки" (два-три гравці) ловлять інших учасників гри ~ "гусей", які, щоб уникнути небезпеки, прагнуть швидко добігти "додому". А "вдома" вже ніякий вовк не страшний. Тут ніхто не посміє тебе скривдити. До речі, "спорудження хати" як місця притулку й захисту є однією з найпоширеніших ігор у дітей.

Особливий духовний вплив батьківського дому на формування особистості відбувається завдяки щирій материнській ласці небагатослівній любові батька, домашньому теплу, піклуванню затишкови і захистові, сімейній злагоді.

Красивий той дім, де живе дружна й міцна сім'я, де панують любов і злагода. Щаслива та оселя, що повниться радісним дитя

¹ К. Д. Ушинський про сімейне виховання. — К., 1974. — С. 59.

74

чим багатоголоссям, де діти ростуть у дружньому родинному колі, у гурті братів і сестер. Народна педагогіка надає першорядного значення виховному клімату сім'ї як основному чинникові формування особистості. "Нащо клад, коли в сім'ї лад", — кажуть у народі, а цей вислів несе в собі глибокий педагогічний зміст. Не раз можна почути і таке: добра та сім'я, Де виростають добрі діти. Цим підкреслюється та особлива роль, яку відіграє у вихованні дітей загальний мікроклімат сімейного життя, його настрої, звичай, спрямованість. Лад у сім'ї веде до створення, як тепер прийнято казати, сприятливого педагогічного клімату, а отже, і до успіхів у вихованні. А це буває у такій сім'ї, де всі живуть цілеспрямованим життям згуртованого, здорового колективу, де панує дух взаємодопомоги, тепла, щирої взаємної турботи. У сім'ї, яка закладає основні підвалини виховання і формування характерів дітей, народна мудрість бачить свій головний педагогічний інструментарій.

Рід і родина

Видатний учений П. Житецький писав, що "родство в поетичних уявленнях українського народу складає своєрідний культ, уся народна етика зводиться загалом до так званої сімейної моралі, заснованої на почутті родства"¹. Шанобливе ставлення до рідні проповідують українські народні прислів'я і приказки ("Хоч і по коліна в воду, аби до свого роду", "Свого доправляйся, роду не чужайся", "Нема в світі, як родина, про це скаже і дитина", "Свій хоч не заплаче, то скривиться, хоч не скривиться, то не висміє"). Жити на світі без зв'язків з родом, і без родинної підтримки важко:

*Та журба ж мене ізсушила, та журба
мене із'ялила,
Що найменша в степу птиця та й та
мене біла.
Ой тим вона побиває, що роду немає.*

¹ Житецький П. Малорусские вирши нравоучительного содержания // Киевск. старина. — 1892. — С. 403.

75

*Ой вийду я за ворота — стаю, як сирота,
Ніхто мене не считає, що роду немає...¹*

Як "нема роду — родиночки", то "ні до чого притулитися", "нікому порадоньки дати". І навпаки:
*В кого батько, в кого мати —
Є з ким розмовляти;
В кого брати, в кого сестри —
Є з ким погуляти*².

Особливо нестерпним є становище поза родом у чужому краї:

*Соловейку маленький, в тебе голос тоненький,
Защобечи ти мені, бо я в чужій стороні;
Бо я в чужій стороні, нема роду при мені,
Ані роду, ні родини, ні провітлої години,
Ні отця, ні матусі, ні рідного брата*³.

Без зв'язку з ріднею, як і без рідного краю, людина безпорадна:
*Ані дитини, ані родини,
Ні рідненького вітця,
Я ходжу-броджу по чужім краю,
Яко блудненька вівця*⁴.

Тому таким хвилюючим і щирим є звернення до родини:

*Вербо ж ти моя, вербо,
Чого хиляєшся?
Ой роде ж мій, роде,
Чого цураєшся?
Ой роде ж мій, роде,
Не цурайся мене!*⁵

Нашому роду нема переводу. Народні педагоги сумлінно трудяться над тим, щоб сформувати в молодого покоління знання і відчуття роду, бо "без роду нема народу". Слова "рід", "родина" часто фігурують у народному спілкуванні: рід як сув'язь по-

¹ Українські народні пісні: Родинно-побутова лірика. — К., 1965. — Ч. 2. — С. 192.

² Там же. — С. 191.

³ Українські народні пісні в записах І. Франка. — Львів, 1966. — С. 47—48.

⁴ Українські народні пісні: Родинно-побутова лірика. — Ч. 2. — С. 222.

⁵ Там же.

76

колінь, що походять від одного предка, родина як група людей, що складається з чоловіка, жінки, дітей, інших близьких родичів, які живуть разом. Ці слова ввійшли в обіг практичного народного виховання здавна, ще з давньоруських часів. А виникнення їх зумовлено існуванням родової організації суспільства слов'ян. Народ створив багату лексику для позначення різних родинних стосунків. Завдяки цьому народна педагогіка має в своєму розпорядженні повний набір назв спорідненості та свояцтва¹.

Родичі й свояки підтримують між собою дійові контакти. Вони часто зустрічаються і спілкуються, особливо якщо мешкають в одному місті чи селі, радяться, допомагають один одному, ділять радість і горе. У народі здавна прийнято влаштовувати традиційні родинні свята, на які запрошують усю рідню. Для дітей такі родинні взаємини є джерелом не тільки задоволення і втіхи, а й великої виховної сили, бо все це, врешті решт, робиться заради дітей, аби виховати в них родинні почуття. Про це співається в українській народній пісні "Під білою березою". Брат і сестра живуть у незгоді через посаг (братові батьки дали більше). Однак сестра все ж вирішила відвідати брата, заявивши:

*Я не прийшла їсти, пити,
Але прийшла подивитись,
Щоби мене діти знали
Та й тіткою називали*².

Шлюб і сім'я як виховна організація

"З родини йде життя людини", "Без сім'ї — нема щастя на землі" — твердять українські народні прислів'я і приказки. Такі ж думки виражають афоризми й інших народів: "Сім'я — ключ до щастя"³.

Сім'я робить життя повнокровним, дає щастя: самотню, яка не має сім'ї, людину називають "перекотиполем". Життя її

¹ Див. Бурячок А. А. Назви спорідненості і свояцтва в українській мові — К., 1961.

² Народні пісні з-над Дністра в записах Євгенії Яроншської. — К., 1972. — С. 134.

³ Мудрість народна: Азербайджанські прислів'я та приказки. — К., 1974. — С. 76.

77

беззмислове, нецікаве й безперспективне. Воно нерідко порівнюється з безплідним деревом, шербатим горщиком:

Ой горе тому нежонатому,

*Як тому горицькові щербатому,
Що ще не кипить, та вже ізбігає,
Куди не повернеться — щастя немає¹.*

Людина, яка з поважних причин залишилась без сім'ї, заслуговує глибокого співчуття. Якщо ж вона навмисне уникає обов'язків сім'янина, то її осудять. Недаремно вважають, що прожив на світі тільки той, хто побудував нову хату, викопав криницю, посадив дерево, створив міцну сім'ю і виховав гарних дітей. Жити, за народними поглядами, означає творити людину, продовжувати себе в своїх дітях. Народна педагогіка дійшла цілком раціональних висновків щодо функції сім'ї у суспільстві — відтворення людського роду і виховання дітей, організація господарської діяльності, побуту і дозвілля. Це яскраво простежується, зокрема, на прикладі української весільної обрядовості², а також родинно-побутового фольклору³.

Основою сім'ї є шлюб. Той, хто його бере, здійснює надзвичайно відповідальний крок у своєму житті. Недаремно кажуть: "Оженитися — не дощ переждати", "Заміж вийти — не дощову годину пересидіти". Народні звичаї і традиції українців спрямовані на те, аби зміцнювати авторитет і єднальну силу шлюбу. У народних піснях так і зазначається:

*...на рушничку стати,
Тоді не розлучить ні батько, ні мати,
Ні чужая чужина...**

Шлюб береться на все життя ("Се не на рік, а на цілий вік", "З ким вінчатися, з тим і кінчатися"). Він накладає на людину нові обов'язки ("Заміж іти — треба знати, що нема ні вислуг, ні відставки", "Не штука женитися, та треба журитися, треба ложки, треба миски, треба ночов і колиски"). А тому й одруження

¹ Народні пісні в описах І. Манжури. - К., 1974. - С.125

² Борисенко В. К. Весільні звичаї та обряди на Україні. - К, 1988. - С. 192.

³ Пісні родинного життя. ~ К., 1988. - с. 359

⁴ Борисенко В. К. Весільні звичаї та обряди на Україні. - С. 193

78

вимагає тверезої розсудливості ("Перш, ніж одружитись, треба роздивитись"). То й не дивно, що з уст юнака чи дівчини так часто зринають запитання:

*Порадь мені, гаю, що маю робити,
Чи мені женитися, чи так волочитись?
Порадь мені, гаю, яку милу брати!..¹*

Або:

*Як ягідок назбирати, аби не зламати?
Чи маю ще дівочити, чи ся віддавати?
Як віддамся хоч за кого — гаразду не буде,
А як довго дівочити, то що скажуть люди?²*

Коли юнак твердо вирішив оженитися, то повідомляє про це своїх батьків і просить поради:

— Чи ту, мамо, сватать, що голова гладка?
— Сватай, синку, й людей питай, чи метена хатка!
— Чи ту, мамо, сватать, що намистечко висить?
— Сватай, синку, й людей питай, чи діжу замісить!
— Чи ту, мамо, сватать, що дрібненько ходить?

— Сватай, синку, й людей питай, чи ділечко робить!³ Українська етнопедагогіка застерігає від легковажності, осуджує непродумані, поспішні шлюби ("Поспішився — оженився і в біду зразу ввалився", "Ступив у закон, як собака в цибулю", "Козак оженився, неначе утопився"). "Штанці по колінця, а попав у сильця", — кажуть про того, хто рано одружився. Глузують з того, хто збирається передчасно женитися ("Ще молоко на губах не обсохло, а він женитися задумав"). Загального осуду зазнає і безпричинне затяжне парубкування та дівування: "Перестояна трава — ні сіно, ні солома", "Старий парубок — ні чоловік, ні вдівець", "Стара правда завше добра, але не стара дівка".

Народну педагогіку можна назвати сумлінною сімейною будівницею, невтомною піклувальницею про сім'ю як виховну організацію. У ній усе ретельно й педагогічно передбачливо розраховано на те, щоб будувати дружню, здорову і міцну сім'ю,

¹ Чубинский П. П. Труды, этнографическо-статистической экспедиции в За-падно-Русский край. — Спб., 1874. — Т. 5. — С. 495.

² Квіти Верховини. Коломийки. — К, 1985. — С. 198.

³ Чубинский П. П. Труды,.... — Спб., 1873. — Т. 4. — С. 52—53.

79

здатну мати дітей і правильно їх виховувати. Одруження розглядається як цілком природний, потрібний і неминучий етап у житті кожної нормальної людини ("В тата — мами не до віку", "З віком дівці не сидіти"). Але одружуватися треба тоді, коли настане для цього пора, щоб було ні зарано, ні запізно, але неодмінно в молодості. І в цьому є значний життєво-педагогічний сенс. Якщо своєчасно одружишся, то встигнеш виховати дітей і допомогти їм, дочекаєшся онуків, а то й правнуків ("Не журися, рано вставши, молодим женившись: рано вставши — багато зробиш, молодим женившись, — дітей до розуму доведеш,

скоріше помочі діждешся"). Дозріти до шлюбу в загальноприйнятому розумінні означає повну здатність самому вже на хліб заробляти й матеріально утримувати сім'ю, бути готовим виконувати всі нелегкі сімейні обов'язки ("Оженитися — не нападсть, та щоб, женившись, не пропасть", "Оженився, сатано, заробляй на пшоно"), щоб не було так: "Як женився, то хвалився, що буде косити, а як оженився, пішов косити та й став голосити".

Одруження не має бути насильним. Шлюб з примусу чи якогось підступного розрахунку — аморальний. Народна педагогіка виробила моральні критерії справді добровільного вибору подружньої пари і бореться за втілення їх у життя.

Основою для шлюбу і створення сім'ї є не якась майнова чи, інша вигода, а щире взаємне кохання подружжя ("Хоч в одній; льолі, аби до любові!", "Не з багатством жити, а з людиною"). Про окрилюючу, єднальну і всеперемагаючу силу кохання сказано немало: "Любов, як перстень, не має кінця", "Любов сильніша за смерть", "Кохання, неначе добрий кінь, носить людину", "Давньої любові й іржа не з'їсть", "Хто любить, той того й голубить", "Хоч у курені, аби до серця мені", "Хто милий, той красен".

Закохана дівчина каже: "Нехай мене той голубить, а хто вірно мене любить. Нехай мене той займає, хто кохання в серці має"; "Віддай мене, мамунцю, за такого, що він мене вірно любить, а я його". Справжнє кохання народ ставить значно вище від усякого багатства, срібла й золота:

— Коли правдива мовонька твоя,

Так будеш, серденько, навек ти моя.

— Ти добре то знаєш., що я сирота,

Не маю срібла, не маю Злата;

80

Опріч любові, що к тобі маю,

Я всім убога — того не таю!

— Не треба ж мені злата — я й сам придбаю.

А треба дівчину, що я кохаю¹.

Поза увагою не залишаються випадки несправедливих шлюбів, у яких передовсім стоять матеріальні розрахунки, коли батьки, брати чи сестри в гонитві за багатством насильно розлучають закоханих. Цим зумовлено те, що український фольклор містить чимало сумних тужливих пісень про нещасливе одруження, про трагізм становища жінки, відданої заміж за нелюба. Найчастіше ці жалі та скарги виливаються матері ("Мати, мати, що -ж ти гадала, що за нелюбом світ зав'язала?"). Мотивом страждання прийнятні пісні "Кохав мене батько, як білу тополю", "Ой попливи, вутко", "Чи я в лузі не калина була", "Із-за гори...", "Ой мій батько гіркий мені світа зав'язав", "Ой і зійду я на могилу" та ін.

У багатьох піснях народна педагогіка стверджує віру в неминучу перемогу кохання як основи родинного щасливого життя, а з ним і здорового виховного осередку. Коли побираються закохані, то й життєві труднощі здаються не такими вже й страшними, бо там, де згода в сімействі, найважче стає легким. Однак пісень про щасливе подружнє життя у народній поезії не так уже й багато. І все ж український народ ніколи не впадав у відчай і послідовно боровся за утвердження високоморальних родинних ідеалів через їх Постійне проповідання і практичне втілення. Краса високих людських почуттів як основа справжньої сім'ї знайшла відображення в численних українських народних піснях про кохання. Про силу кохання в сім'ї наш народ склав казки, оповідання, легенди.

Народна педагогіка застерігає від шлюбу з розрахунку, вчить совість на багатство не міняти ("Женись на дочці, а не на тещі").

Найбільш щирими і відвертими є вихідці з трудових верств населення ("Безприданниця— правдивиця, що є, те й є"). Про чваньковитих багатіїв бідні люди кажуть: "Широкого поля ягода. Нам не рівня".

¹ Чубинский П. П. Труды... — Т. 5. — С. 77.

81

Симпатії до людей зі свого соціального і майнового стану настільки великі, що спонукають дівчину віддатися навіть за нелюба, аби не за пана (пісня "Ой летіла зозуленька по Україні"). У ситуації ж вибору любові чи багатства перевага надається любові:

Не там щастя, не там доля, де багаті люди,

Хто злучиться із милою, тому гаразд буде.

Той, хто оженився заради багатства, дуже швидко розчарується (Є в неї воли та корови, але немає з нею любові розмови, Де беруться не з любові, там щастя не буде").

Звичайно, на вибір шлюбної пари значно впливає зовнішність людини ("Личко дівку віддає", "З гарною одружитися— є на кого подивитися", "З гарної дівки гарна й молодичка"). В одній з українських народних пісень вибір подружньої пари мотивується такими бажаннями:

...Щоб роду тихенького,

Щоб личка біленького,

Щоб чорнії брови

Й сама до розмови.

Український народ щедро оспівав і опоетизував у своїх піснях дівочу та юнацьку красу. Про це складено чимало афоризмів і порівнянь: "Дівчина — як у лузі калина", "Гарна дівка, як маківка", "Дівчина, як

берізонька, сережками завішена", "Дівка — як ягідка", "Парубочок — як дубочок". Поряд з цим народна педагогіка застерігає: "З краси не пий росою", "За гарного підеш — лиха наживеш". Тут і повчання молодим не гонитися лише за красою, а зважати й на людські якості: доброту, працьовитість (Не шукай краси, а шукай доброти"), любов до дітей та ін.

Свідченням прагнення одружитися з доброю людиною є звичай, поширений у давнину на Русі: парубкові, який приходив свататись до дівчини, пропонували стілець, на якому сиділа кішка. Якщо хлопець штовхне її роздратовано — злий, поведеться лагідно — добрий.

Наречені хотіли бачити одне в одного такі риси, як правдивість і щирість, чесність і благородство, хазяйновитість, прагнен-

82

ня мати дітей і виховувати їх, рішучість у боротьбі за сімейне щастя. Саме на цьому ґрунті й постала карпатська легенда про шовкову косицю — шовкову квітку. Так називають гуцули дивний витвір природи, відомий як білотка альпійська, або едельвейс. Ніжна шовкова квітка росте на неприступних кам'яних урвищах. Тільки сміливець міг принести коханій дівчині цю квітку. Міг принести, а міг і загинути. Але той, хто, ризикуючи життям В ім'я любові, приніс квітку, той зможе захистити свою любов, той вартий любові. Розповідають, ніби так одружувались колись гуцульські легіні¹.

Одне з найвищих мірил людської гідності і порядності в народній педагогіці — честь людини.

Зрозуміло, що тим, хто одружується, хочеться мати супутника життя з чесного роду. У народній пісні "Ой вийду я за ворота" дівчина так і каже парубкові:

Пішов, гідкий, пішов, стидкий,

Поганого роду..

Парубок, який звів одну, а одружується з іншою, заслуговує на прокляття, як це сказано в пісні устами зведеної дівчини:

...Щоб ти женився щомісяця, щогоду.

Щоб ти женився — тобі дівок не стало,

Щоб над тобою сонечко не світило,

Щоб над тобою ясний місяць не сходив,

Як ти божився, як мене з ума зводив³.

Парубка Шумильця, який зрадив тринадцять дівчат, "ведуть рубати" (пісня "Нема Шумильця на селі")⁴. Доброго слова не варта й дівчина, яка не вміє берегти своєї честі. Це про таку кажуть: "Цілувала, а кого і сама не знала!", "І по горіхи не ходила, а запаску загубила".

Поведінці легковажної дівчини, як і парубка, виправдання немає. Але з батьків не знімається провина за погану поведінку сина чи дочки. Тому й в уста покритки народ вклав такі слова: "Оце на тобі, моя ненько, за твою науку: колихала ти мене, коли-

¹ Шовкова косиця / Упор. В. Комендар. — Ужгород, 1973. — С. б.

² Українські народні пісні: Родинно-побутова лірика. — Ч. 1. — С. 70.

³ Там же. — С. 494.

⁴ Народні пісні в записах І. Франка. — Львів, 1966. — С. 139.

83

хай онуку", "Гайка-лайка пішла на долинку, принесла дитинку", "Оце тобі, тату, за твою науку: сядь собі у запічку, колиши онуку".

Хто, як не люди старшого покоління, навчені життєвим досвідом, повинні відвернути молодь від необачних учинків, особливо у взаєминах між юнаком і дівчиною. І тут застереження батьків, громадська думка особливо вагомі; їх педагогічне значення переоцінити важко.

Народна педагогіка засуджує юнаків, які поглядають на чужих жінок, і дівчат, які раді залицянням чужих чоловіків.

При одруженні не обходиться без авторитетного слова та поради батька й матері. "Казав мені батько, щоб я оженився...", — співається в одній з відомих народних пісень. Юнак просить дівчину:

— Дівчинонько,

Ти вірненька!

Спитай матір

Ти стихенька,

Чи дозволить ходити,

Тебе вірно любити молоду.

Хлопець-сирота жаліється, що не має батьків-порадників:

— Коли б мені батько, або рідна дати:

Дали б мені порадоньку, яку жінку брати.

Добре виховані діти, стаючи на рушник, не забувають попросити благословення своїх батьків, бо воно знаменує собою майбутнє щастя молоді сім'ї:

Ой щасливий тла Яківко уродився,

Що рідному отцю — ненці поклонився.

Мудра порада батьків сприймається з глибокою вдячністю:

— Любая порадонька з тобою, мій батеньку,

Що ви мене порадили і до вінонька випроводили.

Як бачимо, народна педагогіка народила й виплекала той ідеал наречених, до якого треба прагнути, який треба утверджувати в житті.

84

Істини, проголошені народною педагогікою, вічні, вони ніколи не старіють. Інша річ, що у практичне втілення цих істин кожна історична доба може вносити певні корективи. Візьмімо для прикладу хоч би таку важливу дівочу рису, як цнотливість. Незайманість дівчини піднесено народною педагогікою до найкращої моральної риси нареченої ("Батьком-матірью не хвались, а хвалися честю", "І воза не возила, та двір украсила"), — кажуть про дівчину, що вийшла заміж цнотливою ("Лучше цнота в болоті, як нецнота в золоті"). До нецнотливої парубки свататися не поспішають ("Ой гріхи мої чубаті, ніхто мене через те не свата"), її обминають ("Як не дівка, — йди до дідька"). У традиційному народному розумінні дівчина тільки цнотлива. Був час на Україні, коли цнотливість молодої підлягала перевірці під час весільного церемоніалу — "через комору". Молодим готували постіль у коморі, приспівуючи:

— Ой хто буде спати,

Будем йому та постіль стлати,

Соломки в головки,

Сінця під колінця,

А м'яти під п'яти,

Щоб було м'яко спати!

Дружки ведуть шлюбну пару в комору. Вивід її з комори супроводжується веселою піснею, що славить калину й ложе подружньої вірності. Калина — символ збереження дівочої невинності молодою і шлюбного з'єднання:

Темного луку калина весь луг окрасила,

Доброго батька дитина весь рід звеселила.

Нічого дивувати: така була й її мати!¹

Цнотливість доньки приносить честь і радість її батькам. І великий сором був тій молодій, що "загубила калину", тобто втратила невинність до шлюбу. Над нею та її рідними міг глумитися кожний, як тільки міг і хотів. Рідні й гості молодого могли демонстративно покинути весілля, а молодий — назавжди зректися молодої. Двері хати молодої та ворота її обійстя обмазували дьогтем.

¹ Чубинский П. П. Труды.. — Т. 4. — С.135

85

В українських народних піснях розповідається про те, як за втрату дівочої честі, дівчина дістає покарання смертю. Цей мотив знайшов особливо сильне вираження у пісні про спалення спокусниками дівчини під сосною.

Традиційний колись обряд "комора" відійшов у минуле. У суто інтимні справи молодих тепер ніхто з весільних гостей не втручається. Але це аж ніяк не означає, що нині дівоча честь та парубочья гідність не в пошані. Хіба цнотливість не є моральною окрасою сучасної дівчини?

Чоловік і жінка як творці сім'ї

"Чоловік та жінка — найкраща спілка", "Чоловік та жінка — одне діло, одне ціле, один дух", — кажуть у народі. Українські народні казки та оповідання, особливо ті, в яких розповідається про родинні колізії, виховання дітей, здебільшого розпочинаються словами: "Були собі дід і баба" або: "Були собі чоловік і жінка". Зрідка в значенні "чоловік" вживається слово "муж" ("муж з жоною — що борошно з водою"), рідше — "супруг". Останнє слово в обіг народної педагогіки прийшло зі старослов'янської мови як ідеальне означення моногамної пари, бо "супруг" спочатку означало пару волів, запряжених в одне ярмо. Слово "жінка" має синонім "дружина" й діалектне слово "жона": "Де чоловік, там і дружина", "За мною будеш жоною, а за дукою будеш слугою". Дуже часто у значенні пари вживається слово "друг": "Нема кращого друга, як вірна подруга", "Три друга: батько, мати та вірна жінка". А словом "дружина" у живому спілкуванні можуть називати не тільки жінку, а й чоловіка. Згадаймо у Т. Г. Шевченка:

Закувала зозуленька В зеленому гаю, Заплакала дівчинонька — дружини немає!¹

Розгляду взаємин "чоловік — жінка" народна педагогіка приділила велику увагу. І це не випадково, адже подружня пара — це вісь сім'ї, а кохання двох (чоловіка й жінки) веде до ви-

¹ Шевченко Т.Г.. Кобзар. — С. 354.

86

никнення третього, нового життя. Тому народна педагогіка у гідних стосунках між чоловіком і жінкою бачить великий педагогічний сенс. Добрі подружні взаємини, по-перше, служать надійним фундаментом створення міцної сім'ї зі здоровим мікрокліматом; по-друге, допомагають успішно розв'язувати виховні проблеми; по-третє, є тим взірцем для молоді, який найуспішніше формує майбутніх чоловіків і жінок, тобто кує потенційний резерв майбутніх подружніх пар для створення нових сімей. Адже загальноновизнаним є той факт, що діти, одружившись, будують свої шлюбні взаємини, як правило, за прикладом своїх батьків.

Зі взаємного широго й світлого подружнього кохання народжується велика любов до дітей, запалюються добрі, чисті сердечні почуття. Про чоловіка і жінку, які живуть у любові й злагоді, у народі кажуть: "Живуть між собою, як голубів пара", "Вони між собою — нерозлий вода". Идеалом української народної педагогіки здавна стала сім'я, де взаємини складаються на основі рівноправності чоловіка й жінки, на засадах взаємного кохання і поваги, духовної спільності, трудового співробітництва та взаємодопомоги у вихованні дітей. Загальновизнаною є думка, що рівень культури кожного народу визначається ставленням до жінок. Виходячи з цього, можна сміливо стверджувати, що українці належать до висококультурних народів світу. "Від давніх давен, — писав Іван Франко, — всі учені люди, котрі пильно придивлялися до життя руського народу, признавали, що русини обходяться з своїми жінками далеко лагідніше, далеко гуманніше й свобідніше, аніж їх сусіди. Свобідна воля жєнщини находить тут далеко більше пошанування, ніж, напр., у великоросів; в родині жінка займає дуже поважне і почесне становище, ба, навіть веде своє окреме (жіноче, домашнє) хазяйство побіч мужичого, до котрого мужик рідко коли мішається. Ніякого важнішого діла мужик не робить без поради з жінкою, ба, дуже часто розумна і відважна жінка уміє у всім постати своєю волю супроти мужикової. Що вже й говорити о тім, що через таке чесне і людське держання жіноцтво руське мусило й само своїм характером вийти далеко краще, розв'язаніше, ніж се бачимо у сусідніх племен. Се також признали трохи чи не всі етнографи,

87

не кажучи вже о великій ширості і ніжності чуття, котре таким чистими перлами вилилося в незлічимо чудово гарних піснях жіночих; уже сама зверхня подоба руського жіноцтва — складна, свобідна, гарна; само його сміле та певне виступування супроти чужих жінок серед людського народу"¹.

Яскравим підтвердженням рівності в правах осіб обох статей серед українців може бути також давній звичай в Україні, коли ініціатором сватання виступає не тільки парубок, а й дівчина. На це свого часу звернув увагу французький військовий інженер Боплан, який, перебуваючи на службі польського уряду, у 1630—1648 рр. керував будівництвом фортець в Україні й на основі своїх вражень і спостережень склав і видав у Руані надзвичайно цікавий "Опис України" (1650). У ньому він зафіксував український звичай, коли дівчина першою сватається до парубка, якого собі сподобала. За описом автора, це відбувається так, Закохана дівчина йде до хати парубка, якого любить, у той час, коли сподівається застати вдома батька, матір і свого судженого. Привітавшись і сівши в хаті, дівчина береться вихвалити того, хто припав їй до серця. Далі звертається до нього словами: "Бачу з твого обличчя, що ти людина добра, будеш дбайливим і любитимеш свою жінку. Сподіваюсь, що з тебе вийде добрий господар. Ці твої гарні якості змушують мене уклінно просити взяти мене за жінку". Мовивши це, вона звертається з подібними словами до батька й матері парубка, покійрно прохаючи згоди на їхній шлюб. А якщо ж дістане відмову чи одговірку, буцімто парубок ще молодий і не готовий до одруження, то дівчина відповідає, що не залишить їхньої хати, поки він її не пошлюбить і не візьме за жінку. Мовивши це, дівчина вперто стоїть на своєму і не виходить з кімнати, поки не дістане того, що вимагає. Через кілька тижнів батьки змушені не тільки погодитись, а й намовляють сина, щоб той пильніше придивлявся до дівчини, як до своєї майбутньої жінки. А парубок, бачачи, як завзято дівчина бажає йому добра, відтепер починає дивитись на неї, як на свою майбутню володарку. Наполегливо просить у батьків дозволу її покохати.

1 Франко І. Жіноча неволя в руських піснях народних. // Зібр. творів: у 50 т. — Т. 26. — С. 210

88

Ось як закохані дівчата в нашому краї влаштовували свою долю, змушуючи батьків і суджених виконати їхнє бажання¹.

Погляди народної педагогіки на шлюбні взаємини в своїй здоровій основі пройняті ідеями гуманізму і в теоретичному плані не завжди збігаються, а то і йдуть врозріз з практикою одруження і подружніми взаєминами в реальному житті.

Іван Франко в дослідженні "Жіноча неволя в руських піснях народних" писав: "Ми вже не раз в протягу свого досліду мали нагоду переконатись, що неволя тота основана не на грубих та варварських обичаях народних, що щастя і здоровий розум народу супротивляється їй, що особливо жіноцтво дуже живо і виразно почуває всю ненормальність свого положення, але її викликає не що друге, як тиск поганих обставин на життя родинне..."²

Питання "чоловік — жінка" в народній педагогіці найскладніше і найважче як у соціальному, так і в психолого-педагогічному аспектах. Мабуть, жодна раціональна педагогічна думка в історії людства не народжувалася у таких тривалих пекельних муках, як та, що стосується справедливого розв'язання проблеми взаємин між чоловіком і жінкою. Мабуть, у висвітленні жодної проблеми педагогіки, а тим більше філософії чи соціології, немає стількох різних тлумачень і нашарувань, як у проблемі "чоловік — жінка".

У народу виробився демократичний погляд на подружні взаємини. Протягом віків життя щоденно переконувало, що повнокровна виховна функція сім'ї забезпечується спільною діяльністю як чоловіка, так і жінки. У народній педагогіці знаходимо немало похвальних слів, сказаних на адресу чоловіка й жінки ("Нема вірнішого приятеля, як добра жінка", "Чоловік у домі голова, а жінка — душа", "Без хазяїна двір, а без хазяїни хата плаче", "Хазяйка в дому — покровя всьому", "Жінка за три угли хату держить, а чоловік — за один").

Навіть такі на перший погляд негативні афоризми, як "Муж і жона — одна сатана", "З бабою і дідько справу програв", "Де

¹ Див.: Мицик Ю. Л., Плохий С. М. Стороженко І. С. Як козаки воювали: Іст. розповіді про запорізьких козаків. — Дніпропетровськ, 1990 — С. 114—145

² Франко І. Збір. Творів: у 50 т — Т. 26. — С. 224.

89

чорт не зможе, там баба поможе", по суті виражають захоплення жінкою. Адже такий мовний прийом у практиці живого спілкування досить поширений.

Побудувати гарну сім'ю з добрим моральним мікрокліматом — це справжнє мистецтво подружжя.

Виконувати цю місію не просто, бо вона багатогранна й копітка. Подружність знаменує собою новий, відповідальний етап у житті чоловіка і жінки ("Людина тричі лодиною буває: як родиться, жениться і вмирає"). На цьому наголошують і весільні пісні. А обряд знімання вінка з молодої і пов'язування її хусткою яскраво символізує "перетворення" на жінку, а молодого — на чоловіка. У народі так і кажуть: "Женись — перемінісь", "Оженися — перемініся". Це означає нагальну потребу організувати своє життя і поведінку по-новому, юнакові назавжди відмовитись від парубоцтва і підпорядкуватися статусу чоловіка, а дівчині — забути про дівування, прийнявши статус жінки. Порушення цього усталеного порядку народна педагогіка розглядає як зло, що шкодить сім'ї, дітям і суперечить загальноприйнятим нормам. Та й молодь їх до себе вже не кличе:

— Гуляй, донечко, скільки хочеш,

Двічі молодою не будеш!

Як заміж вийдеш — забудеш,

Як старо станеш — згадаєш!¹

Одружені групуються між собою, бо єднують їх спільні інтереси й сімейні обов'язки. І найголовніший серед них — виховання дітей. Цей статус заміжньої молодої жінки яскраво виражений словами народної пісні:

Місяць над водою, дівки на вулиці,

А я молода крізь тин поглядаю,

— Свекруху батеньку! Пусту на вулицю.

Хоч свекорко пустить, свекруха не пустить,

Хоч свекруха пустить, діверко не пустить,

Хоч діверко пустить, зовиця не пустить,

¹ Максимович Н. Малороссийские песни — Спб., 1827. — С. 130.

90

Хоч зовиця пустить, милий не пустить,

Хоч милий пустить, дитя не пустить*.

Коли поберуться двоє, відразу ж постає проблема взаємин між ними. Розраховувати, що все буде добре, особливо в перші роки, не доводиться: ламається усталений до одруження спосіб життя, народжуються діти, на плечі лягають нові сімейні обов'язки. Все це може спричинити певні непорозуміння поміж молодими. І треба бути готовому витримати цей іспит, який може тривати кілька років. Тому й кажуть: "Не хвалися жінкою в сім день, а в сім літ". Труднощі долаються спільними зусиллями, коли чоловік і жінка вміють, при потребі, йти на взаємні поступки. До речі, народна педагогіка не схильна вважати, що чоловік і жінка обов'язково повинні мати схожі характери ("Різні на вдачу — міцні на любов").

Народна педагогіка висунула такі ідеали чоловіка й жінки, які заслуговують найвищої оцінки. Причому ідеал чоловіка найчастіше подається крізь призму мрій жінки, а ідеал жінки — з погляду чоловіка. Жінка мріє, щоб чоловік шанував, захищав і поважав її, був сильним і гарним, розумним і щирим, працьовитим, добрим господарем, дбав про сім'ю, любив і виховував дітей, не пив і не гуляв ("На красивого чоловіка дивитись гарно, а з розумним жити легко", "Хто п'яницю полюбить, той вік собі загубить", "За ледачим чоловіком жінка марніє, за хорошим — молодіє", "Коли ти мені муж, то будь мені дуж", "Чоловік як ворона, а все жінці оборона", "Я за мужа затулюсь, та нікого не боюсь"). Чоловік прагне, щоб дружина була вродливою, ніжною, чепурною, роботящою, веселою, розумною господинею і ласкавою матір'ю для дітей ("Як з красною жінкою оженитися, то є на кого дивитися", "Жона ладна всюди зарадна", "Краще чорта тримати, ніж ледачу жінку мати", "Краще жінка сварлива, ніж дурна", "Жінка-ледащо в хаті нінащо", "Добра жінка — мужеві своєму вінець, а зла — кінець").

Спільним ідеалом чоловіка й жінки є взаємне кохання і подружнє вірність, гарне виховання дітей. Кохання і взаємоповага

¹ Костомаров Н. И. Семейный быт в произведениях южнорусского народного творчества // Собр. соч — Спб., 1906. -- Т. XXI. — С. 841.

91

надають подружнім взаєминам оптимістичної тональності ("Як чоловік жінку любить, то й лиха жінка доброю буде").

Народна педагогіка вимагає, щоб взаємини між чоловіком і жінкою, а отже, і педагогічна атмосфера для виховання дітей були найкращими. Побутує чимало педагогічних висловів, які спонукають до зміцнення шлюбного союзу, до сумлінного виконання батьківського обов'язку ("Як сорочка біла, то й жінка мила", "Батьки берегли дочку до вінця, а чоловіку берегти її до кінця", "Люльки та жінки нікому не позичай", "Гарна пава пером, а жінка норовом", "З ким жити, того не гнівити", "Покинь норови батькові та матері, а бери чоловікові"). Висунуто навіть альтернативу, хто для жінки наймиліший — мати, батько чи чоловік? І всупереч величезному авторитетові матері та батька жінка називає чоловіка. Така ж відповідь дається і чоловіком.

Голуб сизий, голуб сизий —

Голубка сивіша;

Батько милий, мати мила

— Дружина миліша¹.

"Боже, Боже, що та жінка може: як її взяти, то лучше, як мати", — кажуть у народі. У цьому ж руслі сприймається і такий народний вислів". "Мені батько не рідня, мені мати не рідня, мені теща родина — мені жінку родила". Звідси бачимо, що доля новоствореної сім'ї, а отже, і доля дітей, для народної педагогіки є найважливішою.

Щоправда, у реальному житті не все йде гладко. Потреба вирішувати складні проблеми й переборювати суспільні труднощі нерідко спотворювала ці взаємини, штовхала чоловіка на несправедливість щодо жінки. "Чоловік на кобилу розсердився, а жінку б'є", — говорить народна приказка. І як виправдання. "Не вір жінці вдома, кобилі в дорозі", "Як чоловік жінку не б'є, то в ній утроба гниє", "Коса неклепана, жінка не бита — все одно", "Жінку люби, як душу, а тряси, як грушу".

Патріархальщина всіляко обмежувала права жінки. "Жінці дорога — від печі до порога", в багатьох випадках становище її було нестерпним, про що широко йдеться в українському фольклорі.

¹ Українські народні пісні'. Родинно-побутова лірика. — Т. 1. - С. 421.

Водночас прогресивне ядро родинної педагогіки визнавало за жінкою рівноправне становище у сім'ї ("Жінка чоловікові подруга, а не прислуга", "Не по правді жиє чоловік з женою" (після "Ой там за горою та за кам'яною"). Ідеал подружніх взаємин народна педагогіка вбачає у любові й злагоді, піклуванні одне про одного та про дітей. Такі умови породжують сприятливу атмосферу для подружнього життя, виховання дітей. Останнім потрібна дружня, щаслива сім'я ("Як батьки дружненькі, то й діти чемненькі"). Слід зазначити, що життєва організація взаємин між членами української родини відзначається традиційною злагодженістю; природність, глибина й сердечність стосунків між чоловіком і дружиною швидко проклали собі дорогу саме в трудових родинях. "У простій селянській родині, — писав К. Ушинський, — де чоловік вибирав у дружині тільки робітницю, а вона шукала в ньому годувальника і хазяїна, ви знайдете часто далеко більше й почуття, і спільної подружньої прихильності... їх об'єднує праця, яка виникає щодня, і саме вона свято підтримує слабу іскру взаємного співчуття та проводить її безпечно крізь усі сварки й навіть пороки та злочини, які можуть бути зроблені подружжям одно проти одного, — проводить від вітваря до труни..."¹ Ті чоловік і жінка, які вміють творити велике, безцінне духовне "багатство подружнього життя — взаємну повагу й любов, мають у своєму домі найсприятливіший для виховання дітей мікроклімат — незмінне кредо народної педагогіки.

В українському фольклорі є немало пісень про тяжке становище невістки й зятя, про конфлікти й чвари між невісткою і свекрухою (свекром), між зятем і тестем (тещею), що зумовлені побутовими суперечками і непорозуміннями, які, в свою чергу, пов'язані з процесом створення родинного гнізда, формуванням нової сім'ї, соціальними суперечностями. Про невістку, свекруху, свекра, зятя, приймака, тестя, тещу різних висловів створено чимало.

З поєднанням сватів та появою зятів, невісток, приймаків створюється великий колектив людей різного віку, неоднакових характерів, інтересів, смаків, уподобань. Майнові чвари нерідко роз'єднували свояків, робили їх ворогами. Типову картину саме

Див.; К. Д. Ушинський про сімейне виховання. — С. 71

таких взаємин у селянській родині реалістично описав І. Нечуй-Левицький у повісті "Кайдашева сім'я".

Взаємини у сім'ї, де були невістка, свекруха, свекор, зять, приймак, тесть, теща, нерідко ставали нестерпними і доводили до відчаю. З'являлися такі вислови: "Ані на селі, ані в місті не вір невістці", "Свекруха лихая на піч лізе — бурчить і на печі гарчить", "Хочеш зятчка придбати — мусиш з хати утікати", "Як єсть, то й єсть — лучше собака, як тесть", "Тещиноного язика аршином не зміряєш", "Хліб приймацький - собацький".

Народна педагогіка засуджує все, що шкодить добрим взаєминам між чоловіком і жінкою та псує атмосферу сім'ї. Це стосується пияцтва і ледарства, образ, брехні і лицемірства, сварок, бійок і чвар, несправедливості й грубості, ревнощів, подружньої зради і статевої розпусти ("І в лиху годину не кидай дружину", "Жінка не черевичок, з ноги не скинеш", "Не заглядай на чужих жінок, бо свою загубиш", "Коли п'яниця в шинку

скаче, то жінка вдома плаче", "Пий пиво, та не лий, люби жінку, та не бий", "Ревнивий чоловік — що полохливий злодій", "Не дай Боже коня лінивого, а чоловіка ревнивого").

Вкрай негативно ставиться народна педагогіка до розлучення, яке особливо болісно травмує дітей. Перші жінки й чоловіки — найкращі ("Хто перший, той ліпший", "Перша жінка від бога, друга - від людей, а третя — від чорта"). А звідси й застереження: "Жінка не рукавиця, мінять жінку не годиться", "Той сім'ю губить, хто чужу жінку любить", "Драний кожух — не одежа, чужий чоловік — не надежа".

Добровільне об'єднання у шлюбі — це лише початок, а не сім'я у повному розумінні цього слова.

Повноцінною вона стає лише з народженням дітей. Отже, справжній сенс подружнього життя — діти.

Діти як основний об'єкт виховання

Ідеал народної педагогіки — повна сім'я: чоловік, жінка, діти. Цей ідеал знайшов поетичне втілення у словах колядки:

94

Ясень місяць — пан господар,

Красне сонце — жона його,

Дрібні зірки — його дітки!¹

Великий дар природи — продовжити себе і повторитися в дітях. Про щастя мати дітей ідеться в українських народних прислів'ях і приказках, де діти порівнюються з ясними зірочками ("Малі діточки, що ясні зірочки: і світять, і радують у темну ніченьку"), квітами ("Діти як рожеві квіти"). Бажаючи комусь добра, українці завжди згадували дітей: "Година вам щаслива! Щоб ви бачили сонце, світ і дітей перед собою". Думку цю знаходимо і в етнопедagogіці інших народів: "Без гілок — не дерево, без дітей — не сім'я", "Бездітний, як дуплисте дерево: ні лика, ні дров", "Де діти, там і радість"², "Діти — основа щастя", "З дітьми багато клопоту, та без них — і світ немилый"³, "Діти — окраса дому"⁴.

Народ послідовно обстоює думку, що кожна сім'я повинна мати дітей ("А як не росте й одна дитина, то на старості трудна година"). Не випадково у весільних піснях та новорічних щедрівках часто висловлюються побажання господарям "мати дітей повну хату", мати "в кошарі барана і ягницю, а у запічку дітей копицю". Побутувало й багато інших доброзичливих народних побажань: "Бодай на вас добра година та грошей торбина, а до того дівори сотні півтори", "Скільки в стелі дощок, щоб у тебе було стільки дочок! Скільки в лісі пеньків, щоб у тебе було стільки синків!" та ін. Прихильне ставлення до багатодітності підтверджують вислови: "Подумай жениться, то й діток копиця", "Обложився дітьми, як дід онучатами", "Що рік, то й прорік" (що рік то й народжується дитина), "Як жнива, так і дитина нова", "Вони збилися з пуття: як кутя, то й дитя", "За роботою і від дітей одстав — за сім літ тільки дев'ятеро". Сім'ї переважно були великі, багатодітні: "Ой маю бо я три дев'ять братів, — відзна-

¹ Народні пісні 3 голосу Дніпрові Чайки та я її записах. — К., 1974 - С.34

² Мудрість народна: Прислів'я та приказки народів РРФСР. — К., 1974. — С. 62, 84.

³ Мудрість народна: Туркменські прислів'я та приказки. — К., 1978. - С 77,

⁴ Мудрість народна: ЛлсрЯайджанські прислів'я та приказки — К. 1974 — С. 82

95

чається в одній з колядок, — три дев'ять братів, дванадцять вуйків"¹.

Висловлювання подібного змісту трапляються і в багатьох народних піснях:

Ой є вдова близько двора,

Дев'ять скнів породила,

А десяту дочку Настусеньку²,

На запитання:

Скажи, удово, скажи, небого,

Скільки собі діток маєш?

Вдова відповідає:

Ой де куточок, то там синочок,

А на печі то дев'ять дочок,

А ще ж бо не все — половина в овсі,

Чотирнадцять ячмінь в'яжуть*.

Народні казки теж свідчать про багатодітність української сім'ї. Наприклад: "Був один бідний чоловік. Той чоловік мав багато дітей" ("Казка про бідного чоловіка й Лисицю"); "Був один бідний чоловік А той чоловік мав дванадцять дітей" ("Про Мар'ю-царівну та Івана-царя"); "Жив в одному селі бідний чоловік. І було в нього не багато, не мало — дванадцять дітей, ще й тринадцята народилася" ("Казка про німу царівну"); "Жила одна жона і мала стільки діточок, як на решеті дірочок. Не знала їм числа" ("Стільки діточок, як на решеті дірочок").

Схвальне ставлення до багатодітності висловлено у низці українських народних прислів'їв і приказок: "Як грибочки ростить, діточки!", "Сім синів годую, всім щастя готую", "Один син — не син, два сини — швейна, три сини — ото тільки син", "Сім дочок — свій таночок", "У кого дочок сім, то й щастя всім". А мордовці кажуть: "Багатодітні батьки рід людський тримають"⁴.

Схильність українців до багатодітності відображена в багатьох народних повір'ях. Кількість майбутніх дітей намагалися

¹ Народні пісні з-над Дністра... — С. 208.

² Накидні нині в аапасах Зоряна Долеши Ходаковського. — С. 512. ³Українські народні пісні: Родинно-побутова лірики — Ч 2. — С. 143. ⁴ Мудрість парадна: Прислів'я та приказки народів РРФСР. — С. 83.

96

вгадати по кільцях на пучках пальців правої і лівої руки. Побудувавши нову хату, молодий господар на новому обійсті саджає кущ калини як символ краси, достатку й радості, "щоб діти велися", "щоб калина малих дітей колисала". Раділи господарі, якщо під дахом нової оселі ліпили гнізда ластівки і виводили ластів'ят — це вселяло надію на сімейний добробут, а гніздо, повне маленьких пташенят, — на багатодітність. Особливо поширеними були повір'я про "добрих лелек", які "носять дітей". Поселення лелек на хаті чи клуні вважалося добрим знаком: гніздо з лелеками— символ щасливої сім'ї, родинної злагоди й подружнього щастя. Казкою про доброго лелеку, який приносить дітей, у народі мудро відповідають на традиційне дитяче запитання: "А звідки я взявся?" І діти ще дужче любитимуть цього прекрасного і благородного птаха, сподіваючись братика чи сестрички.

Ставлення до дітей є мірилом гідності людини, її морального обличчя. Бездітна сім'я вважається нещасливою ("Бездітна людина— що безплідне дерево"), про що свідчить і українська народна пісня "Прилетіла зозуленька":

Чолі я така нещаслива уродилась в світі? Усі пташки мають діток, а я їх не бачу; Усі пташки мають втіху, а я тільки плачу.

Бездітні люди, які з тих чи інших причин не мають дітей, мріють про них до глибокої старості. Не випадково в народних казках завдяки чарівній силі у бездітного подружжя з'являється дитина, яка стає його єдиною втіхою і розрадою ("Солом'яний бичок", "Кривенька качечка", "Івасик-Телесик", "Сніжниця" та ін.). Цим народ підкреслює, що повноцінною є тільки та сім'я, яка має дітей та виховує їх, і водночас підводить до логічного висновку: якщо немає власних дітей, треба брати на виховання чужих, які втратили батьків. І горе тим, хто цурається своїх дітей ("Казка про пташку, що несла золоті яйця"). Дітовбивство — це найстрашніший злочин. Дітовбивця заслуговує смертної кари і вічного прокляття.

Діти зміцнюють сім'ю. Вони прикрашають життя і дарують радість, продовжують людський рід. Це опора сім'ї, це майбутні трудівники й захисники рідної землі. На спокійну старість може

97

розраховувати лише той, хто має дітей, бо коли на схилі літ бачиш перед собою онуків і правнуків, то не так страшно помирати, адже в них — продовження твого життя. Ця думка виражена в українських народних піснях "Та коли б мені доля", "Як я була молодою".

Якщо мати дітей, то не одно-двоє, а принаймні трое. Одну дитину виховати важко ("Одно, та й те не людно", "Одинак як не злодій, то пияк", "Де одинець— хазяйству кінець, а де сім — щастя всім", "Як одна, то й нема талану", "З одинака як не пес, то собака", "Одинак рідко добрий буває").

Ще важче дитину перевиховувати. В українській народній казці "Ох" розповідається про батька, який мав одного сина. Росло "таке ледащо той одинчик, що Господи". Безпорадний батько вирішив виправити становище — оддати сина у найми. Батько побив сина добре, вилаяв та й оддав шевству вчитися... Однак лише чари допомогли виправити наслідки поганого виховання.

Народна педагогіка ратує за багатодітність, вбачаючи в ній великий педагогічний сенс. Водночас народ викриває підступність й ворожнечу між братами і сестрами (низка українських народних казок про бідного брата й багатого, про убогу й заможну сестру та ін.). Хвилює і донині своєю глибокою щирістю й безмежною людяністю одна з народних дум "Втеча трьох братів із города Азова, з турецької неволі", в якій засуджуються жорстокість, підлість, егоїзм, розбрат, жадоба до наживи у взаєминах між братами. І те, що турки-яничари старших братів "постріляли, порубали", коні зі здобиччю у Туреччину позавертали, сприймається як заслужена кара за підлість, безсердечність і зраду.

Між іншим, крім наведеного, є ще й інші варіанти закінчення думи. В одному з них гине лише менший брат, а старші повертаються додому. Середульший брат у всьому зізнається батькам, і ті виганяють старшого з дому. В іншому варіанті найстаршого брата громада засуджує до страти. З цього неважко зробити висновок, що народ дбає, щоб у родині була щира співдружність, заснована на взаєморозумінні між батьками і матір'ю, дружбі і повазі між старшими і молодшими. Не випадково вислів "Любіться як браття і сестри" став крилатим. А чудовими словами "брат",

98

"сестра", "побратим", "посестра" в народі називають щирих, добросердих людей, різних по крові, але з'єднаних узами дружби, які разом долають труднощі, людей, готових завжди прийти один одному на допомогу.

Розбрат між братами й сестрами в українській етнопедагогіці осуджується, а винні в цьому зазнають покарання від Бога:

Тим на світі хліб не родить,

Що брат з братом, не говорить.

Тим на світі теряється,

Що брат сестри цурається...

Узи побратимства в народній педагогіці — непорушні. Вихованню у молодого покоління саме цих рис трудова сім'я приділяє значну увагу. Говорили колись: "Нема рідного брата, так шукай названого" або "От побратаються да й живуть довіку укупі, як риба з водою".

Народна педагогіка підтримує любов і гуманне ставлення до дітей. Дитину треба пестити, наділяти теплом і ласкою. Дітям народ присвятив свої найкращі твори. Поза увагою не залишилась і доля позашлюбних дітей, які не зазнали ласки батьків; до них народна педагогіка ставиться з глибоким співчуттям, виступаючи категорично проти того, щоб засуджувати позашлюбну дитину за провину батьків. "Не байстрюкові гріх, а батькові", — кажуть у народі.

Виховання дітей вимагає великої уваги. І тут місія батька і матері як вихователів є дуже відповідальною. На батьків постійно спрямовані довірливі погляди дітей, і справа честі дорослих — гідно виконувати свій виховний обов'язок. Бо, як справедливо кажуть у народі, дітей виховує сім'я, а долю виховання вирішують батьки.

Батько і мати як вихователі. Участь громадськості у вихованні дітей

Справедливим у народній педагогіці є вислів: "Живемо не батьками — помремо не людьми". У ньому сильно і лаконічно виражається природність і потреба людини в батьківстві й материнстві.

99

Історія поклала на батьків головну відповідальність за виховання власних дітей, організацію життя родини, визначивши їх як найперших і незамінних вихователів у житті кожної людини. "Виховує, звичайно, сім'я в цілому, — зазначав В. Сухомлинський, — її загальний дух, культура людських стосунків. Але хто творить цей дух, цю культуру? Звичайно ж, батьки. Без батьківської мудрості нема виховуючої сили сім'ї.

Батьківська мудрість стає духовним надбанням дітей; сімейні стосунки, побудовані на громадянському обов'язку, відповідальності, мудрій любові й вимогливій мудрості батька й матері, самі стають величезною виховуючою силою. Але ця сила йде від батьків, у них — її коріння і джерело¹. Про силу виховного впливу батьків красномовно говорять українські народні прислів'я і приказки: "Які мама й тато, таке й дитятко", "Який куц, така й хворостина, який батько, така й дитина", "Які самі, такі й сини", "Яка мама, — така сама". За справедливим твердженням народної педагогіки, у сім'ї однаково важлива роль належить і батькові, і матері ("Отець — як бог", "Чоловік у домі голова, а жінка — душа", "Що тато, то не мама", "Без хазяїна двір, а без хазяйки хата плаче"). Слово батька для дитини має авторитетне значення ("Не послухаєш тата, послухаєш ката"). Результати його виховного впливу значні ("Не навчив батько — не навчить і дядько", "Як батько — рибалка, то діти у воду дивляться", "У ледачого пасічника і бджоли ледачі", "Хороші діти — це честь батька й матері", "Яка хата — такий тин, який батько — такий син", "Молодь багата мудрістю мами і тата"). Тож не дивно, що в Україні діти ще називають батька "исньом" ("неньо"), "нянько", тобто таким же пестливим словом, як маму — "нєня", "пєнька", яке походить від "ніша" (можливо спочатку нєна, а потім — нєня, няня) — та, що годує, колише, забавляє немовля, кладе його спати. Слід також звернути увагу на те, що слово "тато", "дядько" ("дєдьо") у нашій мові, як і слово "мама", постали з лепету немовляти. Слово "батько" виникло своєрідно. Якщо порівняти болгарське "бате" (старший брат) і чеське Baicg (брат матері) з давньоруським "бат" (рідний батько), то можна припустити, що це слово спочатку вживалося на озна-

¹ Сухомлинський В. О. Батьківська педагогіка. — С. 21.

100

чення старшого брата, який часто для молодшого був замість батька або дядька по матері і відігравав велику роль у сімейній общині (родове суспільство), будучи нерідко главою великої сім'ї.

Сучасне поняття "батько" виникло значно пізніше. Очевидно, переусвідомлення цього слова мало б іти в такій послідовності: старший брат — дядько по матері — рідний батько¹. Серед усіх синонімів — батько, тато, отець, няньо (нєньо), нянько, дядько (дєдьо) найчастіше вживається на Україні перший — батько.

Найпоширенішим стилістичним синонімом до назви "батько" є слово "тато", що тепер уживається переважно як емоційно забарвлене (пестливе). Похідні слова від "тато", які виражали би поняття, не пов'язані з родинними взаєминами, не вживаються. У мові дітей при звертанні до батька виражається стільки ж ніжності, як і до матері, через уживання різних пестливих слів типу: батечко, батенько, батонька, батусьо, батуньо, батіночко, батейко, татко, таточко, татонько, татуньо, татуненько, татунечко, татусь. Зневажливі форми до слова "батько", як і до слова "мама", майже не трапляються. Від слова "батько" (отець) походить слово "батьківщина" (вітчизна), а також "батьківщина" — спадщина від батьків.

Батько і мати в українців мають спільну назву — батьки, подекуди — родичі, рідні. В народній педагогіці їм відводиться найвища роль. А в живому мовному спілкуванні слова батько і мати вимовляються шанобливо й поважно. З ними пов'язується утвердження добра, правди і справедливості ("Тільки в світі правди, що рідний отець і мати"). Діти на знак глибокої поваги за народною традицією звертаються до матері й батька через увічливу форму "Ви". Саме на такій формі звертання дітей до батьків наполягав видатний педагог сучасності, глибокий знавець народної педагогіки В. Сухомлинський.

Батько і мати в українців — справжня святиня. В арсеналі багатющого українського фольклору майже зовсім немає творів про розлад між батьком та матір'ю, бо в реальному житті його не

повинно бути. Де батько — там і мати, де мати - там і батько.
Та й за порадою дочка однаковою мірою звертається як до ма-

¹ Див. Бурячок А. Л. Назви спорідненості і свояцтва в українській мові С. 12—13.

101

тері (пісні "Да біда ж мені, мати, за бідою", "Ой матінко-вишенько, що без тебе лишенько"), так і до батька (пісні "Гадав же ти, мій ненечку", "Ой давно-давно в батенька була"). Сваритися з батьком чи матір'ю — гріх ("З отцем, маткою посварюся — гріха наберуся...").

Тужить дочка за ріднею у чужому краї, виглядаючи до себе в гості батька і матір:

Ой буду я буду неділеньки ждати,

Чи не прийде мій батенько меде одвідати.

Неділя минає — батеньки немає,

Тяжко, важко на серденьку, да ніхто й не знає.

Ой буду я буду ще й другої ждати,

Чи не прийде моя мати мене одвідати?

Вже й друга минає — матінки немає,

Тяжко, важко на серденьку, да ніхто й не знає!¹

Умираючи в далекому степу, козак посилає вістку до батька й матері. А коли вони приїжджають до нього, то просить поховати його:

Приїжджає отець-мати зблизька-здалека,

Прикладає своє личко до його серденька.

— Годі, отець, годі, мати, годі жалувати.

— Тільки прошу, отець-мати, хороше схвати.

Потрапивши в смертельну небезпеку, козак шле свій останній уклін батькам:

— Бийся ж, комо, бийся-вибивайся,

До батька й до неньки потішайся,

Та батькові й неньці поклоняйся³.

Як резюме:

Нема дерева ряснішого

Ой та від дубочка,

Нема роду ріднішого

Та від батечка.

Нема цвіту цвітнішого

Ой та від маківки,

¹ Пісні родинного життя. — К., 1988. — С. 28.

² Чубинский П.П. Труды... — Т. 5. — С. 886

³ Там же. — С. 370.

102

Нема роду ріднішого

Та від матінки¹.

За українською народною педагогікою, батьки завжди вчать своїх дітей добру. Хиби в поведінці й життєві невдачі найчастіше трапляються у тих синів і дочок, які не слухають батьків.

Мати — розумна, добра й щира порадниця дітям. Лаштуючи сина в дорогу, радить завжди пам'ятати про Бога:

— Будеш, синку, в дорозі

— Не забудь о Базі.

Добрий дух матері не полишає опіки над дітьми навіть тоді, коли вже її на світі немає. Саме така ідея пронизує українську народну легенду.

"Жив у одному селі чоловік із дружиною. Злагода й мир були в їхній хаті. Двійко діток пристаралися. Аж якось лихо переступило поріг — захворіла й померла дружина.

Гірко побивався чоловік. І рік не одружувався, і два. Збілувався, бо вже важко йому самому. На третій рік вирішив привести в хату хазяйку. Згодилася піти за нього дуже красива жінка. Але поставила умову: або вона буде в хаті, або діти, разом їм не вжитись. Стало чоловікове серце кряться надвоє. І дітей шкода, і молодиця приворожила. У неї й запитав поради. А та, видно, вже раніше все обміркувала. "Візьми, — каже, — сонних дітей у мішок, занеси вночі на залізницю, а там поїзд своє діло зробить".

Обливається чоловікове серце кров'ю, шкода йому дітей. Але поклав їх у мішку темної ночі на рейки, а сам подався додому.

Незабаром і поїзд заgrimів. Веде машиніст паровоз, дивиться вперед і відчуває, що твориться диво дивне.

Перед паровозом з'явилася жінка в білому з розпущеними косами. Наче ластівка побивається перед поїздом, не дає йому їхати. Протер машиніст очі, думав, що ввижається йому, але ж ні. Не зникла жінка, стала ще більше побиватися, зовсім затуляти собою дорогу. Зупинив машиніст поїзд, і побачив на рейках мішок.

Розв'язав його, а там двоє переляканих діток. Забрав їх з собою. Людям розказав про жінку, яка побивалась перед поїздом, — не повірили..."²

¹ Пісні родинного життя. — С. 36.

² Див.: Поліщук Б. Поріг рідної хати. — К, 1088. — С 95 - 96.

103

В етнопедагогіці осуджуються ті, хто не виконує своїх батьківських обов'язків. Народна мораль вимагає, щоб дітей спільно виховували батько з матір'ю. Слова отець — мати, батько — мати належать до одного з найхарактерніших атрибутів української народної поезії про родинне життя.

Мати, мама, неня, ненька, матуся... Усе найрідніше, найдорожче, наймиліше увібрало в себе це дивовижне, містке, сонячне слово, перше слово, яке з радісною усмішкою вимовляє дитина. Походить воно від дитячого лепету "Ма-ма-ма". Ідеал матері, яка виносить дитину під своїм серцем і приводить на світ, зігріває теплом, ласкою і палкою любов'ю, виховує в ній доброту і світлий розум, плекає чуйність і доброзичливість, широко втілений в українському фольклорі. Рідна мати — перший педагог, від якого розпочався родовід вихователів та й саме виховання, і її ніким замінити не можна ("Нема в світі цвіту цвітнішого, як маківочка, нема ж роду ріднішого, як матіночка", "Матір ні купити, ні заслужити", "На світі знайдеш усе, крім рідної матері", "У кого ненька, в того голівка гладенька", "Хто маму має, той горя не знає"), У багатьох піснях народ називає жінку-матір такими теплими словами, як "ненька рідненька", "матінка". Справжня мати нічого не пошкодує для свого маляти. Вона ніколи не залишить дитину в біді, а тим більше не кине її напризволяще. Мати завжди зрозуміє дитину, завжди поспішить їй на допомогу, не вагаючись віддасть останній шматок хліба, а щоб врятувати дитину — віддасть і життя. Мати невтомно піклується про своїх дітей, навіть за таких нестерпних умов, "коли дітей тяжче годувати, ніж камінь глотати". Символічний образ матері-подвижниці зворушливо представлено у відомій пісні "Ой горе тій чайці". Наслідки материнського виховання залишають у дитини глибокий слід на все життя ("Що мати навчить, то й батько не перевчить"). У народній педагогіці не раз зазначається, що любов матері до дитини найсильніша в світі ("Дитина плаче, а матері боляче", "Діти плачуть, а в матері серце болить", "У дитини заболить пальчик, а в мами — серце", "Матері кожної дитини жаль, бо котрого пальця не вріж, то все болить", "Матері своїх дітей жаль; хоч найменшого, хоч найбільшого"). Любов материнська найбільша, найсвітліша, найбезкорисливіша, безмежна. Ця думка висло-

104

влюється у всіх народів. "Любов матері безмежна", "Батькова любов — до могили, материна любов — вічна", — кажуть естонці. "Без кришки казан не кипить, без матері дитина не грається", — зазначають туркмени. "І тисяча діток однієї матері не замінять", — наголошують азербайджанці. А чуваші називають матір "богиною роду". Уявити собі матір без глибокого почуття любові до дітей важко, а то й просто неможливо. Такі відхилення народна педагогіка розуміє не інакше, як казус, рідкісну аномалію, прикре непорозуміння, помилку природи ("Погана та мати, що не хоче дітей мати"). Яка б у матері дитина не була, вродлива чи не вродлива, здорова чи хвора, з таланом чи без, материному серцю вона наймиліша ("Всякій матері свої діти милі", "Людя — як болото, а матері. — як золото", "Дитина хоч кривенька, та батькові-матері миленька"). Мати готова зробити все, щоб її дитина була найкращою, найщасливішою. Про безмежну материнську доброту, всепрощаючу любов і самопожертву складено легенди. Ось як про це розповідається в одній із давніх українських легенд,

"У матері був єдиний син — дорогий, ненаглядний. Душі в ньому мати не чула; по краплинці збирала росу для вмивання, найтоншим шовком вишивала сорочку. Виріс син — ставний, гарний. Одружився з дівчиною предивною, небаченою краси. Привів молоду дружину в рідну хату. Не злюбила молода дружина свекруху, зненавиділа її. Боялася мати показатися невістці на очі, сиділа в сінях. А потім у сарай переселилась. Але й це не заспокоїло красуню. Каже вона чоловікові: "Коли хочеш, щоб я жила з тобою, убий матір, вийми з грудей серце і спали на повільному вогні".

Не здригнулося серце в грудях у сина, зачарувала його небачена краса дружини. Каже він матері: "Наказала мені дружина вбити вас, мамо, вийняти з грудей ваших серце і спалити на повільному вогні. А не послухаю — піде від мене дружина. Не можу я жити без неї: не можу не послухатись!.." Заплакала мати й відповідає синові: "Ну що ж, сину, роби так, як велить серце".

Пішов син з матір'ю в діброву, наламав сухого хмизу, розпалив вогнище. Убив матір, вийняв з грудей серце. Поклав на жар. Спалахнув сучок, тріснув, полетіла жаринка, ударила в обличчя

105

синові, обпекла. Скрикнув син, закрив долонею обпечене місце. Стрепенулося серце материнське, що горіло на повільному вогні, прошепотіло: "Синочку мій рідний, тобі боляче? Зірви листок подорожника, ось біля вогнища, приклади до обпеченого місця, а до подорожника приклади серце материнське... Потім у вогонь покладеш..."

Заридав син, схопив гаряче материнське серце в долоні, уклав його в розкряні груди, облив гарячими сльозами. Зрозумів він, що ніхто й ніколи не любив його так гаряче й віддано, як рідна мати. І такою величезною і невичерпною була любов материнська, таким всесильним було бажання материнського серця бачити сина радісним і безтурботним, що воно ожило, закрилися розкряні груди, подвелася мати і притисла кучеряву голову сина до грудей. Осоружною стала йому дружина-красуня, не міг він повернутися до неї. Не вернулася додому й мати. Пішли вони вдвох степами широкими, стали двома могилами високими"¹.

Подвижницька любов матері до дітей стала вершиною гуманності в народній педагогіці, а мадонна з маленькою дитиною на руках — святою,

У народній педагогіці здавна існує думка, що без глибокої, самовідданої любові до дітей не буває і не може бути повноцінного сімейного виховання. Світле благородство й велика любов матері до дітей формує її авторитет, а водночас і силу виховного впливу. Однак у любові до дітей, як справедливо вчить народна мудрість, треба мати почуття міри, ніколи не впадати в нерозумну, сліпу любов, яка спотворює, калічить дитину. На жаль, такі випадки в сучасній практиці родинного виховання не поодинокі. Згадуючи власне нелегке дитинство, окремі батьки прагнуть будь-якою ціною створити дитині безтурботне, безхмарне життя. Вже з пелюшок купують їй безліч іграшок, потурають усім примхам, відгороджують від турбот і праці, віддають усе найкраще. І все це пояснюється любов'ю до дітей. У сім'ї, де над здоровим глуздом узяла верх сліпа любов до дітей, як правило, виростають бельбаси і лобурі, нероби і марнотратники, вередуні й егоїсти, циніки, хапуги, літуни й рвачі, які задля своєї користі й вигоди готові, як кажуть у народі, іншому горло перегризти.

Сухомлинський В. О. Батьківська педагогіка. — с. 131-132.

106

Не мають рації й ті батьки, які на перше місце ставлять суворість, покарання. Така орієнтація батька чи матері відчужує дітей, робить їх відлюдькуватими, потайливими, навіть жорстокими.

Усьому є своя міра. Розумно люблять своїх дітей ті батьки, які ніжність не доводять до всепрощення, піклування — до потакань і потурання примхам, а вимогливість поєднують з повагою до особистості дитини.

Досвід тих сімей, які гарно виховують дітей, свідчить, що атмосферу любові й дружби в родинному колі створюють спільні духовні інтереси, спільна праця і дозвілля, задушевні бесіди.

Народна педагогіка наголошує на великому значенні батьківського авторитету в родинному вихованні. Чим вищий авторитет батьків, тим сильніше вони впливають на формування поведінки дитини. Слова батька і матері стають для неї законом. Авторитет батьків визначається взаєминами між батьком і матір'ю, їхнім ставленням один до одного, вмінням користуватися батьківською владою і додержувати єдиності у вимогах до дітей; громадським обличчям батьків, ставленням до дітей, інших членів родини, до людей взагалі. Та й повторюють діти своїх батьків насамперед у меті, прагненнях і ставленні до людей ("Що робить батько, те й його дитячко", "Як батьки ставляться до своїх дітей, так і діти ставляться до своїх батьків"). Діти поважають батьків вимогливих і справедливих, чуйних і уважних до дитячих потреб і запитів, тактовних і витриманих, ініціативних в організації корисних справ.

Повнолітні діти зобов'язані допомагати непрацездатним батькам, піклуватися про них. Народна педагогіка пильно стоїть на сторожі здійснення цих справедливих вимог у житті, засуджує дітей, які цураються батьків, забувають про свої обов'язки перед ними. Про це читаємо в українській народній казці "Невдячні сини". Ось її початок і зав'язка: "Був собі старий чоловік. Старий прожив вік, дав йому Бог дітей, вивів він їх у люди, поділив їх. Живуть діти, кожен осібно. Усіх синів у старого чотири, кожного старий зробив господарем: яку мав мізерію, кожному з неї досталось. Господарі в старого всі чотири сини, а старий роздав на дітей все своє, думає: "Доживу віку при дітях".

107

Живе старий біля старшого сина, спершу приймають старого, як повинно бути: знати, що він батько. Чи їдять що, чи платять перуть, чи лагають що, чи сорочки обрізують, на самий період батькові чого чи не треба?! І як скаже старий, його слухають. Там у праздник у старого є на чарку. Таки так старому, як у доброго сина. Так геть старший син подержав у себе батька, став якось наче не такий, уже й крикне часом на старого; далі старий уже в хаті собі місця не знайде. Нема чого чекати, таке діло: не хоче син держати, жаліє батькові кавалка хліба; нічого робити, треба кидати та йти до менших; чи лучче, чи поганше, а вже і висидіти у старшого не можна.

Ото перейшов старий до свого другого сина. І в того старому хутко стало мультко; як візьме старий що з'їсти, то син з невісткою, якби могли, то й не знати що. А сварка через старого! Жінка гризе чоловіка:

— Самі жадні кавалкові хліба, а тут старців понаприймав. Старий не всидів і йде далі...

Так один по одному всі з чотирьох синів брали батька, а батько од них одходив. Всі чотири сини один на другого стикаються, той на того:

— Нехай же він вас, тату, подержить. А той знов на того:

— Той ще, тату, не держав вас, чи там мало держав.

Таке межі дітьми, що не доведи господи! Далі змагались уже так, що й жоден не приймає до себе батька. У того те, а в того те, і всі не можуть держати у себе батька. Той з малими дітьми, той жінку має сварливу, а в того хата тісна, той знов бідний. Хоч куди хоч іди старий. А старий — сивий, сивий, як голуб, просить дітей та плаче перед ними, як не знати як...

А що? То даремна річ, що ніхто з дітей не приймає батька; треба його десь подіти. Ще й до того старий не сперечається, з ним можна що хоч зробити"¹.

Рада в раду, рада в раду, всі чотири зібрались. І пристали на те, щоб батька жебраком по світу пустити. Черстві серцем сини Не зважили на батькові сльози.

¹ Українські народні казки, легенди, анекдоти. — К., 1957. — С. 385.

108

Казка закінчується тим, що невдячні сини зазнали заслуженої кари за свій негідний учинок. Вони все ж таки змушені були як слід доглянути старого, а по смерті поховати з усіма почестями: "Поховали, як Біг приказав; обід справили, вже знати, що не жалують для мертвого, гарний похорон справили". Однак це вони робили не із синівського обов'язку, а тому, що гострили зуби на шкатулку, принесену батьком, де, як їм уважалося, мусило бути багато грошей. Але невдячні сини і тут помилися: "Принесли тую шкатулку — хитають її, брязкає всередині... Прийде кожен до скриньки, візьме за скриньку — тріп, тріп: є! Ото розпечатали, одчиняють... Ге! Скло!"¹

У пісні "У неділю рано-пораненько" висміюється син, який, маючи дві хати, не хоче дати рідній матері притулок на старості. З першої хати вигнав її, щоб не заважала гостям, які мають незабаром з'їхатися, бо "будуть гості та все в бархатині", а неня "в подертій свитині". Знайшла мати притулок у дочки. Та коли в невдячного сина сталася біда, він прибіг за допомогою до матері:

*Забрехали вражії собаки, —
Коли йде син матері прохати.
"Йди, непе, тепера до мене, —
Сталася причина у мене...
Сталася у мене причина:
Вмерла жінка — осталась дитина".
"Бодай, брате, ще й хата згоріла,
Як матінці нашій сидіть не до діла.
А як буде та хата горіти,
Явлю людям, щоб не йшли гасити,
Як матінці нашій не до діла жити".*

Проблемі взаємин між батьками й дітьми присвячена українська народна дума "Бідна вдова і три сини". Бідна вдова, напружуючи всі сили, вигодувала трьох синів, вивчила, одружила, хати їм побудувала. Раділа їхньому щастю. Та не довгою була ця вітха. Розбагатіли сини й забундючилися, очерствіли. Почали матір зневажати, соромитись її перед численними "гостями-панамі" й вигнали з хати, глузуючи. Ні прохання, ні сльози материні не допомогли:

¹ Українські народні казки... — К, 1057. — С. 386.

109

*А в святу неділеньку рано-пораненько
Не в усі дзвони дзвонять,
А то сини свою неньку,
Свою стареньку,
Із подвір'я гонять.
Ой то старший за руку веде,
А середуций у плечі витихає,
А найменший ворота одчиняє
Та, бідну, кляне-проклинає:
"Гей, та йди ж ти, Удове старая,
Куди небудь проживати,
Бо нам невдобна,
Бо ти робить діла не способна,
Оце ж тобі шлях-дорога широка і довга!"
Ой пішла-та бідна удова, плаче,
Стежки не баче,
Спотикається,
А сидить найменший син край віконця,
Насміхається...¹*

Вигнаниця знайшла собі притулок у чужих людей "дітей доглядати". Та "материна сльоза не капає дарма". Для тих, хто кривдить своїх батьків, кара неминуча. Минуло тринадцять років, а на чотирнадцятому:

*Стала хуртовина наступати,
Стала удовиченків побивати,
То перша хуртовина дома повалила,
А -вторая у полі хліб побила
І нічого у полі і в домі не оставила...?
До Божої кари приєднався ще й суворий громадський осуд. Невдячних синів засудили й ті, хто постійно в них бенкетував:
Ой то гості-пажуве пили-гуляли
І за двір виїжджали
І удовиченьків висміяли,
Що, мабуть, у їх хліба-солі не стало,
Що вони неньку,*

¹ Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 106—107.

² Українські народні думи та історичні пісні. — С. 108.

110

Удову стареньку,

Із свого подвір'я ізслали¹.

Гірко каялихся сини за свій негідний учинок ("гріх-страм") "перед Богом і перед людьми", вибачалися перед скривдженою матір'ю і запрошували її до них проживати. Та тяжка рана образи невилгойна. У відповідь мати, обіллявшись "дрібними сльозами", сказала:

— *Ой то як я вас, сини, годувала,*

Як камні глодала,

А чого тепер од вас діждала,

Що на чужому подвір'ї проживаю?

То буду я на чужому подвір'ї помирати!²

Народна педагогіка вчить шанувати батька-матір: "Піти отця-матір, будеш довголітен на землі". Нехтувати своїми батьками, а тим більше кривдити їх ніхто не сміє ("Куля мине, а материне слово не мине", "Батькова та матчина молитва і з моря викидає, а прокльони в калюжі топлять"). Хто скривдить батька чи матір, братів, сестер чи дітей, того сумління гризтиме все життя. Саме таку ідею проголошує українська народна дума "Олексій Попович", у якій "козак майстровий, писар військовий" Олексій Попович просить прив'язати йому до шиї камінь і в морі втопити, заявляючи:

...Од вас я гріхів більше маю:

Гай, що я ув охотне військо одіжджав,

З отцем, з матушкою опрошенія не мав,

У груди отця й матушку стреме.нем оттихав.

Старшого брата та рідного брата не мав.

Що з города вибігав,

Триста душ. малих дітей розбивав,

Кров безневинну християнську проливав,

А молоді жони за ворота вибігали,

Маленькі діти на руки хапали,

Мене, Олексія Поповича,

Гей, кляли-проклинали³.

¹ Українські народні думи та історичні пісні. — С. 108,

² Там же. — С. 109.

³ Народні пісні а записах Івана Манжури. — С. 203

111

Тому й дівчина не піддається умовлянням козака, бо боїться прокльону батьків:

— *Ой, рада б я, молодий козаче, З тобою мандрувати, Єсть у мене отець, мати — Буде проклинати¹.*

Ідеал ставлення до батьків, братів і сестер виражений у словах народної пісні "Повів Івасью коня до води":

У мене батенько — ясний місяченько,

У мене матінка — ясняя зіронька.

У мене братенько — яснес сонечко,

У мене сестронька — ясняя звідонька².

За добрими народними традиціями, активними вихователями дитини є всі інші члени родини — бабуся, дідусь, сестри і брати. Поведінка кожного з них впливає на формування характеру дитини. Особливо вагомий вклад у виховання дітей вносять представники старшого покоління — бабуся і дідусь. У душах онуків вони на все життя залишають помітний слід. Хіба можна уявити дитинство без бабусиної чи дідусевої казки! "Найближчою людиною в роки ранньої юності, — згадував В. О. Сухомлинський, — була для мене бабуся Марія — чудова людина, якій я зобов'язаний усім, що ввійшло в мою душу гарного, чесного, мудрого. Вона померла напередодні війни, коли їй було сто сім років. Вона відкрила переді мною світ казки, рідного слова і людської краси... Усе найскладніше вона вміла пояснювати казкою"³. Високий авторитет літньої людини мотивується народною педагогікою просто й переконливо: хто довго жив, той багато бачив і знає ("Вік прожити — не поле перейти", "Вік звікувати — не пальцем перекивати").

Активна допомога всіх членів сім'ї у вихованні дітей, як ми вже зауважували, аж ніяк не дає підстави батькам самоусуватися від своїх прямих обов'язків як вихователів. У батька і матері місія особлива.

¹ Народні пісні в записах Івана Манжури. — С. 233.

² Українські народні пісні в записах Зоряна Доленги-Ходаковського — С. 128.

³ Сухомлинський В. О. Як виховати справжню людину. — С. 399.

112

Піклується народ-вихователь і про долю дитини-сироти. їй він присвятив чимло теплих слів співчуття: "За сиротою журба за журбою", "Сиротою жити — сльози лити", "Ніхто не бачить і не

чує, як сирота плаче і горює", "Сироту лають і- б'ють, а плакати не дають", "Сироті хоч з моста та в воду". Жодного радісного просвітку не було в житті сироти "зранку аж до останку" ("Росла — весни не бачила, зросла — літечка не знала, прийшла осінь — сирітського серця не нагріла"). Зазначаючи, як важко жити дітям "без роду, без плем'я — без привіту, без совіту", народ ніколи не втрачав надії на поліпшення їхнього становища ("Сирітська сльоза не капає дарма", "У сироти на подвір'ї сонце засвітить").

В українській етнопедагогіці велика увага приділяється вибору опікунів — названих батьків. До них ставляться дуже високі вимоги, адже замінити батьків нелегко ("Добра мачуха, та все ж не рідна мати"). Опікуном повинна бути людина авторитетна, доброзичлива, вимоглива і чесна, з добрим і щирим серцем, пройнята любов'ю до дітей і готовністю виховувати чужу дитину як свою власну. Здебільшого опікуном стає близький або далекий родич ("Свій як не заплаче, то хоч скривиться", "До свого роду хоч через воду") або бездітна сім'я, яка має бажання всиновити чи удочерити сироту. Нерідко сироту бере і багатодітна сім'я, бо "де шість, там і сьоме пристроїться". З приходом у сім'ю мачухи або вітчима сімейні стосунки ускладнюються, що цілком природно, адже втрата найдорожчих — рідних батька чи матері — завдає дітям страшного болю ("Нема того краму, щоб купити маму", "Все купиш, лише тата і маму — ні"). Прихід у сім'ю мачухи чи вітчима завжди насторожує, як правило, викликає в сиріт невдоволення ("Мачуха - - не рідна мати, вітчима — не рідний батько"). Знайти підхід до дітей нелегко і не кожному вдається ("Мати голівку мис — пригладжує, а мачуха мис — прискубує", "Мати дітей пушить, а мачуха сушить", "Мачушине добро, як зимне тепло", "Мачуха пасинкові на волю давала: хочеш — льолю купи, а хочеш — голий ходи"). Народна педагогіка схвально відгукується про ту мачуху або того вітчима, які оточили ласкою, теплом і турботою чужих дітей і заслужили від них щирі й великі слова "мамо" і "тато", зуміли ор-

113

ганізувати добру сім'ю навіть і з дітей зведених. У народі про вітчима — батька і про мачуху — маму, які гарно виховали своїх і чужих дітей, говорять з глибокою пошаною: "Не ті батьки, що породили, а ті, що виховали".

Народна педагогіка застерігає від помилок у родинному вихованні, які виникають внаслідок нехтування батьками своїми виховними обов'язками, підміни справжнього виховання лише піклуванням про благополуччя дітей, відсутності єдиних виховних вимог, надмірної суворості чи потурання усім примхам дитини.

Починаються ці хиби, як справедливо зазначає О. Ковінька в гуморесці "Хатнє виховання", з маленького, нібито грайливого:

— Покажи мамі дульку!..

— Вчи, вчи на свою голову. Іди сюди, доцю, стрибки... Не слухай тата, маму слухай... Мама — цяця, а тато — бека... Плюнь на тата... Штрикни таткові в очі... От люба доня, мамина доця... Вона вже вміє батькові в очі штрикати. І мамі штрикаєш? Ой-ой! мама боїться...

Зрозуміло, що таке хатнє виховання закінчується сумно. Дитина починає виявляти агресивність, а батьки дивуються: "І звідки воно таке взялося?"

Народження дитини — велика радість для сім'ї. За народними уявленнями поява дитини на світ знаменується спалахом нової зірки, яка освятиме її життєвий шлях.

Оскільки головним обов'язком батьків народна педагогіка вважає виховання дітей, вона прагне на допомогу батькам мобілізувати якомога ширше коло людей, громадськість. Одним з яскравих підтверджень цього є давня традиція вибору кумів, тобто других батьків новонародженого, його опікунів і захисників (слово "кум", очевидно, походить з латинської мови і в перекладі означає — заступник). Ця традиція сягає у глибину сивої давнини, в епоху переходу від матріархату до патріархату, коли роль батька як опікуна й вихователя ще не викристалізувалася і рідний брат матері (материнський дядько) брав на себе роль вихователя і захисника дитини своєї сестри. В умовах створення моногамної сім'ї архаїчний материнський дядько став прообразом

114

Кумівство належить до чудових знахідок народної педагогіки. Педагогічне значення його переоцінити важко. Завдяки кумівству дитина, крім рідних батьків й матері, має ще, так би мовити, батьків-дублерів, громадських уповноважених, які добровільно тримають педагогічне шефство над дитиною від її народження й аж до зрілості. Зародження і становлення кумівства припадає на дохристиянський період. З прийняттям християнства в Київській Русі в церковному обряді хрещення дитини кум виконує роль хрещеного батька, а кума — хрещеної матері.

Як правило, в куми запрошує батько новонародженого. Віддаючи хліб з сіллю вибраним особам, він просить їх бути кумом чи кумою. Таке запрошення є почесним. Тому й відмовлятися від кумівства не можна. Мабуть, звідси й пішла така впевненість: "найду куму, аби було к чому". Після запрошення у куми між рідними й почесними батьками встановлюються дружні взаємини. За активної участі кумів відбувається наречення дитини, посвята в повноліття і навіть весілля вихованців, які називають вибраного батька нанашком, а вибрану маму — нанашкою (очевидно, від слова наш, тобто свій, такий, як свій рідний). Народна педагогіка вимагає, щоб діти з повагою ставилися до почесних батьків, слухалися їхніх порад, з вдячністю сприймали зауваження, так само ретельно виконували їхні вказівки, як і рідних батька й матері. Звичайно, що батьки із задоволенням сприймають таку громадську допомогу у вихованні, нерідко, особливо в святкові дні, відвідують своїх кумів, приносять дарунки. Кум і кума, з свого боку, обдаровують гостинцями своїх підопічних, які у відповідь на це прагнуть радувати їх гарною поведінкою, приходять до них додому, розповідають про свої справи. Сімейно-побутові стосунки, які складаються на основі кумівства, значною мірою посилюють потенціальні можливості сім'ї щодо виховання дітей. В особі кумів батьки бачать радників і помічників, а також певною мірою і громадських контролерів (устами кумів часто передається громадська думка про вихованість дітей у тій чи іншій сім'ї). Українське народне прислів'я "Що кум, то ум" свідчить про досить активну педагогічну

115

дію і авторитет кумів. Усе це й сформувало такий загальний висновок, що "куми рідніші, ніж брати".

Про авторитет інституту кумівства свідчить і те, що під час першого весілля кумам відводиться одне з найпочесніших місць — навпроти молодих, перші скибки весільного короваю вручаються саме їм — почесним батькам молодої і молодого. Другого дня рідні і почесні батьки сідають на місце молодих, молода пара вшановує їх.

У куми намагаються запросити людей статечних, авторитетних, розсудливих, працьовитих, які викликають почуття поваги й симпатії ("Батьки суджені, а куми люблені"). У куми запрошуються люди як по лінії кровних, так і свояцьких зв'язків, а також сусіди, знайомі, тобто сторонні. Колись були ще так звані стрічні куми — перші зустрічні, яких запрошували бути кумами (за принципом "кого доля приведе"). Найчастіше це робили із забобонних мотивів, особливо тоді, коли діти вмирили. Існувало повір'я, що таким способом можна відвернути злі сили, які шкодять здоров'ю дитини.

Кількість кумів може бути різною: від одної до двох-трьох пар. На Поділлі кількість їх досягала п'яти пар і більше. А на значній частині Правобережної України в кінці XIX — на початку XX сторіччя поширений був навіть звичай колективного кумівства, нерідко з певною внутрішньою градацією між кумами: особи, які входили в першу пару кумів, називалися старшими (або першими) кумами, усі інші — молодшими (до речі, у метричній книзі церква фіксувала тільки старших кумів). Мотиви колективного кумівства в народній педагогіці різні. Найтиповішими є бажання розгалузити свояцькі зв'язки, а водночас і розширити педагогічне коло людей, наділених громадським обов'язком допомагати батькам виховувати дітей. Були й інші мотиви меркантильного або забобонного характеру: чим більше кумів, тим багатше крижмо — подарунки новонародженому, певніший розрахунок на матеріальну допомогу в сімейному господарстві, на те, що дитину обминатимуть хвороби тощо. Отже, кумівство зводилося до одного — сприяти зміцненню здоров'я та благополуччя дитини, належному вихованню дітей у сім'ї. Усе це свідчить про те, що кумівство як знахідка народної педагогіки і фор-

116

ма залучення громадськості до виховання дітей має прогресивний характер.

Наявність кумів, звичайно, не применшує роль батьків у сімейному вихованні. Народна педагогіка всіляко посилює цю роль педагогічною допомогою з боку громадськості через кумівство, а у випадках втрати рідних батьків дає змогу замінити їх названими батьками. У народному розумінні названий — це той, який не перебуває в кровних, родинних зв'язках, нерідний. Названий батько — чоловік, який узяв на виховання, прийняв за свою чужу дитину (так само і названа мати). Своаяцькі зв'язки по лінії названих батьків визначаються так: названа дочка — це та, яку взяли на виховання, прийняли за свою дочку; названий син — той, кого взяли на виховання, всиновили; названа сестра — та, з якою хто-небудь побратався, названий брат — той, з яким хто-небудь побратався.

Ми розглянули дані поняття народної педагогіки так докладно не випадково. Річ у тім, що інколи в літературі та в життєвій практиці ототожнюють кумів з названими батьками. Інколи ці слова

сприймають як синоніми: кум, почесні батьки, названі батьки. Так, куми — це почесні батьки в сучасному розумінні цього слова. Їх ще називають запрошеними батьками, обрядовими батьками (бо вони беруть участь в обряді реєстрації новонародженого) або другими батьками. Але аж ніяк не названими батьками. Інша річ, якщо кум усиновив чи в дочерив когось з своїх підопічних. Тоді він стає ще й названим батьком.

Названі батьки для дітей-сиріт як рідні. При названих батьках вони вже не повинні відчувати сирітства. Народна педагогіка вимагає, щоб діти слухалися названих батьків, виконували їхні вимоги, поважали, рахувалися з їхніми порадами, шанували й любили. Саме ця ідея втілена в українській народній казці "Названий батько"¹. Казка починається так: "Зосталися три брати сиротами — ні батька, ні неньки. І дома нема нічого — ні хазяйства, ні хати. Ото й пішли вони всі в трьох найматися. Аж іде дід старий-старий, борода біла.

— Куди це ви, дітки, йдете?

¹ Дивна сопілка. Українські народні казки. — К, 1972. — С. 183—186.

117

А вони кажуть:

— Найматися.

— Хіба у вас свого хазяйства нема?

— Нема, — кажуть. — Якби до доброго чоловіка в найми попасти, то ми б йому по правді робили, по щирості і слухалися і за рідного батька його мали б.

Тоді дід і каже:

— Добре! Коли так, будьте ви мені сини, а я вам батько. Слухайтеся мене, то я з вас людей пороблю, навчу, як жити, з правдою не розминаючись".

Названий батько додержав обіцянки, подбав, щоб сини одружилися, обзавелись господарством. І побажав кожному з них: "Ну, синку, тепер живи щасливо, та гляди, за правду не забувай!" Та й пішов по світах, зробивши із синів самостійних людей. "А три брати живуть. Старший брат так забагатів, що вже будинки собі помуровав, червінці складає та тільки про те й думає, як би йому тих червінців побільше постягати. А щоб убогому чоловікові допомогти, то того й не нагадує — дуже скупий був. Підстарший брат теж розбагатів. Стали на нього наймити робити, а сам він тільки лежить, їсть, п'є та порядок дає. Найменший так собі живе: коли що дома є, то й з людьми поділиться".

Через певний час батько вирішив перевірити, "подивитися, як то його сини живуть та чи з правдою не розминаються. Приходить до найстаршого старцем убогим. Той ходить по двору. Він .

кланяється, каже:

— Якби ваша ласка подати мені милостині!

А той каже:

— Ге, не який старий! Схочеш, то заробиш, — я сам недавно

на ноги зіп'явся.

А в нього добра, що страх: будинки муровані, стоги, стодоли, товару повні обороти, комори добра повні, гроші... А милостині не

дав!

Пішов той дід. Відійшов так, може, з версту, став, оглянувся назад на ту господу та на все те добро — і все добро запалало".

Не виконав заповіту названого батька й підстарший син, скривдивши старого. То й згорів у кару за це разом зі своїм маєтком.

118

"Приходить той дід до третього брата. А той живе вбого, хатка невелика, тільки чистенька. Прийшов та такий уже зробився обшарпаний, обідраний". Третій, наймолодший син, щиро прийняв старого, запросив до хати, разом з дружиною пригостили, гарно одягнули, допомогли вилікувати на його грудях велику, страшну рану, нагодували, напоїли. Щоб позбавити старого від страшної недуги, третій брат спалив свою хату і все своє добро, щоб попелом з цього "затоптати рану", бо це, як сказав старий, були тільки єдині ліки для нього.

"Повиносили вони дітей, самі повиходили. Глянув чоловік на хату — жалко свого добра! А чоловіка ще жалкіше! Узяв та й підпалив. Так ураз хата полум'ям і взялася — де й ділася. А замість неї постала інша хата, така гарна та пишна.

А дід стоїть та тільки всміхається.

— Бачу, — каже, — сину, що з вас трьох тільки ти не розминувся з правдою. Живи ж щасливо!

Тут відразу пізнав чоловік названого батька. Кинувся до нього, аж його вже й нема".

Народна педагогіка виробила й застосовує чимало ефективних форм допомоги сім'ї з боку громадськості у справі виховання дітей (батьківські комітети при школах, комісії сприяння сім'ї та школі, шефські громадські пости, ради батьків по роботі з дітьми та підлітками за місцем проживання, квартальні комітети та ін.).

119

ПРОВІДНІ НАПРЯМИ РОДИННОГО ВИХОВАННЯ

*Виховує все: люди, речі явища,
але насамперед і найбільше — люди.*

Антон Макаренко

Практика духовно-морального виховання дітей в сім'ї

Під народним вихованням розуміємо емпіричні знання й масову традиційну практику підготовки молоді до життя, створення сім'ї і виховання дітей; залучення до засвоєння матеріальних і духовних цінностей народу, широкого людського досвіду; формування людини, яка була б наділена високими моральними, фізичними і розумовими якостями, бажала й уміла працювати; розвиток та вдосконалення задатків, здібностей і навичок дитини. Українська етнопедагогіка охоплює такі провідні, органічно з'єднані між собою напрями виховання: моральне, трудове, розумове, естетичне і фізичне. Кожний з них є невід'ємним складником системи родинного виховання, яка визріла серед людей праці і спрямована на формування особистості. В основу її народна педагогіка поклала розумове та моральне виховання, проголосивши розум і мораль основною окрасою людини: "Розум — найбільше багатство", "Мораль чиста — краще всякого намиста".

Мораль — це система поглядів і уявлень, норм і оцінок, що регулюють поведінку людей, одна з форм суспільної свідомості. Мораль українського народу, що лягла в основу його етнопедагогічного ідеалу, послідовно й безкомпромісно відстоює добродійну поведінку дитини, гуманність поглядів, благородність думок, чистоту помислів, кришталеву чесність і правдивість, справедливість, духовну щедрість. Очевидно, це й дало підставу К Ушинському сказати, що в селянина-трудівника дійсно дуже "багато справжньої людської гідності: він любить сім'ю..., зустрічаючи жебрака, ламає навпіл свій окрасець хліба або витягує їй халяви свій брудний гаманець, де лежать три копійки,

120

здобути тяжкою працею"¹. Народна педагогіка не визнає жодних причин, які давали б підстави для відхилення від норм людської гідності і порядності, хоч у повсякденному житті гріховних спокус немало. "Як багато перешкод у своєму розвитку зустрічає селянин, і як багато внутрішньої сили треба йому мати для того, щоб уберегтися від цілковитого пригнічення в собі здорового розуму і чистої совісті"² — писав М. Добролюбов. Долати ці перешкоди значною мірою допомагала сім'я, родинне виховання. А вже найінтенсивніше формування особистості відбувається у сім'ї. Тут закладаються основи всіх моральних якостей людини.

Практика народного виховання передбачає формування в кожній людині моральних оцінок з позицій добра і справедливості, що впливає з народного поняття моралі: моральний той, хто цнотливий, шляхетний, добродійний, праведний. Сюди належать і такі поняття, як людська гідність, честь, людяність, колективізм. Усі вони конкретизовані в моральному кодексі народу, основні принципи якого яскраво представлені у фольклорі, зокрема в народних прислів'ях і приказках. В основу моральності народна педагогіка кладе любов до рідного краю, ставлення людини до праці, до людей і до себе особисто. Наприклад, українські народні прислів'я і приказки закликають любити Батьківщину, рідний край ("Нема в світі, як своя країна!", "Кожному мила своя сторона"), захищати її ("За рідний край — хоч помирай", "Нуте, браття, або перемогу добути, або дома не бути!"), боротися проти соціального гніту і несправедливості ("По правді роби — доброго кінця сподівайся", "Хліб - сіль їж, а правду рїж"), єднатися у боротьбі за національне і соціальне визволення ("Громада — великий чоловік"), цінити працю ("Без труда нема плода", "Труд чоловіка кормить"), поважати гідність чесної людини ("Хто принижує чужу честь, той і свою топче"), цінити справжню дружбу ("Для приятеля нового не пускайся старого"), бути вимогливим до себе ("Не ліпися рано вставати та замолоду більше знати").

¹ К. Д. Ушинський про сімейно виконання. — С. 73

² Добролюбов М. О. Рисю для характеристики руського простолюду // Літ. — критичні статті. - С. 240.
121

Палка любов до Вітчизни, мужність у боротьбі за щастя свого народу, повага до інших народів — одна з головних заповідей народної моралі. Народна педагогіка прищеплює дітям ці чудові риси змалку через найрозуміліше — любов до матері, сім'ї і домівки, рідного краю, де людина народилась, росте й мужніє ("Як матір покинеш, то й сам загинеш", "Негідником той називається, хто рідної домівки цурається", "Грудка рідної землі дорожча від пуда золота", "Як будеш землі триматися, то будеш від неї сили набиратися"). Чудовим засобом посилення цих патріотичних почуттів є українські народні казки і легенди на героїчні теми, де уславлюються ті, хто відстоює честь і незалежність Батьківщини. Сили ж і натхнення у боротьбі з ворогом дає рідна земля. Наприклад, у казці про Іллю Муромця і Солов'я-розбійника натхненно звучать такі слова: "Ти як будеш на руській землі, то весь час будеш од землі сили набиратися". Герой, який підтримує зв'язок з рідною землею, з народом, непереможний. Не випадково в легенді "Про запорожців" підкреслюється, "що на своїй землі їх (запорожців) ніхто не міг узяти. Так вони як куди їхати, то зараз землі під устілку накладуть, у шапки понасипають та й ідуть". Кошовий отаман перехитрив турків тільки тому, що стояв на рідній землі, понасипавши її у чоботи ("Запорожці за Дунаєм"). Куди б не мандрував головний герой багатьох казок у пошуках щастя, він урешті-решт повертається на рідну землю. Це відбувало реальну

традицію. Людина, яку доля з якихось причин закинула далеко від рідних місць, прагне хоч на схилі літ повернутися додому, щоб у разі смерті назавжди потрапити в обійми рідної землі й бути похованим на цвинтарі поруч зі своїми предками.

За оцінкою української народної педагогіки, праця є основним критерієм оцінки моральної гідності людини. У ставленні до ледарів народна педагогіка безкомпромісна: кожний ледар — аморальний. Той, хто не хоче працювати, а хоче жити за чужий рахунок — негідник і моральна потвора, тягар для суспільства ("Ледар живе, аби землі важче", "Не живе — тільки дні пре", "Ледаще на віник та на смітник годяще"). Без праці моральне виховання дітей немислиме, до того ж праця істотно впливає на людські стосунки. "Через працю в дитині закладаються основи

122

здорової моралі, ненависть до зла і соціальної несправедливості, любов до чесних трудівників.

Масова практика родинного виховання дітей в Україні традиційно відстоює дух справедливості й гуманних відносин між людьми. Провідними серед них стали миролюбність і гостинність, товариська солідарність і вірність щирому другові. "Яку дружбу заведеш, таке й життя поведеш", "З добрими людьми завжди згоди можна дійти", "Вірний приятель — то найбільший скарб", "Друга шукай, а найдеш — тримай", "Друзі пізнаються в біді", повчає українська етнопедагогіка. Вона схвально відгукується про такі моральні риси людини, як доброта і щирість, прагнення до справедливості й рівності, готовність прийти на допомогу в біді, повага до старших, увічливість, оптимізм, уміння піклуватися про слабих і безпомічних, здатність поділитися останнім

Українська етнопедагогіка бореться за ставлення до людини як до найвищої цінності, захищає право кожного на свободу, щастя і вільний розвиток. Велика увага звертається на розуміння й розрізнення антиподів типу: добро — зло, правда — брехня, розум — невігластво, милосердя — жорстокість, красиве — потворне, щирість — лукавство, працьовитість — неробство, хоробрість — боягузтво, чесність — безчестя, любов — ненависть ("Приятелева вода краща ворожого меду", "Не той друг, що лащить, а той, що печалиться", "З добрим дружись, а лихих стережись" та ін.). Тільки добра людина, про яку в народі кажуть, що вона й мухи не скривдить, уміє по-справжньому ненавидіти зло й боротися з ним. Не випадково у багатьох народних оповіданнях ідеться про боротьбу проти злих сил за утвердження добра. Добро неодмінно долає зло. Народна педагогіка насичена багатьма традиційними побажаннями, змістовними, емоційними, щирими й зворушливими, які люди висловлюють один одному, бажаючи добра і щастя. Вироблення гуманістичних рис через родинне виховання зближало людей праці, будило такі високі моральні почуття, як солідарність і колективізм, потребу в громадській активності. На прикладах сім'ї, односельців, сусідів, через участь у різних іграх і праці діти бачили, що для вирішення важливих справ треба об'єднуватися, діяти спільними зусиллями. Та й у народі не-

123

ухильно визрівала потреба згуртуватись для відстоювання власних інтересів у боротьбі проти несправедливості.

Висунувши гуманізм як один з невід'ємних складників морального виховання дітей, народна педагогіка аж ніяк не схильна до всепрощення. Навпаки, вона ставить дуже високі вимоги до батьків-вихователів, не схвалює поблажливості в ставленні до дітей. Народна практика родинного виховання будується на застереженні дитини від лицемірства, привчання її до моральної стійкості, недопущенні порушень норм поведінки не тільки в присутності батьків, а й наодинці, тобто вчить бути чесним перед собою, принциповим і твердим у власній оцінці, непримиренним не тільки до чужих, а й до власних недоліків і слабкостей. Саме тому моральні заповіді народної педагогіки значною мірою мають застережливе спрямування. Їх провідна мета — запобігти необачним учинкам.

Краще не допустити помилки, ніж потім її виправляти. Особливо небезпечними є помилки в моральному плані. Українські народні прислів'я і приказки, сформульовані стисло, з образною емоційністю, що сприяє легкому запам'ятовуванню, застерігають людину від таких серйозних моральних пороків і вад, як підступність, нещирість і хитрість ("Лихий чоловік — як хвороба: усе запакастить", "Не копай другому яму, бо сам у неї впадеш", "Хитрощами довго не проживеш"), крутість і шахрайство, скупість і зажерливість ("Тонув — сокиру обіцяв, а витягли — топорюща шкода", "Лінивий двічі ходить, скупий двічі платить"), нечесність ("Поганому виду нема стида", "Що собі не мило, то й людям не зич", "Краще не обіцяти, як слова не здержати"). Такі афоризми діти не раз чують від старших, мимовільно їх запам'ятовують, що позитивно впливає на моральне виховання.

Одним з поширених у народній практиці засобів морального виховання є осудження негативних учинків через слово "гріх". Зміст цього поняття багатогранний: гріх — порушення релігійно-моральних догм, настанов і т. ін.; поганий, непорядний учинок, недолік, помилка, недогляд; непорядно, недобре, недозволено. Звідси пішла й низка похідних слів: **гріхувати** — вести себе аморально, нескромно; **гріхуводний** — той, хто порушує правила

124

моралі або взагалі правила співжиття; **грішити** — порушувати якісь правила, норми, припускати помилки, а також фразеологізми: "брати (взяти) гріх на душу" — робити що-небудь усупереч власній совісті, прийняти нормам моралі, "гріха не боятися" — робити погані вчинки, не зважаючи на норми моралі; "з гріхом пополам" — не без помилок, не зовсім добре та багато інших¹. За традицією народної

педагогіки діти в сім'ї від батьків, дідуся, бабусі, старших сестер і братів запам'ятовують, що негарно не слухати матері чи батька, обманювати їх, глумитися зі старості чи глузувати з каліцтва, знущатися з тварин, лицемірити, ображати інших, зводити наклеп, підлабузнюватись, **бути** байдужим до чужого горя.

Народна педагогіка звертає увагу батьків на те, що правильна постановка морального виховання дітей зумовлюється його початком ("Добрий початок — половина задуманого"). Вона закликає дбати про виховання з перших років життя дитини ("Як не навчиш дитину в пелюшках, то не навчиш і в подушках", "Нагинай гілляку, доки молода", "Гни дерево, поки молоде, учи дитину, поки мала", "Молоде на всі сторони гнеться", "Учи сина, як годусь, бо тоді вже не навчиш, як тебе годуватиме"), узявши під контроль її моральну поведінку ("Гідність людини визначають її вчинки").

У практиці народного виховання стало загальновідомим з першого року привчати дітей слухати дорослих, виконувати вимоги батьків. Цього принципу неухильно дотримують протягом усього життя дитини в сім'ї. Не позбавляється вона, звичайно, й права виявлення власної розумної ініціативи. Добрий почин завжди підтримувався й заохочувався дорослими ("Кожна птичка своїм носиком живе", "Людей питай, а свій розум май", "Дарма, що малий, а й старого навчить", "Мале орля, та вище старого літає"). У два-три роки діти вже виконують найпростіші доручення за вказівкою "подай", "принеси" тощо. Знають, що треба берегти іграшки й речі, рослини й тварин. Між іншим, народна педагогіка не схильна ділити рослини й тварин на корисні й шкідливі. Нехай спочатку для дітей усе живе буде добрим, бо

¹ Словник української мови. — К., 1970—1980. — Т. I, — С. 305, 656; Т. II. — С. 171

125

пізнання світу має починатися з добра. Тільки за цієї умови з дитини виросте людина-добротворець. Саме тому в казках і піснях для малят звірята характеризуються пестливими словами: "зайчик-побігайчик", "лисичка-сестричка", "мишка-скряботушка", "сорока-білобока", "котик-мурчик", "коник-стрибунець", "жабка-квакушка", "вовчик-братик". Ще з коліски дитя тягнеться до всього живого — до котика, який є в кожній хаті, до бджілки, яка випадково залетіла у вікно. Це пробуджується чудова природна схильність дитини брати під захист слабшого від себе. З віком дитини тваринний і рослинний світ стає для неї ще привабливішим. У трудових родинах вона вчиться доглядати тварин. Особливий інтерес у дітей викликають маленькі звірятка — цуценя, каченя, курча, гусенятко, лошатко, котик, телятко, кроленя. Цей природний потяг схвалюється з неодмінним застереженням, що тварин не можна кривдити, мучити. Той, хто знущався з тварин, зазнавав загального осуду. А батьків це серйозно непокоїло: з губителя природи може вирости черства й жорстока людина, а то й мерзотник. Не можна спокійно спостерігати, як хлопчина тягнеться зруйнувати пташине гніздо чи вкрасти звідти яйця, а то й викинути немічних малят; як він мучить кішку, навмисно дратує собаку, б'є жаб. Навіть така "забава", як проколювання хрущів, метеликів і запускання живих "парашутиків" чи "млинків", теж не безневинна, батько й мати вважають своїм обов'язком домогтися, щоб їхня дитина зрозуміла, що кривдити слабших від себе, навіть комах, не можна — їм треба співчувати, допомагати, захищати. Цікаво, що коли треба було зарізати птицю або заколоти поросся, то господарі намагалися зробити це вдосвіта, коли діти ще сплять. Ставлення до тварин у народній педагогіці є одним з мірил людської доброти.

У трудових сім'ях здавна вкорінилась добра традиція привчати молодь до піклування про слабших.

Піклування про дітей, калік, хворих, старих є виявленням однієї з основних ознак морального здоров'я народу. Навіть людину слабоумну не залишали напризволяще. Кривдити вже скривдженого природою — то гріх. Його одягали, годували, намагалися вилікувати, доглядали аж до смерті.

126

У практиці, родинного виховання дитина привчається бути чемною і ввічливою. Якщо ж вона забуває вітатися, а таке нерідко буває з дитиною чотирьох-п'яти років, то їй про це нагадують, звертаючи увагу і на те, що негарно кричати, вередувати, втручатися у розмову старших. Дитина п'яти-шести років уже без нагадування має вміти вітатися і прощатися з усіма дорослими, говорити спокійно і лагідно, чемно вислуховувати дорослих і виконувати їхні вимоги, ввічливо звертатися з проханням, поступатися місцем дорослим і меншим за себе, говорити правду, відповідати за свою провину, а не звалювати її на іншого, виконувати посильні трудові доручення. Якщо ж траплялось відхилення у поведінці, то дитині тут же нагадували, як слід чинити в даному конкретному випадку. Причому, треба було домогтися, щоб вихованець після натяку дорослого сам пригадав і сказав, як правильно робити. До безкінечних моралізувань народна педагогіка ставиться скептично.

В українських сім'ях дитина з п'яти-шести років звикала піклуватися про молодших братиків і сестричок.

Вона допомагала їм одягнутися і роздягнутися, забавляла, а як треба було, то намагалася справедливо розв'язати якісь дитячі суперечки.

Як бачимо, народна педагогіка послідовно бореться за те, щоб організація життя в сім'ї спонукала дитину до гарних учинків, вправляла в позитивній моральній поведінці.

Могутнім регулятором моральної поведінки є слово вихователя. Завдяки цьому формуються моральна свідомість, моральні почуття людини. Визначаючи моральні рамки, народна педагогіка часто вдається до внутрішнього світу людини, апелюючи до її честі, совісті, сорому ("Сумління — найкращий порадижник", "Бережи честь змолоду", "Хоч ганьба очі не виїсть, але не дає на люди показатися", "Стид хоч і не дим, а очі виїсть", "Совість гризе без зубів"). Цим підкреслюється велике значення тріади у моральному

вихованні — формування моральної поведінки разом з моральною свідомістю та моральними почуттями. Перші знання про моральні норми дитина дістає від своїх перших вихователів — батьків. Тут, у родинному колі, через казки, оповідання, відгадування загадок, бесіди та взаємини з рідними, сімейні традиції вона починає пізнавати суть таких мо-

127

ральних понять, як гарне і погане, добро і зло, справедливість, доброзичливість, чуйність, дбайливість, працьовитість, старанність, співчутливість, мужність, чесність, обов'язок, правдивість, ошадність. З віком ці моральні погляди, звичайно, змінюються, поглиблюються, моральний досвід розширюється. Визначаючи велику складність людської психіки ("Чужа душа — темний ліс", "У чужу душу не влізеш", "Щоб узнати чоловіка, треба з ним пуд солі з'їсти"), народна педагогіка водночас шукала оптимальних шляхів морального виховання дітей у сім'ї. За народними твердженнями, засвоєння моральної істини повинно проходити через почуття, переживання та розум людини і втілюватись у її благородних учинках. З цією метою педагогічний геній народу створив багатющу фольклорну скарбницю, насичену змістовним, зворушливо емоційним матеріалом, який став мудрим помічником батьків у моральному вихованні дітей. Образи народної поезії є зразками для поведінки людини в житті. Думка, виражена в художній формі, глибше вражає, стає більш зрозумілою, легше і на довший час запам'ятовується. Так, коли йдеться про велику силу й переможність правди, то в нашій пам'яті неодмінно вплинуть почерпнуті з народної творчості слова: "Правда світліша за сонце", "Правда — як олія, скрізь наверх спливає", "Правду не сховаєш", "Правдою весь світ зійдеш, а неправдою ані до порога". Однак просте запам'ятовування моральних правил не принесе користі. Скільки в житті тих, що знають моральні норми, але не поспішають їх виконувати. Таких людей народ називає "моральними каліками" ("Базіка — моральний каліка"), засуджує повторення моральних істин без потреби, бо цим зумовлюється байдуже ставлення до них ("Не так він добре діє, як говорить"). Моральна поведінка йде від внутрішніх потреб людини, від її моральних звичок ("Звичка — друга натура").

У трудових сім'ях багато уваги приділяється виробленню в дітей таких важливих моральних якостей, як піклування про інших, керування своїми почуттями з підпорядкуванням їх розуму й волі, готовність виконувати доручення старших, працювати разом з іншими. Робиться все для того, щоб застерегти дитину від шкідливих звичок — лайки, куріння, брутальності, брехливості, лицемірства. І тут велике значення має позитивний приклад, бо

128

честь виховується чесно, правдивість — правдивістю, брутальність — брутальністю.

У народній педагогіці формуванню почуття честі приділяється велика увага. Честь є найвищою окрасою людини. Дітей вчать змалку дорожити чесно ("Батьком-матір'ю не хвались, а хвались чесно", "Чесному всюди честь, хоч і під лавою", "Честь честі шлях прокладає"). В давній притчі розповідається, що якось Вогонь, Вода і Честь разом прийшли до роздоріжжя, де їм треба було розійтись. Вогонь сказав: "Якщо загубите мене і захочете знайти, то підійте у той бік, де відчувається тепло". Вода мовила: "А коли загубите мій слід, то шукайте разом з тими, хто хоче вгамувати спрагу". Честь стояла мовчки, слухаючи своїх друзів. "За якими ознаками тебе знайти, коли загубимо?" — запитали Вогонь і Вода. "Той, хто загубить мене, — тихо відповіла Честь, — уже ніколи знайти не зможе. Я буваю тільки з тими, хто мене не втрачає"¹. Честь належить до надзвичайно важливих моральних рис особистості, на яку звертає велику увагу не тільки українська народна педагогіка, а й етнопедагогіки інших народів: "Гроші втрачено — мало втрачено, здоров'я втрачено — багато втрачено, честь втрачено — все втрачено", — кажуть естонці. "Чесна людина — щаслива людина", — кажуть мордовці.

Надаючи великого значення дисципліні ("Сім'я без дисципліни, як млин без води") народна педагогіка водночас наголошує, що дисципліна в сім'ї створюється не погрозами й бійкою, а родинною атмосферою, загальним порядком у домі ("Порядок дому — лад усьому", "Не pomoже й ремінець, як син поганець", "Дисципліна міцніше не бійкою, а родинною спілкою", "То й друк не pomoже, як з порядком не гоже"). Моральне виховання дітей — справа тонка й складна. Тут немає місця фальші, непослідовності, нещирості у взаєминах між батьками і дітьми. Народна педагогіка нещадно бореться з "ножицями" у вихованні, тобто розходженнями між словами і вчинками дорослих.

¹ Записано БІД КОЛГОСПНОГО пенсіонера О. Прусака, мешканця с. Джурків Коломийського району Івано-Франківської області у липні 1967 р.

129

Провідні ідеї і традиції трудового виховання

Основою української народної педагогіки є праця, бо вона — Першооснова життя суспільства, головний засіб створення матеріальної й духовної культури ("Без труда нема добра", "За спання нема коня", "Будеш трудитися — будеш кормитися", "Праця людину годує, а лінь — марнує"). Правильно організована праця облагороджує людину, забезпечує її нормальний фізичний, розумовий і моральний розвиток ("Щоб людиною стати, треба працювати", "Хто багато робив, той багато знає", "У праці — краса людини", "Без діла слабше сила", "Землю прикрашає сонце, а людину — праця", "Плуг від роботи блищить"), відвертає від

негідних думок і вчинків. З давніх-давен уважалося, що навіть у найбільшому горі очищає, зцілює душу, повертає до життя саме праця. Недарма кажуть: "Праця в горі втішає".

Виховна сила праці настільки велика, що її важко переоцінити, тому чи не найбільшу кількість крилатих висловів кожний народ присвятив саме праці: "Сталь гартується у вогні, людина — в праці" (грузини), "Де труд, там і щастя" (росіяни), "Щоб тебе шанували, шануй працю" (узбеки), "Будеш робити — буде щастити" (киргизи), "Праця — основа щастя" (литовці), "Життя без праці — рання смерть" (естонці), "Зароблене потом — змащене медом" (туркмени), "Праця — окраса життя" (азербайджанці), "Груд — другий батько людини" (казахи).

У народі застерігають: якщо хочеш мати в своїй сім'ї виродка, дай синові чи дочці все, що вони хочуть, і позбав їх потреби працювати. Неробство веде до нещастя ("Від неробства до злочину один крок", "З ледарем поведешся — горя наберешся"). За народними переконаннями тільки той може бути щасливим, хто працює ("Щастя не в хмарах ховається, а працею здобувається", "Ледачий не буде щасливий", "Праця — ключ до щастя").

Любов до праці, вміння працювати є найкращою спадщиною, яку можуть залишити батьки своїм дітям. І якщо в середовищі трудівників не існувало проблеми батьків і дітей, то здебільшого завдяки тому, що їх згуртовувала праця. Люди праці бачили в дітях майбутню зміну, своїх спадкоємців, помічників і годувальників. Навіть на запитання про вік сина селянин звичайно відпо-

130

відає: "Та вже пастушок (погонич, робітничок, косар)". Праця — найвище мірило цінності людини.

Обравши своїм провідним гаслом принцип "хто не працює, той не їсть", народна педагогіка бореться за реалізацію його на практиці. Праця має стати найпершою потребою і обов'язком кожного. Народні традиції родинного виховання відображають жагуче прагнення батьків до забезпечення якомога вищого рівня трудової підготовки дітей, пробудження в молоді (як психологічно, так і морально) потягу до праці, настільки сильного, щоб вихованець соромився власного байдкування, презирливо ставився до ледарів і нероб.

Народна система трудового виховання дітей струнка й багатогранна. У загальній трудовій атмосфері сім'ї навіть народження дитини розглядається як поява на світ майбутнього трудівника. На Україні побутував звичай, за яким повитуха відтинала новонародженій дівчинці пуп "до гребеня", щоб вміла добре прости, а новонародженому хлопчикові — "до сокири", щоб був добрим майстром. Пупок засихав, його зберігали в різьбленій скриньці, яка лежала в скрині. А коли дитині час було йти до школи, їй давали свій пупець розв'язати, щоб розум не був зав'язаний¹. Як бачимо, українська родинна етнопедагогіка однаково високо цінить працю як фізичну, так і розумову.

У трудових родинях працюють усі без винятку, крім тяжко хворих. За розпорядком господарських робіт в українській селянській родині стежив батько. Він щодня за вечерею підсумовував, що зроблено протягом дня, та давав завдання кожному членові сім'ї на день наступний.

Зміст і характер праці в трудовій родині відповідали потребам і умовам соціально-економічного життя, а трудове виховання здійснювалось через безпосереднє залучення дітей до праці батьків. При цьому зберігалась наступність, зумовлена віковими потребами дітей. Для прикладу візьмімо пастухування, через яке проходили всі селянські діти. Види домашніх тварин, яких випасала дитина у такій послідовності: кури, гуси, вівці, поросята, корови, коні. До випасання коней, тим більше нічного, залучались тільки хлопці. Отже, здійснюючи трудове виховання, українська

Див.: Пушиш С. Г. Перо золотого птаха — Ужгород, 1978. - С. 139

131

родинна етнопедагогіка враховувала як вікові, так і статеві особливості дітей.

Трудове навчання і виховання у народній педагогіці умовно можна поділити на три етапи: вступний, або ігровий (від двох до шести-семи років), помічний, або визначальний (від семи до п'ятнадцяти років), і основний, або завершальний (від п'ятнадцяти до двадцяти років).

На першому етапі, протягом другого й третього років, дитина, за правильного виховання, набуває певної самостійності (в їжі, роздяганні, вмиванні), засвоює правила користування предметами та елементарні норми поведінки¹. І, звичайно, залучається до праці психологічно, засвоюючи слова "праця", "працювати" через такі ефективні виховні засоби, як колискові пісні, пестушки, утішки, різні заклички, в яких славиться праця ("Ой люлі-люлі, бай", "Люлі-люлі, дитино", "А люляй мі, люляй", "Колисала бим тя", "Сину мій любенький", "Ладі-ладусі", "Сорока-ворона", "Кую-кую чобіток", "Зайчику, зайчику" та багато інших).

Персонажі тут наділені здебільшого казковими, барвистими рисами, привабливими для малят. Назвемо хоча б цикл колискових пісень про котика "Ой котику, котику", "Ходить кіт по горі", "Ой ти, котку сірий", "Ой ти, коте Рябку", "Ой був собі коточок", "Ой, ну люлі, коточок", які закликають котика до праці — дитину колисати, дрова рубати, грядку копати, рибку ловити, піч топити, мести хату й сіни, вчитися шити, молотити. Киця, яка ухиляється від праці, зазнає фізичного покарання: "Бити кицю, бити — не хоче робити"². Ганебно й красти. За те, що кіт "вкрав у баби квітку", "стала Галя ката бити, щоб не вчився так робить". І як висновок:

— Не вчись, коте, красти,

А вчись, коте, роботу робити.

*Бери ціп, іди на тік
Жита молотити ("А ти, котку, кітку")³*

¹ Див." Тебенчук Г. М. Виховання дитини раннього віку в сім'ї. — К., 1958. — 162 с.

² Колискові пісні. — К. 1973. — С. 153.

³ Колискові пісні. — С. 189.

132

Таким же мотивом пройняті колискові пісні "Ой, ну люлі, коточок", "Ой був собі коточок" та ін. Сорока-ворона, ділячи кашу між дітьми, не дає їсти ледареві:

*Бо цей буцман
Дров не носив,
Діжжі не місив,
Хати не топив,
Діти гулять не водив ("Сорока")¹.*

І, навпаки, той котик, який сумлінно працюватиме, буде "дитиноньку колихати", одержить нагороду:

— Дамо тобі папи

та у твої лапи.

Дамо тобі сала,

Щоб дитина спала ("Коте сірий")².

Та найвища нагорода — пошана від людей. Не випадково колискова пісня "Ой був собі коточок" закликає:

— Не вчись, котку, красти,

А вчися робити —

Черевички шити

та й не дороги —

По три золоті.

Будуть люди купувати,

Будуть тебе шанувати³.

Наведені вище та інші подібні поетичні звертання до котка збуджують у дитини інтерес і повагу до праці.

Не менш важливий педагогічний сенс щодо цього мають й інші пісні, які широко побутували в українській родинній етнопедагогіці.

Дружну й наполегливу працю славить, наприклад, пісня "Два півники":

Два півники, два півники

Горох молотили,

Дві курочки, дві курочки

До млина носили.

¹ Український дитячий фольклор. — К., 1962. — С. 50

² Колискові пісні. — С. 195.

³ Колискові пісні. — С. 168.

133

Цап меле, цап меле,

Коза підсипає,

А маленьке козенятко

На скрипочці грає¹.

Бабуся не хоче продати бичка (пісня "Та продай, бабусю, бичка"), бо він багато працює:

Вік у мене чорний, чорний,

Борозенний ще й моторний,

Він у мене мурий, мурий,

Нагодує свині й кури,

Він у мене сірий, сірий,

Вимітає хату й сіни,

Він у мене половий,

Він у мене дорогий, —

Цього не продам бичка!²

Цілком логічно дитина робить висновок: коли на світі працює усе живе, то й вона мусить працювати. У багатьох колискових піснях мати, звертаючись до сина чи доньки, висловлює надію, що з них будуть гарні трудівники, помічники батьків:

ЛЮЛІ-ЛЮЛІ, дитино,

Поїдемо по сіно,

Візьмем тебе з собою,

Ти нам будеш слугою.

Ти нам будеш коні пасти,

А ми будем сіно класти³.

Материнські слова в свідомість дитяти вселяють надію, що воно, вирішивши і навчившись працювати, зможе прогудувати матір в старості. Звертаючись до маленького сина, мати запитує словами пісні:

— Сину мій любенький,
Сину мій надобний,
Як ти ми виростеш,
Чи ми подаш води?⁴

¹ Український дитячий фольклор С. 69—70.

² Український дитячий фольклор С. 76.

³ Колискові пісні. — С. 27.

⁴ Там же. — С. 50.

134

Праця як могутній чинник родинного виховання є наріжним каменем і в інших жанрах і видах українського фольклору, зокрема в народних казках. Змальовані тут працьовиті персонажі — розумні, чесні, правдиві, скромні, людяні, доброзичливі, а ледарі — тупі, хвалькуваті, брехливі, з черствим і холодним серцем, здатним на жорстокість і злочин. За чесну, сумлінну працю герої казок отримують нагороди, а за бездіяльність зазнають кари; гульцям і неробам народ виносить тяжкий вирок. Так, в українській народній казці "Дідова дочка і бабина дочка" розповідається про дідову дочку, яка виросла в праці, а тому має лагідну вдачу. Дівчина не цуралася ніякої роботи, за що одержала щедру нагороду. Гонориста бабина пестунка-нероба цуралася чорної роботи, бо не хотіла "руки каляти", за що була тяжко покарана.

Тема працелюбності широко представлена і в українських загадках. Трудовий процес людини, господарський реманент, знаряддя і наслідки праці — Провідна тема багатьох загадок: "Ходить пані по майдані, куди гляне — трава в'яне" (Коса косить), "Літом служить, а зимою зуби сушить" (Борона), "Внизу роги, а на версі хвіст" (Вила), "Загадую загадку, закину на грядку, нехай моя загадка до літа лежить" (Озимина), "Б'ють мене ціпами, ріжуть мене ножами, за те мене отак гублять, бо всі мене дуже люблять" (Хліб). Подібні загадки спонукають дитину замислюватись над значенням людської праці, виховують почуття поваги до трударя, бережливе ставлення до знарядь і результатів праці.

Народна педагогіка не тільки проголошувала обов'язок працювати, а й втілювала його на практиці. Вже з перших кроків дитини батьки залучають її до посильної праці, у різних видах самообслуговування, господарсько-побутових потреб, догляду за рослинами і тваринами, рукоділля. Це дає змогу підтримувати постійний інтерес до трудової діяльності. Оскільки тут найбільше місця займає дитяча гра, цей період трудового виховання називаємо ігровим. В іграх діти найчастіше відтворюють те, що спостерігають у родинному колі. Сільські діти, наприклад, "господарюють": готують їжу, мелють, сіють, косять, збирають урожай, місять тісто й печуть хліб (з глини, звичайно), будують ха-

135

тинки з піску, місточки через уявну річку тощо. Відображаючи в іграх трудові дії дорослих, діти проймаються пошаною до їхньої праці.

До семи років хлопчики й дівчатка здебільшого граються спільно (ігри "горюдуб", "квач", "гуси-лебеді"). Однак є ігри для хлопчиків ("коні", "пиж", "журавель") та для дівчаток ("ляльки", "ластівка", "маківочки")¹. Як бачимо, народна педагогіка послідовно обстоює потребу раннього залучення до посильної праці. Чим раніше дитина почне працювати, тим краще, бо це повністю відповідає вродженому потягові людини щось робити, діяти. Гасити цей природний потяг не слід, навпаки, його треба всіляко підтримувати. Побожурання, що раннє залучення до праці перевантажує дітей, безпідставне, а формула "малий ще, підросте, тоді й напруцюється" — надумана, нежиттєва, протиприродна, шкідлива. З приводу мудрої народної традиції — залучати до праці малих дітей В. Сухомлинський у статті "Сто порад учителів" писав: "Народна педагогіка знає, що дитині посильне і що непосильне, знає, бо в ній органічно поєднується життєва мудрість з материнською і батьківською любов'ю. Народна педагогіка не боїться того, що праця втомлює, вона знає, що праця неможлива без поту й мозолів".

Провідними засобами родинної етнопедагогіки на першій стадії трудового виховання є показ і спостереження, які розширюють кругозір дітей, дають перші уявлення про різні види праці. Ці прийоми охоплювали повідомлення дітям елементарних знань про сільськогосподарську працю, рибальство, ремісництво, формування загальних уявлень про працю на основі щоденних спостережень і безпосереднього сприймання, цілеспрямований вплив на емоційний світ дитини через зосередження її уваги на тих сторонах життя, які пов'язані з трудовою діяльністю людини.

Коли дитині виповнювалося сім років, у селі хлопчику одягали штани, і він ставав погоничем — поганяв воли під час оранки, пас телят, овець, свиней і допомагав по господарству; дівчині ж пов'язували поверх сорочки запаску і називали її прялею, бо починали вчити прясти. Дівчата няньчили малят, пасли телят, овець, гусей, допомагали матері в хатній роботі. Потім наступав

¹ Див.: Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу. — С. 63.

136

помічний етап, коли діти ставали активними помічниками батьків. Праця хлопчиків і дівчаток розмежовується дедалі більше, стає розгалуженішою, бо охоплює ширше коло виробничих галузей. Моральна підготовка до самостійної праці набирає нового змісту. Вона узгоджується з підлітковим віком, з

притаманними йому психологічними властивостями. Наприклад, народна педагогіка націлює на те, щоб підлітки були помічниками дорослих не тільки в праці, а й разом з ними готувалися і відзначали трудові громадські і родинні свята, які супроводжуються барвистими народними обрядами, захоплюючими іграми, піснями, славлять працю та її результати, звеличують трударя. Цінних знахідок тут чимало.

Педагогічне значення громадських і родинних трудових свят велике. Згадаємо хоч би багатющу скарбницю української обрядової поезії. Саме за участі в трудових святах і обрядах кожна людина відчуває особливе піднесення, бурхливий приплив свіжих сил і енергії, дістає багато позитивних вражень. Після тривалої наполегливої праці трудове свято для людини завжди бажане. А діти й підлітки, з їхніми загостреними емоціями, сприймають трудове свято особливо. Навіть участь у підготовці до свята має чималий виховний вплив. А тому народна педагогіка розглядає трудові свята й обряди як одну з основних форм системи трудового виховання.

Народна педагогіка прагне дати підростаючому поколінню всебічну трудову підготовку. До організації праці вона висуває конкретні вимоги: подбати про вдалий початок роботи ("Добрий початок — половина справи"); працювати енергійно, зосереджено, не поспішаючи і не відволікаючись від головного ("Хто спішить, той людей смішить", "Коли почав орати, то у сопілку не грати"); бути витриманим, наполегливим і організованим, не боятися труднощів ("Поки не упріти, доти не вміти", "Вовків боятися — в ліс не ходити"); доводити до кінця ("Кінець — справі вінець"). Часто позбавлені можливостей учити своїх дітей у школі, батьки поривалися до того, щоб дати синам і дочкам певну професійну підготовку, яка дуже високо цінувалася в народі: "У ремісника — золота рука". Тому не тільки в робітничих сім'ях, а й у селянських, крім навичок хлібороба, дбали також

137

про навчання дітей ткацтва, столярства, ковальства, кравецтва, мулярства, чинбарства. Профорієнтація дітей розпочиналась змалку, з шести - семи років.

Відкриття обдарованості теж припадало на молодший вік. Мати-кравчиня змалку прищеплювала дочці любов до своєї професії. А батько-хлібороб — повчав свого сина, що хліборобство є найголовнішою професією на землі, доводячи це не на словах, а ділом, коли брав хлопчика у поле, саджаючи на віз чи верхи на коня, показуючи, як сіяти гречку, овес. А тому професійний вибір для підлітка міг впливати з його нахилів, роду занять батьків, а також тих видів праці, які були поширені в тій чи іншій місцевості. Авторитетною була порада батьків. Серед українських народних переказів і оповідань маємо низку цікавих розповідей на цю тему. Ось одна з них.

"Один верховинець мав дванадцять дітей. Від бідності аж скрипів, але дітей у найми не віддавав. Довго думав, який знайти спосіб, щоб діти здобули добре ремесло.

Коли найстаршому з них виповнилося сім років, верховинець повів його до лісу й запитав:

— Що було б з цієї сосни?

— Ліжко, — відповів син.

— Будеш столяром, — сказав батько й віддав його вчитися до столяра.

Через рік повів молодшого сина до лісу.

— Що було б з цієї смереки?

— Дошки.

— Іди на тартак різати дошки. Ще через рік повів третього сина.

— Що було б з цього дуба?

— Бочка.

— Будеш бондарити...

І всі дванадцять синів знайшли своє місце в житті¹.

У сім'ях селян, ремісників, робітників батьки прагнули передовсім навчити дітей того, що самі знають і вміють. І не дивно, що часто та сама професія традиційно передавалась з покоління у покоління. Українці здавна відомі як чудові хлібороби, гончарі,

¹ Пушик С. *Перо золотого птаха*. – С. 74 – 75

столяри, муляри, ткачі. Народні умільці нерідко були й прекрасними педагогами, які вміли тонко, зі знанням справи здійснювати професійний відбір молоді до поширених серед населення професій, прищепити любов до професії багатьом людям, передати їм свої знання, вміння й навички. Та й помилялися вони в професійному відборі дуже рідко. Тільки особливим талантом у поєднанні з палкою любов'ю до професії можна пояснити те, що майже кожне село на Україні славилось майстрами — садівниками чи пасічниками, стельмахами чи ткачами, бондарями чи різьбярями, ковалями чи теслями, мулярами, шевцями, кравцями, кошикарями, гончарями, кушнірами.

Остаточне формування людини як працівника припадає на третій, основний, або завершальний етап трудового виховання, коли юнаки й дівчата остаточно утверджуються професійно, беручи безпосередню участь у всіх виробничих діях і вчинках нарівні з дорослими. Скажімо, якщо в батька-ткача син на другому етапі трудового виховання був помічником, який, виконуючи вказівки, підготовляв човник, намотуючи на нього нитки, змазував пряжу відповідним розчином та йї., то на третьому етапі він уже міг стати за ткацький верстат і під керівництвом свого наставника виткати штуку полотна. Завершальним етапом трудового

виховання вважався той, коли юнак повністю міг узяти ткання на себе, замінивши досвідченого ткача, і розпочати цілком самостійну трудову діяльність.

Найкращою спадщиною, яку залишає людина по смерті, є її діла. І найкращий пам'ятник — трудовий. У наших селах і містах живе прекрасна традиція — наливати іменами людей те добре, що вони виплекали своїми руками: "Степанів сад", "Василева криниця", "Солдатський міст". Про велику увагу до результатів праці свідчить культ хліба в народному світогляді. Він увійшов у життя як головний результат людської праці і основний продукт харчування.

Народ цінить хліб над усе: "Без хліба — не до обіда". "Без хліба — худа бесіда", "Коли є хліба край, то й під вербою рай", "Хліб — батько, вода — мати".

139

Один з найпоширеніших злаків народ назвав житом у знак пошани і на честь життя: "Як хочеш жити, то сій жито". Колядники вітають з Новим роком словами: "Сійся, родися, жито, пшениця!"

Хліб — джерело життя. Він приносить у сім'ю достаток і радість ("Хліб на столі, то й стіл — престіл, бо як хліба тільки трошки, то й стіл — дошка"). Не випадково кажуть "хліб насущний", тобто такий, що має важливе життєве значення, вкрай потрібний. Ним визначалася доля людини, вкладена в поняття "заробляти на хліб", себто мати на прожиття, "хліб у руках" — мати засоби до існування, "не з одної печі хліб їв" — багато пережив і т.д.

Хліб берегли як свяциню. І дітей учили з повагою ставитися до хліба, до зерна як символу людського добробуту й трудової доблесті. Урок про хліб розпочинався з перших днів життя дитини. "Люляйте, люляйте, хліба не питайте, бо на кусень хліба тяжко робить треба", — співала над колискою мати.

Шанобливе ставлення до хліба у трудовій родині прищеплювалося на кожному кроці. Дітям постійно нагадували, що в хліб укладена мозоляста людська праця, зневажати яку не можна. Під час споживання їжі старші стежили, щоб ні в кого не впала хоч крихта хліба на долівку. За це дуже сварили. Якщо хтось ненароком впустив шматочок хліба на землю, то мусив його негайно підняти і поцілувати, тобто вибачитися перед хлібом.

Шанобливе ставлення до хліба утверджували на святах і родинних урочистостях, які супроводжувалися обрядами його вшанування. Хлібом-сіллю як символом достатку і щирості зустрічають гостей. Той, хто заходив до хати, — сусід, родич чи знайомий, мав у кишені шматок хліба, щоб почастивати дітей. Мати чи батько, дідусь чи бабуся, старший брат чи сестра, повернувшись з міста або гостювання додому, теж частували дітей принесеним хлібом. Якщо батьки приїжджали з ярмарку, то найціннішим гостинцем для дітей були калачі, бублики, булки, рогаляки, медяники. Та найсмачнішим і найжаданішим був крайчик хліба, який дорослі приносили з поля "від зайця".

Великий пухкий коровай, увінчаний барвінком і калиною, красується перед гостями на весіллі як символ щастя й добра

140

молодим. Наприкінці весілля коровай розрізають на маленькі скибки й роздають усім присутнім — дорослим і дітям.

Радощі й печалі хлібороба завжди були пов'язані з хлібом. Усіх членів селянської родини хвилювали турботи про врожай. Народна мудрість про вирощування хліба відображена в численних афоризмах, які передавалися з покоління в покоління ("Грім гримить — хліб буде родить", "Кинь ячмінь в болото — вбере тебе в золото", "Посій впору, будеш мати зерна гору", "Ранній пар родить пшеничку, а пізній — метличку", "Як зелене жати, то нічого не мати", "На чорній землі білий хліб родиться").

Однак, незважаючи на всі старання, бідняки часто залишалися без хліба. Малоземельних і безземельних селян постійно переслідував голод. Тільки безхліб'я могло стати причиною появи й поширення таких виразів: "Ані печі, ані лави, і на столі нема страви", "Ні хліба, ні солі, і сам бурлак у неволі", "Не спиться — хліб сниться". Гіркою іронією над тяжкою долею у старі часи звучали й такі слова: "Багато маю — аж три клуні хліба: в одній — мак, друга — стоїть так, а в третій миша з розуму зійшла, бо їжі не знайшла". Не одна мати-біднячка з болем у серці й слізьми на очах віддавала свою дитину в найми до багатіїв зі словами: "Ти, синку, вже підріс, і сам кусень хліба мусиш заробляти". Гірко було батькам віддавати малолітніх дітей на поневір'яння за шматок хліба, та що поробиш: усе-таки одним ротом у сім'ї ставало менше.

Однак народ не втрачав надії на краще майбутнє. І коли бідняк ставив у своїй хаті стіл, то мріяв і про хліб. Навіть у важких умовах безземелля ("Тільки й землі маю, що під нігтями", "Поле — що й курці лапою нема де ступити", "Там того поля на заячий скік") селянин з глибокою пошаною ставився до землі, ласкаво називаючи її матір'ю-годувальницею.

Народна педагогіка прищеплює дітям любов до землі, навчаючи любити її всією душею. Арсенал засобів формування в дітей та молоді шанобливого ставлення і любові до землі дуже багатий. Це насамперед фольклор педагогічного змісту й спрямованості, який оспівує красу й велич рідного краю. Велику роль відіграє і приклад дорослих, зокрема батьків, сприяючи залученню дітей до сільськогосподарської праці з раннього віку.

141

Усе найцінніше, що має людина — життя, щастя, здоров'я, радість і довголіття, віру і любов, духовні й матеріальні блага, йде від землі. З нею народна педагогіка пов'язує свої заповітні мрії і сподівання. Тому серед численних добрих народних побажань чільне місце займає вислів доброзичливості: "Будьте здорові,

як вода, а багаті, як земля!" А того, хто посмів осквернити землю негідною поведінкою, дошкульно б'є народне прокляття: "Щоб його земля не прийняла!", "А бодай тебе кидало о суху землю!", "Щоб під ним і над ним земля горіла на косовий сажень!"

Найвище виявлення поваги передається доземним уклоном, що символізує шанобливе ставлення до землі і до тієї людини, яка на ній трудиться і живе, примножуючи добрі земні справи. Словами "земля пером (пухом)" виражаємо добру пам'ять про померлого. Усе велике, величне й могутнє народ пов'язує і порівнює із землею ("Біжить, аж земля дрижить", "Далеко, як небо від землі").

Слово "земля" щодня не сходить з вуст і старого, і молодого, і малого. В нашій мові з ним пов'язано чи не найбільше похідних слів — близько шістдесяті (земляк, земляний, земельний, земляний, землянка та ін.), кількість яких постійно зростає. У мовній скарбниці народу перлинами виблискують сила-силенна чудових афоризмів, які випромінюють глибоку мудрість, образно, стисло і влучно передають ті чи інші висновки з багатотомних спостережень людства над різними сторонами багатогранного земного життя. У першооснову крилатих висловів лягло, звичайно, слово "земля". Пригадаємо деякі з них: "врости в землю", "відірватися від землі", "втоптати в землю", "змести з лиця землі", "лягти в землю", "не чути землі під собою", "сінь землі", "ударити лихом об землю", "ніби провалитися крізь землю", "немов вирости з-під землі".

Найбільшою радістю для батьків було почути, що їхня дитина здорова, "як відземок". Виявлення чистої, ніжної, щирої любові до рідної землі, милування її плодючими силами, багатствами, барвами яскраво передано в поетично гіперболізованих висловах народу: "Увіткни в неї ціпок, — дерево виросте", "Увіткни весною голоблю, а на осінь будуть

142

груші", "Така добра земля, що дитину посади, то виросла б, не то що".

Земля — найцінніше з усіх природних багатств, якими дано нам володіти, адже вона наша годувальниця. І від того, як ми до неї ставимося, як бережемо, наскільки вміло, дбайливо господарюємо, величезною мірою залежить наше благополуччя, те, як ми живемо сьогодні, як будемо жити завтра.

Загальновідомо, що родючість української землі, українські чорноземи славляться на весь світ. Прекрасна територія, родюча земля, багатство вод і землі, м'який, теплий, здоровий клімат, як зауважив В.

Винниченко, парадоксально стали "найбільшим лихом української нації в усій її трагічній історії"¹, бо приваблювали загарбників різних мастей, ласих пожитися багатствами України. Досить згадати, як вивозили подільський чорнозем до Німеччини під час Другої світової війни, як намірялись увесь південь, усі найкращі українські землі заселити німецькими колонізаторами, а українців запроторити далі на схід. Водночас в багатствах української землі закладені величезні можливості для створення щасливого життя народу, високої цивілізації, сильного духу і виховної системи, яка гарантувала й давала натхнення нашому народові у боротьбі за незалежність, за щастя нащадків. Саме тому українці зберегли не тільки рідну мову, пісні, танці/звичаї, обряди, свята, традиції, а й самих себе як народ, як націю.

Завдяки розуму, винаятковій працьовитості, ощадливості й таланту наш народ створив власну хліборобську цивілізацію, найбагороднішу з усіх людських цивілізацій. То й не дивно, що завдяки майстерності селян-хліборобів, яка ретельно передавалась від покоління до покоління, Україна була житницею Європи, її хліб славився на весь світ, а колір неба, сонця й стиглої пшениці по справедливості став національним символом України. "Ми створили цивілізацію — хліборобську, — зазначає Павло Загребельний, — нічого тут поганого немає. Це марксизм, який хотів загравати тільки з робітничим класом, і тільки з своєю партією, своє вчення присвятив тільки робітничому класу, і, я не побоююсь цих слів, буквально потоптав селянство. Тому, що

¹Винниченко В. Відродження нації. — Ч. 1. — С. 33.

143

і Маркс заявляв не раз, і Ленін заявляв не один раз, і політика нашої партії, нашого уряду, буквально до сьогоднішнього дня була вся спрямована проти селянства, щоб його знищити. Вони забували про те, що на селянстві і тримається весь світ... Наші предки вигодували грецьку цивілізацію... Ми годували Візантію, всіх тих, хто нападав на нашу землю, чи добровільно, чи примусово, а ми їх годували. Отже, ми виробили хліборобську цивілізацію, рівної якій, можливо, немає в світі. Ось 500 тисяч українців, які опинились в Канаді, вони годують всю Канаду. В Аргентині менше українців, але вони теж прекрасно там живуть. В Австралії — це все багаті люди. А в Казахстані, на Далекому Сході. Там, де вони живуть, — квітучі сади. І це не просто трудолюбивий народ. Ще раз скажу: ми створили свою хліборобську цивілізацію. І тепер ми повинні до цього повернутись"¹.

Розорення сіл в Україні, серйозні промахи в аграрній політиці підірвали віковічні традиції трудового виховання селянських дітей, відчуживши їх від землі, хліборобських професій, згубно вдарили по економіці, по народній моралі й етнопедагогіці. Тому відродження українського села одночасно означає й відродження української етнопедагогіки, бо ж одне з іншим нерозривно пов'язане. Село завжди було головним носієм й охоронцем здорової народної моралі й етнопедагогіки. Якщо селянин має доволі хліба й до хліба, то він хоче мати дітей, нащадків-хліборобів. І чим їх більше, тим краще. Якщо селянство вирощує високі врожаї, то ситі будуть і села і міста. Без землі, без хліба не проживе ніхто — ні дорослі, ні діти, ні селяни, ні робітники, ні вчені, бо всі ми один одному конче потрібні. Цього вимагає вічність природної гармонії, яку свято оберігає народна педагогіка.

Шляхи і засоби розумового виховання

Невід'ємним компонентом української народної педагогіки є розумове виховання — цілеспрямований вплив дорослих на розвиток активної розумової діяльності дітей. У масовій практиці сімейного виховання воно включає ознайомлення дітей з навко-

¹ Загребельний ІІ. Ми створили хліборобську цивілізацію // Рад. освіта. — 1998 — 24 серп.

144

лишнім світом, формування їхніх пізнавальних інтересів, інтелектуальних навичок і вмінь, розвиток пізнавальних здібностей.

Пильна увага народної педагогіки до розумового виховання випливає з високої оцінки його ролі й значення у життєдіяльності кожної людини: "Знання та розум — скарб людини". За її твердженням, розум — одна з найкращих людських якостей {"Не краса красить, а розум"}. Від розумового виховання залежить успіх підготовки людини до життя ("Розумний всякому дає лад"), її трудові успіхи ("Без розуму ні сокирою рубати, ні лика в'язати"), особисті доля й щастя ("Щастя без розуму — торбина дірва"). Різні складні перипетії і тяготи життя найчастіше долаються не силою, а розумом ("Сила уму уступає", "І сила перед розумом никне", "Треба розумом надточити, де сила не візьме"). Людина з неповноцінним розумом — каліка ("Нема ума: вважай — каліка", "Людина без розуму, що сніп без перевесла"). Широка життєва функція розуму зафіксована в численних народних висловах: "до розуму дійти" (порозумнішати), "навчатися розуму" (наставляти на добрий розум), "до розуму приймати" (уважно слухати), "до розуму довести" (виховати, вигадувати), "на розум навести" (порадити, роз'яснити), "брати на розум" (брати до уваги), "держати розум у голові" (бути розсудливим), "дібрати розуму" (розмірковувати, придумувати), "в розум прийти" (опам'ятатися, схаменутися), "спастися на розум" (прийти на думку), "піти до голови по розум" (обдумати, обміркувати), "розумом не збагнути" (не зрозуміти), "розуму не забракне" (глузду вистачить), "дурний розум" (глупота), "а дурного розуму" (здуру), "з розуму звести" (зачарувати, обманути) та ін. А якщо додати сюди стійкі словосполучення із синонімами до слова "розум" — "ум", "глузд", "толк", "розсудок", "смысл", "мудрість", "тямучість", то таких афоризмів набереться дуже багато. Щоб підкреслити життєве значення розуму, народна дидактика дуже і часто протиставляє його глупоті ("Краще з розумним у біді, ніж з дурним у добрі", "Краще один мудрий, ніж десять дурних", "З розумним розуму наберешся, а з дурним і останній згубиш", "Краще з розумним двічі згубити, як з дурним раз знайти",

145

Розумний розсудить, а дурень осудить", "Більше в розумного розуму в п'яті, як у дурня в голові").

Слід зазначити, що народна дидактика дає правдиве тлумачення розумові, розглядаючи його як найвищий ступінь виявлення пізнавальної діяльності людини, здатності мислити, порівнювати явища і робити обґрунтовані висновки. У щоденний обіг слово "розум" увійшло з давньоруської мови (за допомогою префікса роз- і праслов'янського "ум" (роз+ум). Звідси в українській мові утворилися споріднені слова: уміти, умілий, умілець, умілість, уміння, розуміти, розуміння, розумітися, розумний, розумник, розумниця, розумність, розумовий, розумування, розумувати. Людину, наділену великим розумом, яка має значний життєвий досвід, у народні називають мудрою. Слово "мудрий" своїм походженням теж сягає того самого кореня "ум" праслов'янської мови і в сучасній живій мові таке гніздо слів: мудрець (мудрій), мудріти, мудро, мудрований, мудроці, мудрування, мудрувати, мудруватий.

У поняттях "розум", "ум", "мудрість" дуже часто уособлюються й такі позитивні риси людини, як статечність, стриманість, передбачливість, обачність, розсудливість, скромність: "Повний колос униз гнеться, а порожній вгору дереться", "Повна бочка мовчить, а порожня гудить". Мудрість зовні непоказна, зарозумілість — чванкувата, обвішана блискітками й брязкальцями. Саме на такому зіставленні побудовано низку народних казок про братів, які вважають себе дуже мудрими, і найменшого брата, якого старші вважають дурнем. "Було собі три брати", — починається українська народна казка "Три брати"¹. — От найменший усе робить не так, як люди. Тоті брати на нього все кажуть: дурень! Дурень — так уже всі його звуть. Розумні брати в хазяйстві порядок дають, а дурня посилають свиню пасти". Подібну фабулу має також казка "Як Іван Царя перебрехав"². Проте різні життєві випробування витримують саме ті, кого мали за найдурніших. Наймолодшого брата звінчали з самою королівною "та такий бенкет учинили! А старші брати сидять на тому

¹Українські народні казки. — Львів, 1966. — С. 193.

²Українські народні казки, — С. 196.

146

бенкеті та тільки дивуються: був дурень, а тепер короленко"¹. У другому випадку наймолодший Іван виявився настільки кмітливим, що сам цар зганьбився, бо простак його переміг у словесному поєдинку: "Не хотілося цареві віддавати дочку за Івана. Та не міг він відмовитися від свого слова і наказав весілля гуляти. Став Іван царем у тій державі. І тепер царює, коли не вмер". Ці казки застерігають від зарозумілості, вчать шанувати людську гідність, розпізнавати й цінити справжню мудрість, якою найчастіше наділена скромна, проста людина ("Кого насмішкою зневажають, з того люди бувають").

Народна педагогіка вчить, що кожна людина має бути розумною ("На те й голова, щоб у ній розум був", "Голова не на те, щоб тільки кашкет носити", "Голова без розуму, як ліхтар без свічки"), бо розумова обмеженість і тупість заважають жити й працювати ("З дурнем пива не звариш", "Один дурень зіпсує, що й десять розумних не поправлять", "Нема гіршого ворога, як дурний розум", "Умного пошли — одне слово скажи, дурного пошли — три слова скажи й сам за ним піди"). Про того, хто виявляє низький рівень розумового розвитку, кажуть: "Немає третьої клепки в голові", "Не всі дома — пішли по дрова", "З-за кутка мішком прибитий". Нестачу розуму нічим не недолажиш: ні вродою ("Шкода краси, де розуму нема"), ні статурою ("Високий — як тополя, а дурний — як квасоля"), ні показною солідністю і блиском ("Живіт товстий, та лоб пустий", "Голова велика, та дуже дика", "Зверху блистять, а в голові свистить", "Шовкова борідка, та розуму рідко"), ні грішми ("Що ті й гроші, як чортма в голові", "Не купити ума, як нема"), ні багатством ("Дурному синові й батьківське багатство не в поміч"). Розум кожному дістається не так то й просто ("Дурному свою розуму не вставиш"), його на ковадлі не викуєш ("Хто розуму не має, тому й коваль не вкує"), та й не позичиш ("У сусіда ума не позичиш"). Процес розумового розвитку відображає сукупність кількісних і якісних змін, що відбуваються у розумовій діяльності людини в зв'язку з віком ("Які літа — такий розум", "Усякому на старість розуму прибавиться"), збагаченням досвіду ("Кожна пригода до мудрості дорога") і завдяки навчанню ("Чоловік розуму вчиться

Українські народні казки... — С. 216.

147

весь вік"). Однак народна педагогіка вважає, що "і з сивою бородою не все розум приходить". Адже рівень розумової підготовки кожної людини залежить передовсім від розумового виховання ("Мудрою людиною треба виховати"). Тому народна педагогіка закликає дбати про формування розуму в дітей ("Не бажай синові багатства, а бажай розуму"). Народна виховна практика виробила чітку систему цілеспрямованого впливу дорослих на розвиток активної розумової діяльності дітей. Вона бере під опіку кожну дитину, по суті, з моменту її народження. Вже над колискою немовляти мати висловлює побажання, що її дитині йшов "розум добрий в головоньку"¹, щоб воно було "розуму мудрого"².

Пізнання навколишнього починається з відчуттів, сприймання. Тому головне завдання на першому році життя дитини водиться до піклування про нормальний розвиток відчуттів і сприймання дитини — зору, слуху, смаку, нюху й дотику. З перших місяців немовляти дорослі прагнуть викликати в нього зорові, слухові й дотикові враження, привертаючи увагу до яскравих іграшок, брязкалец, предметів, що рухаються. Батьки дуже радіють, якщо вже, до чотирьох місяців їхня дитина вміє розрізняти деякі предмети (пляшечку з молоком і брязкальце) і по-різному на них реагувати, може відрізнити "чужих" від "своїх", повертає голівку і знаходить поглядом маму, яка стає збоку й кличе дитину. "Розумненьке росте", — кажуть у такому випадку.

Розумове виховання — процес тривалий і складний. Успіх його забезпечується багатьма чинниками. Провідне місце серед них займає живе спілкування з розумними людьми ("З розумним поговорити, то й розуму наберешся, а з дурним — то й свій за губиш"). А звідси й порада: "Мудрого шукай, дурного обходь". Саме такий обмін думками дуже потрібний у спілкуванні з малими дітьми, коли в них формуються уявлення про навколишнє життя. Діти люблять, коли з ними багато говорять. Розмова з дитиною викликає і розвиває голосові реакції, підтримує вимовляння нею спочатку окремих звуків, згодом, з п'яти-шести місяців, — складів: ма, ба, па. Дитяче лепетання завжди викликає

¹ Колискові пісні. — С. 14.

² Там же. — С. 67.

148

весь вік"). Однак народна педагогіка вважає, що "і з сивою бородою не все розум приходить". Адже рівень розумової підготовки кожної людини залежить передовсім від розумового виховання ("Мудрою людиною треба виховати"). Тому народна педагогіка закликає дбати про формування розуму в дітей ("Не бажай синові багатства, а бажай розуму"). Народна виховна практика виробила чітку систему цілеспрямованого впливу дорослих на розвиток активної розумової діяльності дітей. Вона бере під опіку кожну дитину, по суті, з моменту її народження. Вже над колискою немовляти мати висловлює побажання, що її дитині йшов "розум добрий в головоньку"¹, щоб воно було "розуму мудрого"².

Пізнання навколишнього починається з відчуттів, сприймання. Тому головне завдання на першому році життя дитини водиться до піклування про нормальний розвиток відчуттів і сприймання дитини — зору, слуху, смаку, нюху й дотику. З перших місяців немовляти дорослі прагнуть викликати в нього зорові, слухові й дотикові враження, привертаючи увагу до яскравих іграшок, брязкалец, предметів, що рухаються. Батьки дуже радіють, якщо вже, до чотирьох місяців їхня дитина вміє розрізняти деякі предмети (пляшечку з молоком і брязкальце) і по-різному на них реагувати, може відрізнити "чужих" від "своїх", повертає голівку і знаходить поглядом маму, яка стає збоку й кличе дитину. "Розумненьке росте", — кажуть у такому випадку.

Розумове виховання — процес тривалий і складний. Успіх його забезпечується багатьма чинниками. Провідне місце серед них займає живе спілкування з розумними людьми ("З розумним поговорити, то й розуму наберешся, а з дурним — то й свій за губиш"). А звідси й порада: "Мудрого шукай, дурного обходь".

Саме такий обмін думками дуже потрібний у спілкуванні з малими дітьми, коли в них формуються уявлення про навколишнє життя. Діти люблять, коли з ними багато говорять. Розмова з дитиною викликає і розвиває голосові реакції, підтримує вимовляння нею спочатку окремих звуків, згодом, з п'яти-шести місяців, — складів: ма, ба, па. Дитяче лепетання завжди викликає

¹ Колискові пісні. — С. 14.

² Там же. — С. 67.

148

приємні переживання, як у дітей, так і у дорослих. З розвитком мовлення батьки справедливо пов'язують свої надії на добрий розвиток розуму дитини, бо мова і мислення нерозривні: мовлення людини свідчить про її розум, і навпаки ("Який розум, така й балачка", "Що з голови, то й з мислі"). З мовою приходиться свідоме осягнення дійсності. Народ високо цінить мову як основний засіб вираження самої сутності людини. Збагнувши силу і значення емоційного і мовного розвитку дитини у розумовому вихованні, народна педагогіка завжди тримає його під постійним контролем. Оволодіння мовою дає змогу дитині здобути знання про дійсність опосередковано, а не тільки шляхом безпосереднього сприймання предметів або явищ. По-справжньому піклуються про розумове виховання своїх дітей ті батьки, які з ними багато говорять, чітко й у доступній формі відповідають на численні запитання малят, всіляко підтримують їхню природну допитливість, будять увагу. У малих пам'ять особливо загострена. Вони охоче запам'ятовують усе, що кажуть дорослі, — нові слова, назви, вирази, зв'язні розповіді тощо. Крім живого, безпосереднього ситуаційного спілкування з дітьми, у практиці розумового виховання багато важить використання фольклору. Ніколи не треба забувати такі чудові, перевірені багаторічним досвідом поколінь засоби розумового виховання, як пісні, потішки, пестушки, примовки, каламбури, загадки, перекази, легенди, оповідання, думи, байки, коломийки, частівки, прислів'я, приказки, сміховинки.

Залучення дитини до світу мови через пісню, насамперед колискову, має велике педагогічне значення. Для українських народних пісень характерні висока художня досконалість, влучність епітетів і метафор, милозвучність; вони закладають надійний фундамент для розвитку мовного слуху дитини, тонко розкривають поняття навколишнього світу, всіляко заохочують дитину до самостійної розумової діяльності. Чільне місце в розумовому вихованні посідає казка, яка широко відкриває двері в навколишній світ. Казка вчить послідовно і логічно викладати думки ("Гарна пісня ладом, а казка — складом", "Казка від початку починається, до кінця читається, в середині не перебивається"). Казки цікаві за змістом, привабливі

149

свою образною мовою, високим емоційним зарядом. "Казка, гра, фантазія, — пише В. Сухомлинський, — животворне джерело дитячого мислення, благородних почуттів і прагнень... Через казкові образи в свідомість дітей входить слово з його найтоншими відтінками... Під впливом почуттів, що пробуджуються казковими образами, дитина навчилася мислити словами. Без казки — живої, яскравої, що оволоділа свідомістю і почуттями дитини, — неможливо уявити дитячого мислення і дитячої мови. Діти знаходять глибоке задоволення у тому, що їхня думка живе в світі казкових образів. П'ять, десять разів дитина може переказувати одну й ту саму казку і щоразу відкриває у ній щось нове. В казкових образах — перший кров від яскравого, живого, конкретного до абстрактного"¹.

Механізм психолого-педагогічної дії казки на розумовий розвиток дитини яскраво, глибоко й переконливо розкрив ще Панас Мирний. Щоб забавити дитину, почне їй баба казочку "про рябенку курочку або про горобця — доброго молодця, — читаємо в романі "Хіба ревуть воли, як ясла повні?" — Чіпка слухає і дума: "І чого отої дід з бабою плаче? чого тая курочка кудкудаче?... І чому тій биліні не поколихати горобця — доброго молодця?!"

Дуже любив Чіпка казки слухати. В казках його з роду розумна голова знаходила немалу роботу. Казка була йому не вигадкою, а билицею. Не раз хлоп'я рівняло казку до життя, а життя до казки — і само собі міркувало, дивувалося... В казці звірі та птиці те саме і так само говорять, як і люди... А так — птиці щебечуть, воли ревуть, собаки гавкають... І ніхто не знає, що вони кажуть... "А добре було б дознатись: що то каже скотина, як іде ревучи з поля додому? яку пісню співає пташка у лузі?... І чого одні пташки так гарно щебечуть, а от горобці тільки цвірінькають?! І про що ото розмовляє травиця між собою, коли, мов жива, шелестить малими листочками?.."

Такі казочки бабусині, при самотньому житті, осторонь від товариства, пластом жилилися на дитячий розум, гонили в голові думку за думкою, гадку за гадкою... Глибоко западали вони у його гаряче серце, а в душі підіймали хвилю горою — з самого

¹ Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям // Вибр. твори. — Т. 3. — С. 176—177

150

споду до верху... Як рій той, гули в дитячій голівоньці, як завірюха, крутились, вихрились... Од билинки перелітали до птиці; од птиці до скотини; од скотини до чоловіка — поки не засягали усього світа!"¹

Дійовим засобом навчання у народній педагогіці виступають народні прислів'я. Діти чують їх від дорослих і легко запам'ятовують. Народні афоризми випромінюють світлий розум і життєвий досвід народу, високий злет людської думки. Безпосереднє засвоєння прислів'їв і приказок має велике виховне значення, бо

допомагає дитині подивитися на предмети зіркими очима предків та висловитися влучним словом, вірним духу народної мови. Звичайно, не всі прислів'я і приказки зрозумілі дітям, та головне, щоб золота перлина народної думки міцно закарбувалася у дитячій голові, а повне її розуміння неодмінно прийде трохи пізніше. "Прислів'я тим саме й добре, — резюмує К. Ушинський, — що в цьому майже завжди, незважаючи на те, що воно "коротше від пташиного носа", є дещо, що слід дитині зрозуміти, являє собою маленьку розумову задачу, яка цілком дитині під силу"².

Головне призначення розумового виховання народна педагогіка вбачає у тому, щоб розвивати в дітей цікавість, допитливість розуму й формувати на їх основі пізнавальні інтереси.

Піклування про здоров'я та фізичний розвиток дітей

Народна педагогіка ставить піклування про здоров'я та фізичний розвиток дітей на перше місце. З цього, по суті, й починається виховання дитини в сім'ї. Зразу *яц* після появи немовляти на світ батьки вважають своїм першим і головним обов'язком піклуватися про його здоров'я. Так, співаючи над колискою, мати бажає своєму дитяті "рісточки у кісточки", "здоров'ячко на сердечко"³ і хоче, щоб воно "спало — не плакало, росло — не боліло"⁴.

¹ Мирний П. Твори: У 3 т. — К, 1976. — Т. 1. — С.54—55.

² К. Д. Ушинський про сімейне виховання. — С. 120.

³ Колискові пісні. — С. 14.

⁴ Там же: — С. 119.

151

Велике значення нормального фізичного розвитку зумовлювалось цілком реальними життєвими потребами. У діяльності трудової людини завжди постає немало проблем, для подолання яких потрібні чималі фізичні зусилля. Сила і витривалість, стійкість і спритність у народі високо цінуються. Ці риси батьки прагнули виховати в дітей. Крім того, народ давно збагнув, що фізичне виховання нерозривно пов'язано з іншими сторонами формування особистості.

Емпіричним шляхом народна педагогіка дійшла висновку, що вдале просування фізичного розвитку дитини сприяє виробленню таких важливих рис, як наполегливість, відвага, рішучість, чесність, дисциплінованість, потяг до праці, впевненість у своїх можливостях, оптимізм, колективізм, здатність до переборення труднощів. Кожний знає, що фізично загартована людина рідко хворіє, може стійко переносити холод і спеку, погодні й життєві негоди, витримувати тривале фізичне навантаження.

У народі з покоління у покоління передаються казки, легенди, думи, оповідання про людей, наділених надзвичайною фізичною силою, — богатирів Іллю Муромця, Кирила Кожум'яку, До-бриню Никитича, Микулу Селяновича, Івася Коновченка (Удовиченка), Федька Ганджу Андибера, Котигорошка. Велич богатирів у тому, що їхня надзвичайна фізична сила поєднується з моральною довершеністю. Усі вони завжди на перше місце ставлять громадські справи, борються зі злом, відстоюючи інтереси народу. Тому й народ їм завжди глибоко симпатизує. Цікаво, що в українському народному епосі богатирами були не тільки чоловіки, а й жінки, народною уявою, наприклад, створено такі прекрасні образи жінок-богатирок, як Настасія Микулична — дружина богатиря Добрині, Настасія-королівна — дружина богатиря Дуная, Маруся-козацька дочка. Це переконливо свідчить про однаковий підхід народної педагогіки до фізичного виховання юнаків і дівчат.

Фізична і розумова діяльність завжди перебувають у тісному зв'язку ("Сила без голови шаліє, а розум без сили мліє"), однаково репрезентуючи позитивні ознаки особистості. Піднесення рівня фізичного розвитку поліпшує розумову діяльність людини ("В

152

здоровому тілі — здоровий дух"), її працездатність ("Щоб працювати, треба силу мати").

Особливо чітко простежується зв'язок фізичного виховання з трудовим. Народна педагогіка високо підносить значення фізичного розвитку, тому що він створює добрі передумови для повноцінної й активної трудової діяльності.

Кожний батько, кожна мати знають, що своєчасне формування у дитини рухових навичок, удосконалення її фізичних якостей і зміцнення здоров'я допомагають успішно оволодівати трудовими діями.

Високопродуктивною праця здебільшого буває тоді, коли той, хто працює, фізично дужий, спритний, витривалий. Тому при створенні нових сімей враховували, поряд з усіма іншими якостями, також фізичну зрілість молодих. Дівчата здорові, жваві, гарні мали більше шансів вийти заміж ("Личко дівку віддає").

Батьки нареченої теж цікавилися не тільки походженням, родинними зв'язками і матеріальним становищем нареченого, а й станом його здоров'я. Прихід у сім'ю кременних зятя чи невістки вселяв тверду надію, що в неї влились нові робочі руки; та й гарантії більше, що народяться здорові діти.

Отже, значення фізичного виховання у народній педагогіці зумовлюється тим вагогим вкладом, який воно вносить у зміцнення підростаючого покоління, його фізичний розвиток, збільшення тривалості життя, формування у молоді найважливіших морально-вольових якостей. Добре розуміючи, що хвороба чи каліцтво травмують людину, трудящі піклуються про те, щоб діти росли бадьорими, сильними, здоровими ("Веселий сміх — здоров'я"). А народна мудрість закликає: "Бережи одягу знову, а здоров'я змолоду", бо "Горе стихає, а здоров'я зникає".

В українському фольклорі знаходимо чимало висловлювань про значення життя на землі, міркувань про способи його продовження. Так, показовим є воскресіння героїв казок завдяки чарівній силі цілющої води. А скільки різних пригод зазнають шукачі молодильної води (казка "Молодильна вода"). Народ славить тих, хто вміє переборювати смерть, бо вона "боїться того, хто з нею бореться". Вітаючись між собою, люди зичать один одному доброго здоров'я. Того ж бажають на весілля молодим та їхнім майбутнім дітям.

153

Народна педагогіка вимагає, щоб батьки, піклуючись про фізичний розвиток дитини, всіляко заохочували її до рухів. Чим більше дитина рухається, тим краще росте і розвивається ("Як дитина бігає і грається, то їй здоров'я усміхається"). Коли дитя швидко росте й міцніє, то батьки відзначають: "Росте, як каченя на воді", "Росте, як на дріжджах". Щоб дитина швидко навчилася ходити, приставляють її до спеціальних візочків — ходунків. Велике значення має і правильне харчування. Український фольклор опоетизував цілющі властивості материнського молока.

У сім'ї дорослі прищеплюють дітям елементарні гігієнічні навички, вимагаючи, щоб вони щодня вмивалися, тримали в чистоті тіло, одяг і взуття, постіль, Житло, а під час харчування добре пережували їжу. Дітей систематично купують. На Україні поширився звичай класти в першу купіль квіти і трави, висловлюючи маляті добрі побажання. Так, у купіль хлопчика клали любисток (щоб любили), гілочку дуба (щоб був міцний, як дуб), а також барвінок (щоб довго жив), чорнобривець (щоб був чорнобривий), а в купіль дівчинки — ромашку (щоб рум'яна була), калину (щоб красна була), гілочку вишні (щоб гарна була), любисток (щоб люб'язна була) тощо¹.

Зрозуміло, що підрісши, діти вже купуються самі: влітку — в річці, озері чи ставку, взимку чи в холодну погоду — вдома в дерев'яному цебрику, кориті чи ванні. Одне з доброзичливих народних побажань так і гласить: "Будь здоровий, як вода". Ще й досі в деяких сім'ях зберігся звичай випускати малих дітей голими під зливний теплий літній дощ з надією, що діти після цього краще ростуть. У теплу пору року дітей у селі привчають ходити босоніж. Цю традицію народної педагогіки, тепер дещо призабуто, палко підтримав видатний радянський педагог В. Сухомлинський. У своїй відомій книжці "Серце віддаю дітям" він розповідає про те, як сільські діти-шестилітки прийшли першого дня до школи: "Майже всі діти святково вдягнені, в новеньких черевичках... Чому ж батьки намагаються захистити дитячі ніжки від землі, вранішньої роси й гарячої розпеченої сонцем землі? Все це вони роблять з добрих намірів, а виходить погано: з кож-

¹ Гаврилюк Н. К. Картографирование явлений духовной культуры (по материалам родильной обрядности украинцев). — С. 74.

154

ним роком усе більше сільських дітей взимку хворіють на грип, ангіну, коклюш. А треба так виховувати дітей, щоб вони не боялися ні спеки, ні холоду"¹.

Тому, ведучи своїх учнів у школу "під блакитним небом, на зеленій травичці, під гіллястою грушею, на винограднику, на зеленому лузі", Василь Олександрович запропонував: "Скиньмо ось тут черевики й підемо босоніж, як ви звикли ходити раніше. — Діти радісно защебетали; їм незвично, навіть незручно ходити в жарку погоду в черевиках. — А завтра приходьте босоніж, у нашій школі це буде найкраще"².

Дуже добре, якщо діти люблять улітку бігати босоніж наввипередки. Народна педагогіка знає немало ігор, які сприяють фізичному розвитку дітей: "гуси-лебеді", "підмурки", "третьій зайвий", "мисливці і качки", "квач", "курки" та ін.. Поставлена мета в них досягається через різноманітні рухи: ходьбу, стрибки, біг, кидання чи перенесення предметів. Рухливі і спортивні ігри виховують силу, спритність, витривалість, відвагу, рішучість, ініціативу, товариську взаємовиручку, привчають долати психічні й фізичні навантаження, гартують організм, створюють у дітей бадьорий і веселий настрій. Спортивні поєдинки дуже захоплюють молодь. У них беруть участь не тільки діти, а й дорослі. На Україні рідкі свята обходяться без силових змагань та різних випробувань. Кожний старається змалку навчитися плавати. Там, де є річка, озеро чи ставок, плавати й пірнати повинні всі діти. А коли хлопці пасуть корів десь на вигоні, то граються м'ячем, влаштовують такі ігри, як "свинка" та ін. Добре сприяють фізичному загартуванню їзда на самокаті, велосипеді чи верхи на коні, веслування. Діти охоче вчаться стріляти з лука, стрибати через різні природні перепони — струмки, рівчаки, а також через скакалку, спритно лазити по деревах, піднімати тягар, боротися, бігти за обручем чи паперовим вітряком, котити дерев'яні коліщата, запускати до хмар паперового змія, монтувати водяний млин. Великою радістю для дитини є гра в сніжки, ліплення снігової баби, катання на санках, лижах, ковзанах.

¹ Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. — С. 30.

² Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. — С. 30.

³ Летіла сорока по зеленім гаю // Див. та мол. укр. народні ігри. — К., 1990. — 160 с.

155

У підході до фізичного виховання дітей родинна етнопедагогіка спиралась на раціональне ядро народної медицини, в основі якої лежав нагромаджений протягом віків досвід, відкриті народом ефективні засоби й прийоми лікування, які передавались з покоління у покоління.

Погляди на красу та прилучення дітей до прекрасного

У поглядах на красу народна педагогіка глибока й багатогранна. Про це свідчать численні оцінки й порівняння, які широко побутують в обігу живого мовного спілкування¹. В сучасній українській мові слово "краса" виражає властивість, якість гарного, прекрасного; оздобу, прикрасу кого -, чого-небудь; славу; вроду². З різноманітними відтінками вживається і слово "гарний": приємний зовнішній вигляд, гармонія барв, ліній та ін., приваблива зовнішність, привабливі риси обличчя; приємний для слуху; милозвучний; блискучий, ефективний; який сприяє успіхові, пов'язаний з ним; вдалий; відповідний душевний стан; те, що має позитивні якості, властивості, заслуговує схвалення; з позитивними моральними якостями (про людину); який має досвід, знає свою справу; зразкової поведінки (про молодь, дітей); сильний, значний. Уживається це слово і для вираження іронічного ставлення до кого-, чого-небудь, зневажливої оцінки кого-, чого-небудь³. Згадане слово має ще такі синонімічні розгалуження: хороший; красивий, красний, чепурний (із зовнішнього вигляду); уродливий, гожий, пригожий (на вроду); милолиций, миловидний (з лиця); прегарний, прекрасний, чудовий, чарівний, розкішний (що викликає подив, захоплення); елегантний, обл. — файний, лепський (про одяг, взуття, тощо); добрий, гарний, хороший (з погляду позитивної якості); *підсил.* славний; *розм.* предобрий, добрячий (доволі добрий)⁴.

¹ Образне слово: Постійні народні порівняння. — К., 1966. — С. 42—44.

² Словник української мови. — Т. IV. — С. 328.

³ Словник української мови. — Т. II. — С. 34.

⁴ Деркач М. П. Короткий словник синонімів української мови. — К., 1960. — С. 48, 59.

156

Такий розгалужений понятійний апарат народного погляду на красу репрезентує широту цілей і змісту масової практики естетичного виховання, спрямованого на формування в підростаючого покоління естетичного ставлення до життя — природи, Праці, громадської діяльності, мистецтва, особистої поведінки. За допомогою художніх засобів народ споконвіку прагнув одухотворити працю, прикрасити побут і облагородити взаємини між людьми. Цим зумовилося й основне кредо народної педагогіки в галузі естетичного виховання — навчити дітей жиги за законами краси і благородства.

Практика родинного виховання знає чимало засобів розвитку в дітей емоційних відчуттів, розширення їхнього естетичного світогляду й досвіду з метою вироблення смаку, потягу до прекрасного й негативного ставлення до поганого, пробудження в молоді творчих естетичних здібностей у різних видах діяльності.

Народна педагогіка прагне навчити дитину відчувати і розуміти красу, де б вона не виявлялася, забезпечити єдність між естетичним розвитком дитини і її моральним, фізичним вихованням, трудовою підготовкою, збудити потяг до художньої творчості, бажання вносити красу в навколишнє життя, працю, поведінку, виробити непримиренне ставлення до потворного, здатність ненавидіти зло і боротися з ним. З цією метою вона мобілізує усі можливі засоби і методи, на які має змогу спертися сім'я, для прилучення дітей до прекрасного. Процес починається дуже рано, з маминої колискової пісні, де народ опоетизовує природу, любов і ніжність, людяність і добро, а також з ладок-потішок, дитячої іграшки і казки. В українському фольклорі чимало дитячих пісеньок, які розвивають чуття ритму, привчають малят виконувати прості ігрові і танцювальні рухи: плескати в долоні, переступати з ноги на ногу, притупувати ніжкою, помахувати ручкою, повертати долоньки, ставити руки на пояс тощо. Коло пісень і танцювальних рухів поступово розширюється, ситуацій для їх виконання стає більше, вони урізноманітнюються.

Такий спосіб прилучення дітей до пісні і танцю виявився досить результативним, що дало підставу одному з мандрівників відзначити особливий нахил українського народу до пісень, музичного і хореографічного мистецтва такими словами: "Танці мало-

157

росіян стрункі і прекрасні. Пісні їх ніжні, виразні і здебільшого протяжні. Про голоси їх нема що й казати"¹. Роль батьків у прилученні дітей до пісні велика. Задушевна мамина пісня благословила в світ великого мистецтва не один талант.

"Пісню дуже люблю, — розповідає відомий український співак Д. М. Гнатюк. — Навіть не уявляю, як можна жити без неї. Я часто згадую, як у дитинстві тихим, теплим голосом співала мені моя мама. Вона, проста селянка, здавалося, не знала нічого, крім турботи про своїх дітей (а нас було шестеро). Жили ми скромно, тяжко. І взагалі не було потреби співати голосно. Та й не було заведено. Але любов моя до пісні зародилась саме тоді, хоч у селі в нас у той час навіть радіо не було. І ось у років п'ять я вже сам співав народні пісні, які чув від матері. Дуже любив "Червону мальву з трьома відтінками кольору". Знаєте цю квітку, мальву? Малинова, з рожево-білими тонами, вона часто росте в селах біля хат. Моя мама й

виконувала цю пісню з "відтінком" у голосі, з великим смутком. Дуже гарна пісня... Коли став старшим, підпасичем, хлопці, щоб не було скучно, мене часто просили співати. І якщо не хотів, відмовлявся, погрожували бійкою... Потім, через кілька років, не співати я вже не міг — це стало потребою, жадобою душі"².

Значний вплив на формування естетичних уподобань дітей у сім'ї мають дитячі іграшки, особливо ті, що відзначаються художньою досконалістю. До цього здебільшого й прагнули народні умільці, виготовляючи їх гарними й привабливими. Не випадково у розмові, коли хтось хоче підкреслити особливу красу, то каже: "Гарна (чи гарний), як лялька", "одягнулась, як лялька", "чепурненька, як іграшка".

Шляхів залучення молодого покоління до прекрасного багато і всі вони мають одне призначення — будувати щирі й доброзичливі взаємини між дітьми.

Виходячи із засад краси, народна педагогіка привчає дітей до чемності, з великою наполегливістю виробляє в них звичку бути ввічливими, в тому числі й під час мовного спілкування. Го-

¹ Письма из Малороссии, писанные А. Левитным. — Харьков, 1816. — С. 76-77.

¹ Маршакова Т. Дмитрий Гнатюк // Комс. правда — 1979. — 25 февр.

158

ловним орієнтиром тут є мовленнєвий етикет — усталені норми поведінки мовців, правила ввічливості мовного спілкування, вироблені в живій мовній практиці. Народна педагогіка дуже багата на цінні поради щодо мовленнєвого етикету, які здебільшого виражені в афоризмах: "Що маєш казати, то наперед обміркуй", "Дав слово — виконай його", "Слухай тисячу разів, а говори один раз", "Говори мало, слухай багато, а думай ще більше".

Народна педагогіка дуже вимоглива щодо додержання мовного етикету, бо розглядає його як ознаку людської краси. Це яскраво видно на прикладі української народної пісні "Ой у полі нивка". Козак, що їхав з України, зустрівши дівчину, яка жито жала, "мусив шапку зняти" привітатися і побажати їй успіху в роботі: "Помагай Біг, дівча моє, тобі жито жати!"¹. Увагу дітей до мовного етикету постійно закріплюють народні казки, де зустрічі, як правило, супроводяться етикетом вітання.

"От прибігла лисичка до своєї хати, вирубала дерево, зробила санки, запрягла бичка — і їде. Аж біжить вовк:

— Здорова, лисичко-сестричко!

— Здоров, вовчику-братику!"².

Церемонія вітання в тій самій казці може повторюватися багато разів, як, наприклад, у казці "Летючий корабель"³.

Народна педагогіка має чіткі правила мовленнєвого етикету, хто, з ким, коли і як повинен першим вітатися: молодший першим вітається з людиною старшого віку, чоловік — з жінкою (чи юнак з дівчиною). А в приміщенні першим вітається той, хто заходить ("добрий день", "добрий вечір", "доброго ранку") чи виходить ("до побачення", "будьте здорові"). Гарна традиція у селі, де вітаються з усіма односельцями і навіть з незнайомими.

Основна вимога мовленнєвого етикету — ввічливість, статечність, пристойність, уважність і чемність співрозмовників. Вихована людина завжди розмовляє шанобливо з усіма.

Українське родинне виховання не допускає вживання дітьми грубих і лайливих слів. Засуджуються ті батьки, які лаються у присутності дітей, бо це породжує потворність у взаєминах: "Як

¹ Українські народні пісні. — К., 1951. — С. 236.

² Дивна сопілка. — С. 20.

³ Дивна сопілка. — С. 172—180.

159

батько кричить, то син гарчить, а як батько лається, то син кусається".

Усі лайливі слова потворні й шкідливі. І серед них особливо брідка "матіршина". Слово це не наше й дуже небезпечне, бо нещадно руйнує споконвічну добру традицію українців — культ матері, порядної жінки, вірної дружини, цнотливої дівчини, чесного юнака, гідності людини взагалі, безжалісно б'є по традиційному статусі української родини з її взаємною повагою, пошаною до батьків, до материнського покликання жінки, її ролі в створенні та захисті домашнього вогнища.

Особливо препотворними, страшними є сороміцькі слова в дитячому та молодіжному середовищі. Ще в 1936 р. А. Макаренко в "Книзі для батьків" застерігав: "Не всі розуміють таку просту, абсолютно очевидну річ, що матірне слово є неприкрашене, дрібне, бідне й дешеве паскудство, ознака найдикішої, найпервіснішої культури, — цинічне, нахабне, хуліганське заперечення і нашої пошани до жінки, і нашого шляху до глибокої і справді людської краси! Але якщо для жінок це вільно вживане соромітне слово тільки образливе, то для дітей воно надзвичайно шкідливе... Необхідно розпочати рішучу, наполегливу і постійну боротьбу проти базарної лайки, якщо не з міркувань естетичних, то з міркувань педагогічних... Суть цього лиха не в тому, що оголюється перед хлопчиком статева таємниця, а в тому, що вона оголюється у найпотворнішій, цинічній й неморальній формі... Жінка наближається до нього не в повному вбранні своєї людської чарівності і краси, не в повному звучанні своєї духовної і фізичної ніжності, таємничості й сили, а тільки як можливий об'єкт насильства і користування, тільки як ображена самка"¹.

У мовному спілкуванні красивим є тільки те, що вкладається у рамки пристойних людських відносин. А тому негарно мовчати, коли треба говорити, і говорити, коли треба мовчати. Про мовчунів у народі кажуть: "Мовчить, як пеня", "Мовчить, як води в рот набрав". Схвалюючи дітей, які добре володіють мовою ("За словом у кишеню не полізе"), народна педагогіка водночас засуджує порожню балаканину, виступає проти зайвих, фальшивих прикрас у мові ("Красно говорить, а слухати нічого"). Та

¹ Макаренко А. С. Збір. творів: У 7 т. — К, 1954. — Т. 4. — С. 248, 249.

160

найбільше дістається тут базікам: "Язиком сяк і так, а ділом ніяк", "Базіка — мовний каліка", "Бесіди багато, а розуму мало",

Випробуваними засобами прилучення дітей до прекрасного, як і при здійсненні всіх інших напрямів родинного виховання, є природа і праця. Під час перебування з дітьми на природі необхідно хоча б побіжно привернути їхню увагу до краси лісу і саду, до життєдайної сили сонця, усеживлячого впливу дощук, помилуватися житами, що половіють, чи золотистою пшеницею на полі, невтомною працею бджілки на пасіці. Такі бесіди про прекрасне дуже корисні. Дитина стає спостережливою. Вона бачить, як змінюється вигляд поля і саду кожної пори року, водночас не залишаючись байдужою і до тих гарних змін, які відбувалися завдяки людській праці. Мало того, вона сама охоче прилучається до роботи, захоплюється її результатами разом з дорослими. Спілкуючись із природою, дитина переживає різні настрої: навесні, коли оживає природа і перелітні птахи повертаються у рідні краї, і восени, коли в бездонній блакиті курликає журавлиний ключ! Для допитливого ока буде цікавим і миле ластів'ятко, яке виглядає з гнізда, і лелеки, які оселилися неподалік і турботливо годують своїх малят, і котик, і собака, якщо вони є у дворі. Сім'я, особливо якщо вона живе у селі, повинна вирощувати свійських тварин. Відсутність тварин у господарстві вважається неприпустимою безгосподарністю ("То такий двір, що й собака не держиться"). Як бачимо, вражень від природи і естетичних переживань, пов'язаних з її впливом, у дітей багато. Значення їх в естетичному вихованні немале, особливо, якщо ці дитячі переживання доповнюються співпереживаннями дорослих, мають добру опору в домашній атмосфері й Побуті.

Серед основних чинників естетичного виховання дітей у сім'ї, за народною педагогікою, є краса побуту, вироблення у дитини здатності розуміти й відчувати мистецтво, прилучення її до активної художньої творчості.

До краси побуту народна педагогіка відносить манеру поведінки й щоденні звички членів родини, оздоблення житла, родинні свята й обряди, участь у трудовій діяльності. Гарний той, хто працює. Краса створюється людською працею. Цурання праці, байдкування — явище потворне.

161

Доброї народної традиції додержують у сім'ї батьки, коли дбають про те, щоб їхні діти росли чемними, охайними, зібраними, організованими, дисциплінованими, працьовитими, коли стежать за поставою дітей, ходою, поведінкою за столом, привчають правильно одягатися, застерігають від сліпого схилення перед модою. У таких сім'ях діти, як правило, стрункі й підтягнені, чисті й акуратні, скромні, ввічливі й уважні. Усі ці та інші естетичні риси виробляються змалку. Батьки стежать за тим, щоб дитина при ходьбі йшла легким кроком, вимагають бережливого ставлення до речей, зокрема тримання в порядку іграшок, одягу і взуття, а також робочого куточка школяра. Мати вдома такий куточок стало нормою для сучасної сім'ї. Коли дитина сідає їсти, то батько чи мати не забувають нагадати, що за столом треба сидіти прямо, не навалюватися, не вставати з-за столу, коли інші ще сидять. Негарно, коли хтось тримає ложку чи виделку в кулаці, бере їжу руками або набиває нею повний рот.

Хто, як не батьки, зобов'язані навчити дітей естетично оздоблювати своє помешкання, надаючи йому привабливості й затишку. В людській оселі першорядну роль відіграє не багатство, а гармонія предметів і речей, чистота й охайність, які милують око ("Хата, хоч і бідненька, але чиста й чепурненька, а тому й гарна та веселенька").

Народ-педагог ще й великий художник. Він завжди прагне поставити на службу естетичного виховання усе краще, що створюється людським розумом і трудовими руками, у тому числі й здобутки народної архітектури. Тому такою чудовою естетичною привабливістю відзначаються дерев'яні будови карпатського краю з філігранними піддашками на стовпах або арках, різьбленими сволоками, кронштейнами. Своєю мальовничістю виділяється народна архітектура лісостепової та південної частин України, де будівлі оздоблюють настінними розписами, різнокольоровими прикрасами. Подвір'я традиційно обгороджують парканом чи живоplotом, насаджують садок, біля хати — квіти. Взагалі квітництво у нас здавна в пошані. Розводять і кімнатні квіти, але переважно лікарські, наприклад, столітник (алоє деревовидне) або такі, що використовуються під час виконання різних родин-

162

них обрядів. Так, мирт звичайний здебільшого вирощують для прикрашання молодих на весіллі. Окрасою багатьох садів є соняшники, чорнобривці, мальва.

Участь дітей у вирощуванні квітів, садівництві має велике педагогічне значення, бо пробуджує в них емоційні переживання, сприяючи естетичному вихованню.

Досить інтенсивно прилучається молодь до прекрасного через народне декоративно-прикладне мистецтво, з його різноманітними формами, які органічно вплітаються у повсякденне життя родини, — розмальовані

декоративні тарілки, різьблені з дерева речі, художні вироби з глини (гличики, миски, макітри, малі форми скульптури, кахлі), прикраси для одягу, різні види тканини. Правильно роблять ті батьки, які передають у спадок своїм дітям знання, вміння і навички художнього килимарства і ткацтва, вишивання, кераміки, настінного розпису, художньої обробки дерева, скла і металу. В Україні є чудова традиція: дівчина змалку вчиться вишивати. Мистецтво вишивання вона переймає від матері чи старшої сестри. Бувають випадки, коли вишивають навіть хлопці. Вишиваними узорами прикрашають одяг, подушки, ліжники, серветки» килими та інші побутові речі. Дівчина вишиває милому сорочку, хусточку, весільні рушники. Своїми руками пошитий і оздоблений вишивкою одяг завжди діставав загальне схвалення як свідчення працьовитості й художнього смаку.

Усі діти люблять малювати. Потяг до малювання виявляється дуже рано і його слід підтримувати.

Перші малюнки дітей здебільшого бувають невдалі. Це зрозуміло. Однак головне тут — не результат, а велика естетична насолода, трудове натхнення та "муки творчості", які переживають маленькі художники. Малятко з олівчиком у руках не стільки вправляється у малюванні, скільки вчиться бачити й сприймати красу навколишнього світу. Тому навіть найнезграбніший малюнок — це своєрідна дитяча художня творчість, дуже часто оригінальна й хвилююча.

З глибокою зацікавленістю сприймають діти й твори образотворчого мистецтва, картини, які є вдома.

Значний вплив на формування естетичних уподобань у сім'ї мають народний театр

163

і народні танці. Український народний театр бере свій початок від давньоруських мандрівних акторів — скоморохів. Найпоширенішим в Україні в XVII—XVIII ст. був ляльковий театр — вертеп. Він користувався в народі великою популярністю, бо гостро висміював чиновників, хабарників тощо. До театральних дійств належить також колядування під час відзначення Різдвяних свят та щедрування під час святкування Нового року.

Там, де естетичні почуття і переживання не підвладні слову, на службу духовних поривів людини стає музика. "Музика — це мова почуттів. Мелодія передає найтонші відтінки почуттів, недоступні слову... І якщо словом обмежується проникнення вихователя у потаємні куточки юного серця, якщо після слова не починається тонше й глибше проникнення — музика, виховання не може бути повноцінним... Без музики важко переконати людину, яка вступає у світ, у тому, що людина прекрасна, а це переконання, по суті, є основою емоційної естетичної моральної культури", — писав В. Сухомлинський¹. Народна педагогіка має щодо цього могутнє виховне джерело — багатющу народну музику. Дітей у сім'ї прилучають до музики через слухання творів та навчання гри на народних інструментах — скрипці, дриббі, гармонії, сопілці, бандурі, цимбалах, трембіті. Добре, коли батьки самі люблять музику, грають на музичному інструменті, передаючи у спадок дітям ці вміння. В народі кажуть, що людина, яка тримає в руках скрипку, не здатна заподіяти зла. "Здоров'я, розум і сопілка — мудра спілка", "Як музика іскриста, то й душа чиста", — твердять народні афоризми.

Культурний прогрес дає змогу розширити рамки естетичного виховання дітей у сім'ї, підключивши сюди як традиційні виховні методи, так і ті, які стали новими здобутками народної педагогіки нашого часу (книжка, радіо, кіно, телепередачі, слухання художніх творів у записах на платівках й магнітофонній плівці). Багато батьків систематично купують дітям книжки, ходять з ними в театр, кіно, художні музеї, передплачують дитячу пресу,

¹ Сухомлинський В. О. Народження громадянина // Вибр. твори. — Т. 3. — С. 553.

164

організують колективне прослуховування музики і виконання пісень у сімейному колі.

Як бачимо, батьки можуть використовувати великий арсенал засобів, методів і прийомів естетичного виховання. Вміле їх застосування дає змогу дитині змалку засвоювати основи естетичного виховання, навчатися бачити прекрасне, розуміти й цінити твори мистецтва, прилучатися до художньої творчості, жити й творити за законами краси.

165

Що таке народна дидактика?

Жити без знань людина не може. Життєва практика зумовлює настійну потребу в пізнанні навколишньої дійсності — відкриття нових факторів і законів розвитку об'єктивного світу, а водночас необхідність подбати, щоб кожне нове покоління через навчання оволоділо нагромадженими людством знаннями і досвідом. Інакше все здобує як результат пізнання не знайде свого продовження і практичного застосування. Так через цілком об'єктивні обставини в житті людей народилися і стали поряд два гіганти людського розуму — пізнання і навчання. Кожний вищий щабель розвитку суспільства, нові виробничі й духовні потреби — це сходінка до нового ступеня пізнання, а отже, і до нового рівня навчання. І так безперервно. Народна дидактика входить до складу народної педагогіки, відображаючи здобутки у галузі освіти й навчання, що виражаються у поглядах народу на принципи, зміст і методи навчання та втілення у народній практиці форм і методів озброєння підростаючих поколінь знаннями, уміннями й навичками, розвитку їхніх пізнавальних сил і здібностей.

Оскільки навчання і виховання тісно пов'язані, то народна дидактика не залишає поза увагою і виховних дій. Це насамперед стосується розумового розвитку особистості й формування світогляду. Саме в навчанні багатогранний людський досвід перетворюється у необхідні для життя знання, вміння і навички. Навчання кує розум, формує загальну культуру особистості, ставлення до знань і навколишнього життя, плекає людські ідеали.

Скарбниця народних знань про навколишній світ глибока і різнобічна. У середовищі народу нуртує споконвічне прагнення до знань: "Знання робить життя красним", "Пташка красна своїм пір'ям, а людина — своїм знанням", "Хто знання має, той і мур зламає", "Дізнавайся світа, поки служать літа", "Якби людина

166

знала, що не знає, то б і мала, що не має", "Надто багато знай, та ще питай".

Головна мета народної дидактики

Головною метою народної дидактики є розумова освіта — основний важіль піднесення загальної культури народу, провідний засіб формування світогляду й забезпечення загального розвитку молоді, її підготовки до життя і праці.

Під змістом розумової освіти народна дидактика розуміє обсяг знань, умінь і навичок, якими повинна оволодіти людина в процесі навчання.

Зміст розумового виховання визначається провідною метою народної дидактики та суттю самого слова "навчати".

Провідна мета народної дидактики — сформувати справжню людину, освічену, культурну, духовно багату, доброзичливу, працьовиту, підготовлену до певного виду трудової діяльності. А це означає, що треба подбати про формування в дітей правильних уявлень про явища навколишнього життя, розвиток пізнавальних психічних процесів (відчуття, сприймання, пам'ять, уявлення, мислення, мовлення), розвиток допитливості, Кмітливості і розумових здібностей, інтелектуальних умінь і навичок. Народна дидактика прагне навчити кожного жити і працювати. Саме слово "навчити" означає передавати кому-небудь знання, вміння, досвід, збагачувати когось досвідом, знаннями, розумінням чого-небудь. Це передовсім стосується знань про живу й неживу природу, суспільство, виробництво і про саму людину.

Зміст розумової освіти в різні історичні епохи був неоднаковим, зазнаючи поступових змін. У всі історичні епохи визначальний вплив на зміст освіти мають динаміка життя, розвиток виробництва і пов'язані з ним досягнення у пізнанні навколишнього світу, здобутки в галузі матеріальної і духовної культури.

Народ пізнає навколишній світ протягом свого історичного розвитку. Охопити у повному обсязі знання, нагромаджені ним, одній людині неможливо, але передати всьому поколінню — цілком можливо й потрібно. Щоб скарбниця народних знань збагачувалася, народ передає їх кожному новому поколінню. І в цьому немала заслуга народної дидактики.

167

Життя складне й багатогранне. Для активної життєдіяльності кожна людина має бути озброєна певною сумою знань, умінь і навичок. І серед них у поле зору народної дидактики потрапляє насамперед засвоєння рідної мови. Через мову дитина входить у сферу живого людського спілкування, усвідомлює пізнання навколишнього світу й духовний розвиток особистості. Тому й учіння дітей починається з вивчення мови. Ставлячи в змісті розумового виховання на перше місце рідну мову, народна дидактика заохочує також і до вивчення інших мов ("Скільки ти знаєш мов, стільки разів ти людина"). Одночасно із засвоєнням материнської мови приходить ознайомлення з усною словесною творчістю народу. Фольклор у народній дидактиці — це не тільки засіб розвитку мовлення, а й активний поширювач знань з історії народу. Зміст освіти в народній дидактиці нерозривно пов'язаний з працею. У сільській місцевості молодь переважно орієнтується на працю, як ми вже зазначали, у сільському господарстві, а в місті — на ремісничу. Народна дидактика активно пропагує працю народних майстрів-умільців; передбачає вона і деяку статево

диференціацію. Дівчата набувають певних трудових навичок від матері, а хлопці — від батька. Кожна дівчина (як майбутня дружина і мати) вчиться створювати хатній затишок, готувати їжу, доглядати й виховувати дитину. Хлопець готується стати вихователем своїх майбутніх дітей, а також господарем. І в усьому цьому аж ніяк не можна обійтися без знань народної кулінарії, домоведення, ветеринарії, агрономії, астрономії, медицини й гігієни, зоології, ботаніки, зоотехніки, метеорології, рукоділля, будівельної справи. Народна дидактика свято береже й передає з покоління у покоління відомості, пов'язані з найвизначнішими подіями в історії народу, дбає, щоб молодь пам'ятала народних героїв, знала імена борців за народну справу, за світлу долю людей. У поле зору потрапляють і окремі моменти суспільствознавства — орієнтування у державному устрої, законодавстві, суспільних процесах, структурі суспільства, національній самобутності народу. Вона забезпечує також і певне знання географії. Це виражається у привчанні дітей орієнтуватися у сторонах і частинах

168

світу, запам'ятовуванні назв місцевого та навколишніх населених пунктах, річок, гір, морів, океанів, частин світу, великих міст, адміністративних одиниць і культурних центрів, у представленні деяких відомостей з народної топоніміки, передовсім тих, що стосуються походження назви рідного села чи міста.

Молоді батьки змушені були заглиблюватись у світ дитячої психології і народної педагогічної мудрості. Потреби господарської діяльності й розумового розвитку людини передбачали елементарну фізико-математичну підготовку її. Тому в зміст народної дидактики входила передача здобутих емпіричним шляхом відомостей про властивості тіл і взаємодію між ними, опір матеріалів, механічні дії, про народні способи лічби, математичні дії, своєрідні міри довжини, площ, об'ємів, ємкостей. Уже на початку своєї історії людство прагнуло збагнути:

Ой як то було з початку світа,

Ой як не було святої землі,

Ой по на лорі павутиноньки...¹

Одвічне прагнення пізнати навколишній світ, найзагальніші закони розвитку природи, суспільства та мислення дали поштовх роздумам про сенс життя, роль і місце в ньому людини, що знайшло відображення у народній філософії. Завдяки цьому в кожній дитині вже змалку вироблявся певний погляд на світ і місце людини в ньому, відношення мислення до буття, практичне, пізнавальне, ціннісне, етичне та естетичне ставлення до навколишніх подій, явищ, учинків людей.

Непорушною часткою змісту народної дидактики стало прилучення дітей до фізичної культури та народного мистецтва — народних музики і співу, танцю, малювання, вишивання, ліплення, аплікації, а також народних свят, обрядів, уведення у світ народних традицій.

Як бачимо, народна дидактика своїм змістом спрямована на те, щоб дати кожному індивідуумові повну суму знань, виробити найпотрібніші в житті практичні та інтелектуальні вміння і навички, які охоплювали б основні види діяльності людини — навчальну, виробничо-трудова, сімейно-побутову, суспільно-громад-

¹ Колядки та щедрівки: Зимова обрядова поезія трудового народу. — К, 1965. — С. 43.

169

ську. Зміст розумової освіти в народній дидактиці диктується насущними життєвими потребами трудової діяльності людини. При цьому велика увага звертається на тренування розуму, вироблення творчих нахилів і розвиток природних здібностей особистості. "Людей питає, а свій розум май", — цими словами народна дидактика спонукає кожного до творчих пошукових дій розуму. А справді демократична ідея про трудову діяльність за нахилами й здібностями — "сродну працю", яка була геніально підмічена в педагогічній мудрості трудящих Г. Сковородою, вийшла в народній дидактиці на одне з чільних місць.

Характеристика змісту народної дидактики була б неповною, якби ми не виділили ще один надзвичайно важливий аспект — вихованість навчання. "Освічений дикун у сто разів страшніший від неосвіченого", — застерігає народ-педагог і закликає, щоб той, хто вчиться, одночасно ще й виховувався. Навчання у народній дидактиці має виховний характер.

Зміст народної дидактики загалом охоплює елементарні знання, для засвоєння яких практично не вимагається спеціального навчання, а досить звичайного спілкування дорослих з дітьми, ігор, спостережень. Водночас поза увагою не залишались і складніші знання, що можуть бути засвоєні тільки в процесі навчання. Тому особливо актуальним у зв'язку з цим стало питання про принципи й методи навчання.

Принципи й методи навчання та форми його організації

У народі здавна побутує справедлива думка, що навчання не така вже й проста справа ("Наука не пиво: в рот не ввіллеш", "Нема науки без муки"). Його не можна звести до простої передачі знань, якими володіє вихователь, тим, хто цих знань не має. Це спонукає до постійних пошуків раціональних шляхів організації навчання, відкриття його об'єктивних закономірностей, які знайшли своє відображення у принципах і методах навчання.

Дидактичні принципи — це основні положення, якими керується вихователь при організації навчання. Принципів навчання у народній дидактиці ніхто не вигадав. Вони послали емпірич-

170

ним шляхом на основі узагальнення народної практики навчання і відкриття його найтиповіших об'єктивних закономірностей.

Вироблення принципів навчання в народній дидактиці відбувалося поступово. Кожний крок щодо пізнання природи, суспільства, людини, розвитку виробництва, матеріальної і духовної культури не тільки розширював і поглиблював зміст навчання, а й забезпечував поступ у застосуванні його принципів. Глибина й точність відображення закономірностей процесу навчання визначається рівнем розвитку народної педагогіки і суміжних з нею галузей знань — народної психології, фізіології. Мотивізація доцільності додержання того чи іншого дидактичного принципу нерідко впливає також а позицій народної філософії. Наприклад, народна філософська течія природовідповідності актуалізувала в народній дидактиці принцип природовідповідності до навчання ("Гни дерево, поки молоде, вчи дітей, поки малі", "тоді вчи, як упоперек на лавці лежить, а як уздовж ляже, тоді вже не навчиш", "Чого Івась не навчиться, того Іван не знатиме"), вікових та індивідуальних особливостей ("Що голова, то розум", "Всяк розумний по-своєму: один спершу, а другий потім"). Народна філософія сенсуалізму, яка вважає, що навколишній світ пізнається в основному через відчуття і почуття людини, та розглядає відчуття як відображення об'єктивної реальності, висунула на передній план принцип наочності ("Краще раз побачити, ніж сто разів почути"). Характерно, що народна дидактика до кожного відкритого нею принципу ставиться з однаковою увагою, не допускаючи применшення хоч би одного з них. Показовим у цьому відношенні може бути ставлення до наочності, роль якої в навчанні велика, але не всеосяжна ("Око бачить далеко, а думка ще дальше"). Чуттєве, сприйняття деколи може бути неточним, а то й оманливим ("Чув дзвін, та не знає, де він"). Уникнути цього можна через забезпечення єдності суттєвого пізнання з логічним ("Треба розумом надточити, де руки не візьмуть"), через збудження свідомості й активності думки ("Хто думає, той і розум має"). А коли ще згадаємо поширені серед народу афоризми: "Говори мало, слухай багато, а думай ще більше", "Не на користь книжку

171

читать, коли вершки лише хапать", то твердо переконаємося у послідовному відстоюванні народною дидактикою принципу свідомості й активності навчання. Справжній успіх ґрунтується на свідомому навчанні, на бажанні вчитися ("Гарно того вчити, хто хоче все знати"). І навпаки, нехтування навчанням призводить до сумних наслідків ("Ледачий учень плачучи до школи йде"). У полі зору української етнодидактики перебуває можливість підвищеної чутливості дитини чи підлітка в певні періоди до навчального матеріалу і виховних дій, яка в педагогічній науці називається сенситивністю, береться до уваги також і запобігання пригніченню розуму й психіки дитини (депривації).

Народна дидактика наскрізь оптимістична, пройнята глибокою вірою в утверджуючу силу навчання. Тому й закликає: Не кажи — не вмю, а кажи — навчусь". Навчання має бути доступним, відповідати віковій і рівневій розвитку дитини. **Принцип доступності** навчання у народній дидактиці вимагає, щоб нові знання були посилюючими для дитини, ґрунтувалися на її життєвому досвіді, вже здобутих знаннях, щоб кожна порція нових знань підносила особистість на вищий рівень розвитку, вела її від простого до складного, від невідомого до відомого.

Доступність не означає спрощеності чи штучного полегшення. Навчання — не забавка і не розвага, а серйозна, наполеглива праця. Справжнє навчання те, яке вимагає долаття певних труднощів ("Доки не впріти, доти не вмти", "Хто хоче знати, тому треба менше спати"), дає людині знання, що їх вона може зберегти протягом усього життя. Спрямування народної дидактики в майбутнє, орієнтація на додержання **принципу міцності навчання** зафіксовані, зокрема, у таких народних висловах: "Що в молодості навчишся, то на старість як знайдеш", "Учись змолоду — пригодиться на старість", "Учись — на старість буде як знахідка".

Народна дидактика зародилася, виростила і зміцнилася у вирі життя народу. Вона виплекана генієм колективного розуму багатьох людей. Інакше кажучи, народна дидактика постала зі школи життя, тому провідним її орієнтиром стало саме життя, життєві потреби людини, реалізація **принципу зв'язку навчання з життям**, який передбачає передовсім життєвість і актуальність

172

змісту навчання ("Потрібно учитися, завжди пригодиться"), органічну єдність знань, умінь і навичок ("Науки не носить за плечима", "На те коня кують, щоб не спотикався"), поєднання навчання з виробничою працею ("Хто багато робив, той і багато знає", "Хто що вміє, то і діє", "Хто що знає, тим і хліб заробляє", "Губами говори, а руками роби", "Хто добре вчиться, той буде добре й робить"). Останнє означає, що здобуті людиною знання — не мертвий вантаж, а міцна опора в повсякденній трудовій діяльності. Про того, в кого голова начинена знаннями, далекими від життя, у народі іронізують: "Учений, а кобили не запряже".

Цінними є не будь-які знання, а достовірні, правдиві ("Правда світліша сонця", "Той дає раду, хто знає правду"). Справжні знання дають змогу пізнати навколишній світ, зрозуміти найістотніші

властивості та взаємозв'язок предметів і явищ. Справжні знання — це знання наукові. Про науку в фольклорі є чимало висловів: "Наука в ліс не веде, а з лісу виводить", "Чим більше науки, тим довші руки", "Де більше науки, там менше муки". Людина, озброєна науковими знаннями, непереможна. Сила науки в тому, що вона дає об'єктивне відображення світу, озброює людину системою знань про закономірності розвитку природи і суспільства та способи впливу на навколишню дійсність. Народна дидактика постійно прагне до наукових знань. Вона поставила науковість навчання у ряд своїх найважливіших дидактичних принципів. Народ визнає справжнім тільки те навчання, яке спрямоване на засвоєння наукових знань. Тому й слово наука, крім прямого значення, у народному розумінні асоціюється ще й з іншими поняттями: наука — Це освіта, навички, знання, набуті людиною у процесі навчання, життєвого досвіду; те, що повчає, дає життєвий досвід. У народі досить часто поняття "посилати, віддавати вчитися куди-небудь, до когось" передають словами "віддавати в науку". Навчання — це наука. Провчити когось-небудь теж означає "дати науку". Коли когось застерігають від прикрих помилок, то кажуть: "для науки"; "у (на) науку".

Ми вже говорили, що народна дидактика визнає тільки те навчання, яке виховує. У зв'язку з цим вона твердо й послідовно обстоює принцип виховуючого навчання. Навчання і виховання
173

у народній дидактиці так тісно переплелися, що в багатьох моментах їх розділити просто неможливо, бо сприймаються вони як одне ціле. Віра у виховні можливості навчання така велика, що поняття "навчання (науки)" нерідко фігурує замість поняття "виховання". Коли в народі кажуть "навчання", то здебільшого мають на увазі виховання: "Умів дитину народити, уміє і навчити", "За науку цілуй батька й матір у руку", "Та дитина ледача, якої батько не вчив", "Злому синові не в честь наука", "Діти батька не вчать". Емпіричним шляхом народна дидактика дійшла справедливого висновку, що навчання — основний чинник становлення особистості (формування розуму й світогляду дитини, її почуттів, історичної пам'яті, уяви, національної свідомості, мовлення і мислення, уваги й спостережливості, ставлення до життя, знань і праці, пізнавальних і творчих здібностей та інтересів). Навчання за народною дидактикою спонукає розум дитини вбрати характер і психологію своєї нації, її переконання, звичаї, традиції, моральну, інтелектуальну й естетичну культуру. Надійним спільником у цій важливій справі є різноманітні методи і прийоми навчання.

Методи навчання — це способи педагогічних дій, за допомогою яких досягається засвоєння знань, умінь і навичок, а також розвиток пізнавальних і творчих здібностей людини. Прийом є частиною методу, його деталлю, що виявляється в окремих операціях мислення, моментах процесу засвоєння знань, формування умінь і навичок. Методи і прийоми навчання у народній дидактиці мають психолого-педагогічний вплив на особистість. До того ж вони дуже прості, легкі й загальнодоступні в застосуванні, розраховані на масове користування. Умовно їх можна поділити на чотири групи: наочні, словесні, практичні й ігрові.

Наочний метод — показ дітям явищ навколишньої дійсності. Використання його відповідає дидактичному принципові наочності, а застосування пов'язано насамперед зі спостереженням. У повсякденному житті дитина вже змалку спостерігає за працею дорослих, змінами в житті рослин, у неживій природі, звичками тварин, учинками людей, побутом. Важливе значення у навчанні має також показ предметів, малюнків, зразків певних речей (наприклад, вишивки під час вишивання, аплікації чи якоїсь

174

конструкції), способів дії під час навчання рукоділля, фізкультурної вправи, танцю, ознайомлення з творами народного образотворчого мистецтва.

Наочні методи використовуються у тісному зв'язку зі словом. Народна дидактика розглядає слово як важливий засіб здобування знань. Вона за свою багатовікову історію виробила великий арсенал словесних методів навчання. До них належать бесіда, розповідь, опис, пояснення, читання, усна народна оповідна творчість (казки, легенди, перекази, спогади, бувальщини), народна пісенна творчість (календарна обрядова поезія, трудові пісні, думи, історичні пісні, балади, пісні ліричні, родинно-побутові, соціально-побутові, козацькі, антикріпосницькі, рекрутські та солдатські, чумацькі, бурлацькі, строкарські, заробітчанські, стрілецькі, коломийки, і частівки, народна драма, робітничі пісні, пісні боротьби) і народна повчальна творчість (прислів'я і приказки, притчі, заповіді, правила, сентенції, заборони). Народна дидактика бореться за те, щоб молодь не тільки мала знання, а й володіла відповідними вміннями і навичками, тобто вміла застосувати здобуті знання на практиці, у трудовій

діяльності. Особливої актуальності в зв'язку з цим набули практичні методи навчання. Діти виконують практичні завдання за зразком (чи за вказівкою). Зразок орієнтує на те, що слід зробити, а вказівка — як зробити. Найчастіше ці завдання відображають суть трудових обов'язків. Тому й практичні методи навчання у народній дидактиці в основному втілювалися у повсякденній праці. Велику увагу народна дидактика приділяє методам, які стимулюють навчання. До таких методів належать різноманітні ігри — дидактичні, рухливі, драматизовані, а також епізодичні ігрові прийоми. Усіх їх об'єднуємо в ігрову групу методів. Ця група в народній дидактиці представлена дуже щедро, у чому легко можна переконатися навіть із самою тільки переліку народних дитячих рухливих ігор і забав: "У ворони", "У вуха", "Гуси-гуси, додому", "У гльога", "У дарунки", "У довгої лози", "У дула", "У джугута", "У зайців", "У ковіньки", "У кавуна", "У козла", "У койструбки", "У крамаря", "У неба", "У ножа", "У палоч-

175

ки", "У перепілки", "У піжмурки", "У сліпака", "У сороки та багато інших. До словесних ігор належать народні загадки й скоромовки, запитання, задачі, головоломки, шаради, небиліці, лічилки, коліскові пісні та забавлянки (утішки), ігрові пісні й приспівки, заклички та примовки, прозивалки і дражнилки, безкінечні пісеньки та діалоги, звуконаслідування. Народна дидактика надає великого значення ігровим методам, які викликають інтерес до знань, розвивають допитливість і кмітливість дітей, сприяють сенсорному вихованню, вселяють життєвий оптимізм, будять емоційну снагу. Те, що в звичайній ситуації може бути нудним, тяжким і нецікавим, у грі стає легким і захоплюючим. Однак народна дидактика не зводить навчання тільки до ігор і забав. Вона культивує лише елементи гри в навчанні, а не замінює навчання грою. Навчання — це наполеглива, мозоляста, напружена й копітка праця. Тому й ставитися до нього слід серйозно, скрупульозно шукаючи оптимальних варіантів на основі раціонального застосування відповідних принципів, методів і форм навчання.

Форма навчання є важливим компонентом народної дидактики. Вона наділена властивою тільки їй функцією. Якщо при визначенні змісту навчання народна дидактика прагне відповісти на запитання "Що вчити?", через принципи навчання зорієнтувати на вимоги до навчального процесу, в методах розкрити шляхи й способи навчання, то в формах вона відображає найраціональнішу організацію навчання. Форми організації навчання визначаються її можливостями та умовами функціонування й органічно пов'язані зі змістом, принципами й методами навчання, втілюваними на практиці. Зокрема, народна дидактика виділяє такі найпоширеніші форми навчання: навчання "ланцюжком", самонавчання, челядництво, наставництво, похід, прогулянка, екскурсія, гурткове заняття, колективне голосне читання. Форми навчання, як і його методи, в народній дидактиці склалися історично і зазнають у своєму розвитку змін.

У навчанні "ланцюжком" діє принцип: "Знаєш і вмєєш сам — навчи іншого". Це одна з форм індивідуального взамонавчання. Склалося воно в народній дидактиці дуже давно.

У систему етнопедагогіки входять також самонавчання, челядництво як форми професійної підготовки, участь у гуртках,

176

прогулянках, походах, екскурсіях. В сучасній українській етно-дидактиці поширені такі форми здобуття і поглиблення знань, як читання книжок, газет, журналів, слухання радіо, доповідей, лекцій, повідомлень, перегляд телепередач, відвідування музеїв, виставок, кіно, театрів, зустрічі з відомими людьми, вченими, спеціалістами з різних галузей знань, громадськими діячами.

Говорячи про форми навчання, слід згадати й про форми виявлення власне народної дидактики порівняно з дидактикою науковою. Наукова дидактика знаходить своє вираження у наукових працях учених, а застосування — у діяльності педагогів-професіоналів, у шкільному навчальному процесі. Народна ж дидактика живе в пам'яті народу, масовій навчальній практиці батьків, навчально-виховних народних традиціях. Школою, підручником, уроком для тих, хто вчиться за народною дидактикою, є життя і праця. Народна дидактика відзначається не тільки великою масовістю аудиторії, а й широким педагогічним діапазоном виявлення змісту, принципів, методів і форм навчання з явною тенденцією до їх розвитку й удосконалення.

Народна дидактика в дії

Народна дидактика живе тоді, коли вона діє. Коло інтересів народної дидактики дуже широке: формування в дітей правильних уявлень про події та явища навколишнього життя, розвиток у них пізнавальних психічних процесів (відчуття, сприймання, пам'ять, уява, мовлення і мислення), вироблення допитливості й розумових здібностей, прищеплення інтелектуальних умінь і навичок.

Мислення нерозривно пов'язано з мовленням. Мовному розвитку дітей у народній дидактиці надається найбільшого значення.

Формування культури слова починається з раннього дитинства. Кожна доросла людина, подумки зробивши невеликий екскурс у раннє дитинство, без особливого напруження пам'яті неодмінно згадає такі слова, як "монь", "жижа", "льоля", "гава", "папа" (хліб) та багато інших, які колись навчили мама й тато, бабуся й дідусь, та вживали, спілкуючись з малятком, його

старші брати й сестри, близькі. Ми, наче естафету, передаємо ці слова дітям, онукам і правнукам. Що це таке? Це лексика з дитячої мови, мудро придумана народом-педагогом для того, щоб кожную дитину як найраніше прилучити до спілкування.

Опанувати мову зовсім не просто, а вдосконалення мовлення в особистості, по суті, триває протягом усього її життя. Виходячи з цього, народна дидактика виробила свій погляд на мову як на динамічну систему, що не виникає у новонародженої людини автоматично, а формується поступово. Таке трактування проблеми цілком закономірно привело до практичного її втілення як першого, підготовчого етапу на шляху мовного розвитку дитини.

Дитяча мова є основним словесним засобом народної дидактики, який чи не з першого дня допомагає немовляті пізнавати навколишній світ, входити в коло родинного спілкування.

Оченята немовляти допитливо дивляться на нас. У нього з перших місяців виникають найпростіші реакції на ласку, розмову; дво-, тримісячне маля стежить очима за "співбесідниками", всміхається. А чотири-, п'ятимісячне навіть намагається "відповідати". Воно прагне щось "сказати", тренує свій мовний апарат, видаючи дивні й безсистемні звуки. Вони можуть випадково відповідати будь-яким звукам будь-якої мови, хоч це має суто випадковий, біологічний характер. Через деякий час ми чуємо лепет дитини, яка прагне наслідувати мовлення дорослих. Робити це дуже важко, але маленька людина "працює" надзвичайно енергійно й наполегливо. Незабаром вона вже вимовляє основні звуки материнської мови. При цьому всі можливі звуки, які немовля видавало раніше, в дитячому лепеті обмежуються тим колом фонем, що властиві даній мові або наближаються до них. Однак навіть у цій ситуації дитина ще не може відразу перейти до нормативної мови. Що робити? Як їй допомогти? Народна дидактика успішно долає і цей бар'єр, давши в розпорядження малят доступну їм дитячу мову як надійний трамплін для опанування мови дорослих, як фермент словесного спілкування. Педагогічне значення такого кроку цілком очевидно. Маля дуже швидко схоплює доступну його віковій мову й за підтримки старших охоче користується нею. У цій мові вдало вибрані саме такі

слова, що складаються із найлегших для вимовляння звуків, — голосних та найпростіших приголосних, які породили оті найперші слова кожної дитини: мама, тато, баба. А поруч з ними згодом стають і всі інші, що відображають найголовніші атрибути дитячого побуту — односкладові чи складові слова: "гам" (істи), "ня" (бери), "то" (хочу те, дай мені те), "киця", "миця" (кішка), "ляля" (дитина, лялька), "пипа" (соска), "ляля" (колиска, колисати), "люлі" (спати), "тюпа" (йти), "діді" (дідусь), "сюпа" (сісти), "жижа" (вогонь), "зюзя" (холод), "цяця" (гарна, іграшка), "беця" (погане), "цюця" (собака), "па" (будь здоровий, прощай), "чіча" (квітка), "фіця" (танцювати), "тася" (качка) або звуконаслідувальні: "коко" (курка, яйце), "ку-ку" (зозуля), "кар" (ворона), "му" (корова), "бам" (дзвінок) тощо. Крім таких загальноновживаних слів, маля здатне виявляти схильність до власного, оригінального "словотворення". Досить часто цілком "суб'єктивно" дитина називає навколишні предмети, явища, дії, особливо, "по-своєму" інформуючи про власні бажання, волю, почуття радості, вдоволення чи невдоволення. Звичайно, що "порозумітися" з нею зможуть найближчі їй люди, ті, хто постійно спілкується з нею. Народна педагогіка схвалює таку тенденцію як психологічно доцільну. Дорослими "словесна творчість" маленьких дітей сприймається як приємна забава. А для дитини — Це своєрідна гра, що втілює напружену й серйозну працю, натхненну позитивними емоціями від радості живого спілкування. Якщо вдатися до сучасної наукової термінології, то можна впевнено сказати, що народна педагогіка вдало розгадала й лінгводидактичну суть дитячої мови. Той, хто уважно прислухається до неї, неодмінно переконається, що дитяче мовлення найчастіше сконцентровує саме ті звуки, які становлять основний фонд живої материнської мови. Інакше кажучи, дитина тренує свій голосовий апарат у вимовлянні тих звуків, які посідають центральне місце у фонетичній системі нормативного мовлення. Дитяча мова створена й представлена в народній педагогіці як стимулюючий засіб, першоелемент мовного розвитку дітей.

У практиці народного виховання етап користування дитячою мовою проходить надзвичайно інтенсивно й охоплює невеликий відтинок часу. Дидактична доцільність цього етапу полягає у то-

му, що він має високу педагогічну ефективність і не сповільнює, як на перший погляд може здаватися, а значно прискорює мовний розвиток дітей. Без застосування створеної народом дитячої мови навряд чи можливо було б побудувати повноцінну систему прилучення маленьких дітей до словесного спілкування. Опанувавши основні фонемні, дитина дедалі активніше буде різні висловлювання. Спочатку це дуже короткі, але зрозумілі за змістом слова-речення ("най!", "дай!", "ляля", "там", "бай") з досить виразними

інтонаційними нюансами — наказу, прохання, звертання, називання. А в лексиконі півторарічної дитини вже з'являються неоднослівні речення, хоч їх не так і багато. І кожне з них складається переважно з двох невідмінюваних слів: "На ляля" ("Візьми мене"), "Ді мама" ("Де мама?"), "Каші се" ("Хочу ще каші"). На третьому році життя дитяче мовлення дедалі більше упорядковується: збагачується лексика, збільшується кількість слів у реченнях, з'являються відмінки й час, ускладнюється структура висловлювань. Дитина уважніше прислухається до мовного спілкування дорослих, прагнучи наслідувати його. Відбувається цілком логічний перехід від дитячої мови до мови дорослих. Точно визначити момент такого переходу майже неможливо. Та, по суті, це вже й не має принципового значення. Добре те, що досягнуто головної дидактичної мети: через дитячу мову дитина швидко, упевнено і міцно ввійшла в русло материнської мови.

Сприйнятливість маляти до мови, навіть схильність до мимовільної словесної творчості особливо сильна. Тому й увага до дитячої мови має бути цілком серйозною, як до надзвичайно важливого компонента дитячої й загальнолюдської культури. Саме це й мав на увазі І. Франко, коли в своїй статті "Дітські слова в українській мові", висловив зауваження, що "дітські слова досі мало звертали на себе увагу язиковедів", хоч "у нас слів спеціально дітських досить багато", "на котрі будь-що-будь варто звернути ближчу увагу"¹. У згаданій праці він подає "збірничок" дитячих слів, згрупованих за п'ятьма видами: назви свійських тварин, назви людей своїх і чужих; деякі оточуючі предмети, явища, загальні означення, дієслова. "Примітки до

¹ Франко І. Я. Збір. творів: У 50 т. — Т. 26. — С. 123.

180

дітських слів" показують, що більшість з них — це наслідування звуків природи чи дуже прості утворення з окриків людини до тварин. Значна частина з них має корені цілком відмінні від коренів тих слів, які означають той самий предмет у "дорослій" мові (наприклад "льоля" — сорочка). У деяких випадках на-трапляємо в цих словах на давні корені, які тепер вийшли з ужитку.

Надзвичайну сприйнятливість дитини до мови та особливу її схильність до словесної творчості К. Чуковський виділив як один із "найдивовижніших феноменів дитинства", а будь-яку дитину з двох років назвав "геніальним лінгвістом". "Звичайно, — пише він у своїй відомій книжці "Від двох до п'яти, — щоб сприйняти нашу мову, дитина в своїй словотворчості копіює дорослих... Сама того не підозрюючи, вона спрямовує всі свої зусилля на те, щоб шляхом аналогій засвоїти створене багатьма поколіннями дорослих мовне багатство. Але застосовує вона ці аналогії з такою майстерністю, з таким чуттям змісту і значення тих елементів, з яких складається слово, що не можна не захоплюватися чудовою силою її кмітливості, уваги і пам'яті, що виявляється у цій важкій повсякденній роботі"¹.

Прекрасним стимулюючим засобом згаданого процесу є дитячий фольклор, який охоплює словесну творчість дорослих для дітей (колискові пісні, пестушки, потішки, забавлянки, небиліці, казки про тварин, чарівні казки, бувальщини, биліці), творчість дорослих, яка з часом перейшла в дитячий репертуар (заклички, примовки, приспівки, ігрові пісні, лічилки), і безпосередньо дитячу творчість (скоромовки, дражнилки).

Вхід дитини у мову через пісню, як і в навколишній світ, має надзвичайно велике педагогічне значення. У народній пісні вповні розкриваються краса і велич усної мови. Народні колискові пісні глибокі за змістом. Вони вчать любити рідну землю, батьків і працю, захищати правду, поважати старших. Мова колискових пісень барвиста, соковита, приваблива, а сюжети прості й зрозумілі, насичені яскравими образами рідних і близьких для дитини людей — матері, батька, братиків і сестричок. Колискові пісні належать до поезії пестування. Вони виробляють у дітей

¹ Чуковский К. От двух до пяти. — М., 1957. — С. 23.

181

слух і будять чуття мови, мелодики, створеної народом. У цих піснях з великою ніжністю, теплотою і ласкою виражається щира й вічна любов до дитини, незгасне піклування про неї:

*Щоб зростало маленятко,
Наше любе пташенятко,
наша квітонька маленька,
Наша зіронька ясенька.*

Коліскові пісні глибоко гуманні й зворушливі, бо йдуть від щирого материнського серця. Вони звернені до дітей, а тому щедро насичені пестливими словами. А називаються пісні колисковими тому, що їх співають матері й бабусі над колискою чи колишучи дитину на руках. Традиційно в народній практиці родинного виховання дітей колишуть і колисковою піснею присипляють, тому в колискових піснях досить часто фігурує чарівний образ сну, сонки, дрімоти:

*Ходить сом коло вікон,
А дрімота коло плота,
Питається сон дрімоти:
— А де будем ночувати?
— Де хатинонька теплесенька,
Де дитина малесенька,*

Там ми будем ночувати,

Дитиноньку колихати.

Заспокоєнню і навіюванню сну ДИТИНИ значно сприяє і спосіб виконання колискових пісень — спокійний, лагідний, монотонний а ритмікою, що нагадує гойдання колиски.

За традиціями народної педагогіки немовлят колишать, щоб вони заспокоювались і засинали, добре росли і розвивалися. Висновок цей переконливо підтверджується багатомісячною народною практикою родинного виховання. Він обґрунтований також сучасною наукою. Учені довели, що діти розвиваються швидше, якщо регулярно стимулювати певні органи, пов'язані із рухом. Моторні рефлекси в немовлят, яких колишать, розвиваються значно краще й швидше, ніж у інших дітей.

Колисці присвячено не один високопоетичний рядок. Крім свого прямого призначення — колисати малят, вона є символом майбутньої щасливої долі дитини:

182

слух і будять чуття мови, мелодики, створеної народом. У цих піснях з великою ніжністю, теплотою і ласкою виражається щира й вічна любов до дитини, незгасне піклування про неї:

Щоб зростало маленятко, Наше любе пташенятко, наша квітонька маленька, Наша зіронька ясенька.

Коліскові пісні глибоко гуманні й зворушливі, бо йдуть від щирого материнського серця. Вони звернені до дітей, а тому щедро насичені пестливими словами. А називаються пісні колисковими тому, що їх співають матері й бабусі над колискою чи колишучи дитину на руках. Традиційно в народній практиці родинного виховання дітей колишать і колисковою піснею присипляють, тому в колискових піснях досить часто фігурує чарівний образ сну, сонки, дрімоти:

Ходить сом коло вікон, А дрімота коло плота, Питається сон дрімоти:

— А де будем ночувати?

— Де хатинонька теплесенька, Де дитина малесенька,

Там ми будем ночувати, Дитиноньку колихати.

Заспокоєнню і навіюванню сну ДИТИНИ значно сприяє і спосіб виконання колискових пісень — спокійний, лагідний, монотонний а ритмікою, що нагадує гойдання колиски.

За традиціями народної педагогіки немовлят колишать, щоб вони заспокоювались і засинали, добре росли і розвивалися. Висновок цей переконливо підтверджується багатомісячною народною практикою родинного виховання. Він обґрунтований також сучасною наукою. Учені довели, що діти розвиваються швидше, якщо регулярно стимулювати певні органи, пов'язані із рухом. Моторні рефлекси в немовлят, яких колишать, розвиваються значно краще й швидше, ніж у інших дітей.

Колисці присвячено не один високопоетичний рядок. Крім свого прямого призначення — колисати малят, вона є символом майбутньої щасливої долі дитини:

182

Повішу, повішу колиску на дуба,

Буде вітер повівати, колисочку колисати,

Колишся, колиско, понад землю низько,

У ній ся колише маленький хлопчисько.

Колисочка нова з жовтого явора,

Я в тобі колишу малого сокола.

Ой люлю та люлю, дай ти, Боже, долю,

Дай щасливеньку, дитина маленька.

Ой колиш, колиш, колиско новенька,

В тобі колишеться рибонька маленька.

Потребу в колисанні дитина відчуває й тоді, коли вийде з колискового віку. Для малят створено чимало різних гойдалок, каталок, каруселей. Тож нехай виколішуються на здоров'я та радість наші малята під мелодії пісень колискових!

Коли малятко починає пізнавати близьких, сидить, простягає ручки, пробує ходити, його забавляють пісеньками й короткими віршиками-пестушками та потішками, які несуть у собі елементи найпростішої дитячої гри.

Пестушками дорослі супроводять перші рухи дитини. Так, привчаючи дитину ходити, ставлять її на ноги, відходять, простягають до неї руки, ворухать пальцями і говорять:

Дйби, дйби...

Гшла баба по гриби,

А дід по опеньки

В неділю раненько.

Коли хтось з дорослих бере дитину за голівку руками, відхиляє від однієї руки до другої, він промовляє:

Печу, печу хлібчик

Діткам на обгдчик.

Меншому — менший,

Старшому — більший,

Шусть у піч, шусть у піч...

Вимовляти останні слова, підкидає дитину на руках, немовби насправді засовує тісто в піч.

Багата на мовно-сюжетні нюанси пестушки "Зайчику, зайчику":

— Зайчику, зайчику,
Де ти бував?

183

— У млині, у млині.
— Що ти видав?
— Там були кравчики,
Перебили пальчики —
Ледве я втік
Через бабин тік,
Та через колоду,
Та хвостиком у воду
Шубовсь — і нема!

Проказуючи або співаючи ці слова, перекидають дитину то в один, то в інший бік.

Пестушки тісто переплітаються з потішками — елементарними словесно-руховими іграми з пальчиками, ручками і ніжками дитини. Найпоширенішими серед потішок є "Ладки", "Сорока", "То горошок, то квасолька".

Ладоньки, ладусі,
Де були — в бабусі.
Що ви їли — кашку.
А що пили — бражку.
А що на закуску?
Хліб та капустку.
Гай, гай на бабину хату,
Калачі їсти.
Ладки, ладки, Ладки, ладки,
Побилися бабки. А за що?
За кисіль, Щоб найвся

Василь, Шуги, шуги, шуги...

Вимовляючи останній рядок, беруть дитину за ручки і махають ними або вчать її плескати в долоні, промовляючи:

Тосі, тосі,
Підемо до Досі,
А у Досі кучерики,
Й жовтеньке волосся.

Переказуючи ці слова (потішка "То горошок, то квасолька"), перебирають дитині пальчики на носі:

То горошок, то квасолька, то кукурудзка,
а та бобище — фур за плотище!

184

Крім словесно-рухового навантаження, потішка може нести в собі й певні педагогічні настанови, які є своєрідним "уроком" для дитини. Показовою у цьому відношенні може бути "Сорока". Дитину, яка вже починає говорити, беруть за ручку і розпрямляють пальчики. Покручуючи вказівним пальцем у долоні дитини, промовляють:

Сорока, ворона,
На припічку сиділа,
Діткам кашку варила.
Ополоникам мішала
І хвостиком накривала,
Малих діток годувала:
— Цьому дам, цьому дам,
Цьому дам, Цьому дам;
А цьому не дам,
Бо цей буцман
Круп не драв,
Дров не рубав,
Води не носив,
Діжі не місив —
Справжній лежень...

Як бачимо, ця потішка дуже тонко і вміло засобами словесно-рухової гри вводить малечу в коло майбутніх хатніх обов'язків, допомагає засвоїти головний життєвий принцип людини: "Хто не працює, той не їсть".

Цей трудовий мотив знаходить підтримку і розвиток у забавлянках-пісеньках і віршиках складного змісту, вже не пов'язаних з грою. Своїм характером забавлянки нагадують маленькі казочки у віршах з особливим

виділенням через діалоги різних причинно-наслідкових зв'язків між предметами і явищами, що сприяє розвитку в дітей уваги і логічного мислення.

Увага маленької дитини дуже нестійка. Тому народна педагогіка подбала, щоб сюжет забавлянок був якнайпростішим і передавав якийсь один цікавий епізод. Якщо є сюжет розтягнутий, то для утримання уваги дитини в народній педагогіці застосовується виклад "ланцюжком":

Скажу вам байку:

*Куриєт пєс файку
На довгїм цибушку,
185*

Обпалив собї вушко.

— Де то вушко?

— На столї лежало.

— Де той стїл?

— Огонь спалив,

— Де той огонь?

— Вода загасила.

— Де тота вода?

— Горобчики випили.

— Де татї горобчики?

— На деревї сидїли.

— Де тото дерево?

— Баба спалила.

— Де тота баба?

Вилїзла на граба.

Грєб трїщить,

Баба верещить,

Дїд тягне за вухо:

— Ходи сюди, старухо!

Так само побудованї й їншї забавлянки: "Сїла баба на бара на", "Ой мєв же я два воли", "Дївка красна ткала", "Бїла баба маслo", "На тїм боцї на тoлoцї", "Товчу, товчу мак"¹.

Особливий гумористичний вїдтїнок мають безкїнечнї забавлянки:

Жив-був дїд та баба,

Була в них вївця,

Почнемо з кїнця:

Жив-був дїд та баба,

Була в них вївця,

Почнемо з кїнця... і т. д.

Був собї чоловїк Сєжска,

На поясі мїдяна прєжска,

Свиточка семирєжска,

А на спинї синя латочка.

Гарна моя казочка?

Ти кажеш "гарна",

І я кажу "гарна",

Був собї чоловїк Сєжска...

¹ Дитячий фольклор / Упор. Г. В. Доеженок. — К, 1984. — С 381—389.

186

Як правило, забавлянки дуже цїкаві за змїстом, рїзноманїтнї за мовними художнїми засобами. Здебїльшого в них змальовується якась особливо яскрава картина, а подїї подаються динамїчно, з швидкою змїною картин, що повною мїрою їмпонує активнїй натурї дитини:

Куєм, куєм нїжку,

Поїдем в дорїжку.

Треба конї підкувати,

Будем в баби ночувати.

У забавлянках дохїдливо, просто і зрозумїло дається влучна мовна характеристика найближчих і добре вїдомих дитинї предметів і явищ. Навчально-виховна мета забавлянок — розвивати мовну активнїсть дитини, тренувати пам'ять, логїку мислення, вселяти оптимїзм і жадобу до активного життя, виробляти такї вольовї якостї, як твердїсть характеру, вмїння керувати своїм настроєм, здатнїсть переборювати труднощї.

Так, деякї забавлянки закликають дїтей не плакати:

Маленький Ярчику, не плач,

Спечу калач,

Медом помажу, усїм покажу,

А тобі дам.

ІНКОЛИ це звертання має іронічне забарвлення, що спонукає дитину до іронізування над скиглієм і самокритичного ставлення до власної поведінки:

*Цить, не плач,
Спечемо калач,
Медалі помажем,
Тобі покажем,
А самі з'їло!*

Дуже багаті й різноманітні забавлянки за своїм звуковим оформленням. Вони поліфонічні. В одному випадку забавлянки нагадують танок:

*Ой гоп, чук, чук,
Наловив дід цук.
Баба наварила —
Діда пригостила...,
187*

в іншому — коливання дитини:

*Хиті, хиті,
Коники в житі,
Та нікому вигнати —
Тільки Микиті...*

ще в іншому ритміка передає гуркотіння воза:

*А та-та, а та-та,
Сіла баба на kota,
Поїхала в гості,
Розсипала кості...,*

чи відображає ритм злагодженої праці:

*Товчу, товчу, мак, мак,
За ступою рак, рак...,*

спів птахів:

*Дир-дир, диркач
Загубив плескач...*

Дітям така мелодика дуже подобається. Вона розвиває чуття ритму, бадьорить, мобілізує до активно! дії. З віком дитини зміст забавлянок ускладнюється, діапазон їх навчально-виховного впливу розширюється. Народна дидактика прагне раннього пробудження почуття Гумору шляхом використання забавлянок типу небелиць, жартівливих пісеньок.

Сміх— запорука здоров'я і життєвого оптимізму. Небелиці смішні незвичайністю дій персонажів:

*Козуню-любуню,
Пристань до мене,
Добре тобі буде
Жити у мене:
У мене водиця
Віконцем тече,
У мене горобчик
Хліба напече,
У мене лисиці
Спечуть паляниці,
У мене ведмідь
Изварить обід...*

188

у них навмисне зміщені реальні зв'язки й відносини:

*Миша книш проточила,
Муха борщ пролила
Півень задавив коня —
Нічим їхать до млина.
А бабині коноплі
На печі попріли,
А дідові постолі
На льоду згоріли.
Ходить дід по току,
Баба по вгороду,
Несе дід кочергу,
Баба сковороду.*

Відступ від правдивого робиться навмисно для того, щоб відтінити реальні зв'язки. Дитина відразу відчуває, що в житті так не буває, як розповідає небилиця, й обмірковує, як усе мало би бути насправді. Педагогічне значення такого мудрого прийому народної дидактики цілком очевидне. Це мобілізує дитину до активного мислення, загострює розум, відточує кмітливість і логіку, вчить бачити реальні відносини і взаємозв'язки в навколишньому світі.

У народі ціниться дотепний оповідач. Виробленню такої риси сприяють жартівливі віршики й пісні, яких у дитячому фольклорі дуже багато, наприклад "Танцювали миші", "А кулик наміє", "Козуню-любуню", "Бігло, бігло козенятно", "Два півники", "Вимолотив чоловік горох", "Ой мав же я два воли", "Ой піду я на базар" та багато інших. Ці пісні вселяють дітям життєвий оптимізм. Тому й виконуються вони у веселому настрої, з усмішкою, із заохоченням дитини до сміху.

Тривале повторювання жартівливих пісенок змусить дитину розсміятися. З іншого боку, Так пісні легко й непомітно повертають малят у виховне річище, роблять їх максимально сприйнятливими до засвоєння правил гарної поведінки, вчать бути чемними, терплячими, не вередувати. Саме таку мету має жартівлива дитяча пісенька "Мала білочка":

*Мала білочка по ліщині скаче,
Білі горішки у торбину мече.*

189

Плаксивим дітям дала по лушпинці.

А чічним, чемним те, що в серединці.

Виконуються жартівливі пісні темпераментно, жваво, з примовлянням до дітей. Створенню атмосфери задушевності й щирості під час спілкування з дитячком через пісню сприяють діалоги, як у піснях "Три кулики чайку любили", "Ходить гарбуз...", "Зайчику, зайчику", "Летів чорний жук", "Та продай, бабусю, бичка", "Піду в ліс". А докладні й майстерні характеристики персонажів учать спостережливості, виробляють у дитини вміння аналізувати побачене, давати йому вмотивовані оцінки. Ось як описується журавель у жартівливій дитячій пісні "Та внадився журавель":

*Та внадився журавель, журавель
До бабиних конопель, конопель.*

Таки, таки журавель,

Таки, таки цибатий!

Таки, таки носатий,

Таки, таки дибле,

Конопельки щипле...

Такі ж докладні характеристики тварин, їхніх типових рис даються у пісні "Ой піду я на базар". Жартівливі пісні, як і інші жанри народного дитячого фольклору, є важливим засобом розвитку зв'язного мовлення дітей. Вони виробляють естетичний смак, учать любити рідну мову, бачити її веселкові барви, щедре багатство й різноманітні відтінки вираження думки, прищеплюють уміння давати художні описи предметів і явищ, заохочують до мовленнєвої діяльності й словесної творчості.

Подібні завдання виконують і казки, бувальщини, билиці.

Казки захоплюють дітей несподіваністю змісту й високим злетом творчої вигадки. Вони, як і пісні для дітей, насичені діалогами ("Рукавичка", "Лисичка-сестричка і вовк-панібрат", "Солом'яний бичок", "Торбець-молодець"), можуть бути віршованими:

Був собі дід та баба

Та була в них курочка ряба,

Та влізла на поличку,

Та знесла яєчко.

190

Мишка бігла,

Хвостиком зачепила —

Яєчко впало й розбилось.

Дід плаче, баба плаче,

А курочка кудкудаче...

І хоча народні казки оповідають переважно прозою, але за мовою вони високопоетичні. Цікаво, що герої їх, як і діти, теж забавляються чи спілкуються дитячими пісеньками. Ці казки дітям особливо подобаються, швидко й, по суті, на все життя вкарбовуються у пам'ять ("Колобок", "Котик і півник", "Як вовк забажав козенят", "Коза-дереза", "Івашко", "Дивна сопілка", "Кривенька качечка"). Відомою усім є казка "Рійка". Наші діти знають цю народну казку в класичному переказі І. Франка як чудовий вірш у прозі. Казка славить спільну працю, переконує дітей, що трудовий внесок навіть найменших є потрібним і відчутним. Казку не випадково складено саме про ріпку. Для наших предків ріпка була одним із основних продуктів харчування.

Помітне місце в розвитку мовлення дошкільнят займає дитячий фольклор, що об'єднує такі жанри, як заклички, примовки, ігрові пісні та лічилки.

Назва "заклички" походить від слова "закликати" — звати, просити, запрошувати, звертатися, як і "примовки" — від "примовляти", "приговорювати". Походження їх дуже давнє і пов'язане з язичницькою вірою у магічну силу людського слова, його здатність приборкувати навіть стихію природи. Зародилися заклички та примовки в середовищі землеробів, тому й спрямовані вони до життєдайності землі, сонця і води. Їхній зміст тісно пов'язаний з календарним циклом сільськогосподарських робіт. Тому пісенні заклички і словесні примовки можна віднести до календарного фольклору. Діти в селянських родинах рано залучалися до праці, разом з дорослими турбувалися про врожай, переживали радості й невдачі, переймали духовну культуру, в тому числі й такі словесні дієства, як заклички й примовки, а також знання про послідовність і види сільськогосподарських робіт. У наш час заклички й примовки втратили, звичайно, своє магічне значення, назавжди перейшли від дорослих до дітей і

191

стали дитячою грою, якої діти найчастіше навчаються у колі своїх ровесників. Вони співають хором або поодиноці і просять:

Иди, иди, дощичку,

Зварю тобі борщичку.

Тобі каша, мені борщ,

Щоб густішим ішов дощ.

Якщо ж погода сльотава, то й зміст заклички інший:

Дощичку, дощичку, перестань,

Та поїдем на баштан,

Та зірвемо диньку,

Тобі половинку.

Або:

Не гіди, не йди, дощичку,

Дам тобі борщичку

У глинянім горщичку.

Поставлю на дуба.

Дуб повалився,

Горщик розбився,

Дощик полився.

Заклички можуть стосуватися не тільки дощу, а й сонця, веселки, птахів, дерев. Досить оригінальною серед них є закличка-мініатюра "Гайку, гайку", яку діти вигукують, збираючи гриби:

Гайку, гайку,

Дай гриба й бабку

Сироїжку з добру діжку,

Красноголовця з доброго молодця.

Стали дитячою грою й примовки — короткі, переважно віршовані звертання до тварин, птахів і комах, наслідування пташиних голосів. Найчастіше діти вимовляють їх поодиноці. Так, скачучи на одній нозі, щоб з вуха вилілась вода, яка потрапила туди під час купання, хлопчик чи дівчинка промовляє:

Равлик, равлик,

Вилий воду на колоду, Бух!

Дитя може звернутися із закличною до мишки з проханням замінити зуб, що випав, новим, здоровим; до сороки, щоб вона не

крала курчат; до зозулі, щоб вона "накувала" побільше років життя.

Заклички й примовки по-народному мудрі й по-дитячому наївні. Вони еднають людину з природою, облагороджують серця дітей, виховують у них бережливе ставлення до всього живого, доброту і чуйність.

Милі дитячі роки. Як би довго не жила людина, та завжди кортить, навіть на схилі літ, хоч подумки зазирнути знову в чарівний світ дитинства, сповненого дзвінкого сміху, безтурботного настрою, веселих ігор у колі ровесників. Золотий фонд народної дидактики наповнений чималою кількістю цікавих і різноманітних дитячих ігор з фольклорними компонентами — ігровими приспівками та піснями-примовками ("Грушка", "Дзьобка", "Горобейко", "Перепілка", "Гуси", "Сірий кіт", "Рак-неборак", "Дрібушка", "Залізний ключ", "Кривий танець", "Зайко", "Козлик", "Кіт і мишка", "Коза", "Як зажену зайця", "Край долини мак", "Женчикок-брєнчикок", "Дрібу, дрібу, дрібушечки", "Звідки ти, баране?" та ін.). Місце приспівів у грі та їх композиційні функції досить різноманітні. Ними гра розпочинається або закінчується. Вони можуть пов'язувати різні частини ігрових дій, давати інструктаж щодо організації гри, розподілу ролей між її учасниками. Діти грають, приспівують, словесно коментують свої дії.

Огірочки

Ой, вийтєся, огірочки,

*А в зелені пуп'яночки,
Грай, жучку, грай,
Тут тобі край.
Ходить жучок по жучині,
А жучина по деревині.
Грай, жучку, грай,
Тут тобі край.
Дайте, хлопці, околота,
Повезем жучка до болота.
Грай, жучку, грай,
Тут тобі край...*

193

Діти беруться за руки, витягуються в одну лінію. Передні завертаються на задніх, ніби в'ються. Двоє останніх піднімають угору руки, а всі проходять поїд руками, співаючи.

Варена рибка

Діти, взявшись за руки і швидко обертаючись колом, приспівують:

Вареної рибки Держіться кріпко!

Як хто урветься, Тому не минеться.

Обертаються, поки хтось не одірветься од кола. Потім гра починається спочатку.

Дрібушка

Двоє дітей, міцно взявшись за руки і швидко обертаючись, співають:

Дрібу, дрібу, дрібушечки,

Наївшиися игтрушечки,

Наївшиися лободи,

Гала, гала до води.

Сила педагогічного впливу пісень-ігор велика. Вони вчать дитину вправно володіти словом, аналізувати як свої, так і чужі вчинки, додержувати етичних норм поведінки, дисципліни, узгоджувати свої дії з діями інших, спонукають до сміливості, витривалості, спритності й винахідливості, виробляють гарну поставу, грацію, красиву ходу, пробуджують мистецький хист до художнього слова, пантоміми, танцю, співу, хореографічного й театрального мистецтва. Деякі пісні-ігри дуже нагадують невеличкі театральні вистави: Звідки ти?

194

Діти бігають навколо дівчинки, якій зав'язують очі, торкаючись її злегка, щоб не знала, кого ловити. Між ними відбувається такий діалог:

— Звідки ти?

— З Яворова.

— Чия ж ти?

— Ковальова.

— Бувай здорова, Ковальова!

— Бувай здорова, Ковальова!

— На чім стоїш?

Цей же діалог відбувається, коли очі зав'язують хлопцеві:

— На чім стоїш?

— На шпильках.

— Чому тебе не колють?

— Бо я в червоних чобітках.

— А хто тобі їх робив?

— Стефанко.

— Біжи, біжи! Лови його!¹

Мета кожної народної пісні-гри — підготувати дитину до життя і праці. У багатьох з них — наслідування трудової діяльності дорослих. Наприклад, пісні "Огірочки", "Мак", "А ми просо сіяли" відображають трудові операції, пов'язані з вирощуванням цих культур. Через багаторазове повторення ігрових дій народна дидактика прагне прищепити дітям повагу до праці, до народних традицій і звичаїв, бажання і вміння працювати, поєднувати працю з відпочинком, раціонально проводити своє дозвілля.

В аспекті мовного розвитку дітей істотне значення має жанрова різноманітність ігрових пісень. Переважну більшість з них наповнює казковий зміст, що свідчить про давність їх походження. Своїм корінням дитячі ігрові пісні сягають у сиву давнину, у сферу життя та побуту наших далеких предків, які вірили в міфічних божеств (Ярило, Коляда, Коструб) і влаштовували на їхню честь різноманітні ігрища. З часом ігрові пісні, створені дорослими, повністю осіли в дитячому репертуарі.

Граючись, діти люблять змагатися між собою. Реалізувати це прагнення допомагають голосилки (змагання у тривалості) та мовчанки, до яких діти вдаються після бурхливих ігор для заспокоєння та відпочинку.

¹ Український дитячий фольклор / Упорядн. В. Г. Бойко. — К., 1862. — С. 102–104.

— *Кішка здохла, Хвіст обліз,
Хто промовить, Той і з'їсть!*

— швидко говорить ведучий і одночасно різними кумедними жестами й гримасами прагне розсмішити гравців. Програє той, хто перший не витримав і порушив мовчанку. Багаті на творчу фантазію дітей лічилки — римовані віршики на шість, вісім, десять і більше рядків, за допомогою яких перелічуються гравці (звідки й походить назва). У лічилках переважно фігурують слова на позначення лічби.

Раз, два — дерева,

Три, чотири — вийшли звірі,

П'ять, шість — пада лист,

Сім, вісім — птахи в лісі.

Дев'ять, десять — це сунічки

Підвели червоні личка.

Раз, два, три, чотири, п'ять —

Вийшов зайчик погулять.

Як нам бути, що зробити?

Треба зайчика зловити,

Будем знову рахувать:

Раз, два, три, чотири, п'ять.

Нашим дітям відомі й такі лічилки, як "Раз, два, три, чотири — мене грамоти учили", "Сидір, Мидір та Каленик", "Одинчики, дробинчики", "Хобре-бобре", "Тулі-гулі", "Ходить бусол по болоту", "Сітка-вітка", "Бігла лялька по току" та ін.¹ Дидактичне значення лічилок полягає у тому, що вони в ігровій формі, легко, доступно й швидко підводять дітей до засвоєння числових понять у їх практичному застосуванні. Щоправда, можуть бути лічилки, де не вжиті числівники, як, наприклад, лічилка, якою діти користуються, граючись у піжмурки:

Котилася торба

З високого горба,

А в тій торбі

Хліб-паляниця,

¹ Їхав лис через ліс: Українські народні лічилки. — К, 1984.

196

Кому доведеться —

Той буде окмурицься.

Лічилки виконуються здебільшого речитативом. Крім привчання до кількісного аналізу предметів, вони активно прилучають дітей до словникового багатства рідної мови, загострюють чуття до смислових та інтонаційних барв живого слова. Слід зазначити, що діти не тільки користуються лічилками, а й самі їх складають. Отже, застосування лічилок є стимулом для розгортання словесної творчості дітей, розкриття лінгвістичних здібностей і мовних обдаровань.

Походження дитячих лічилок давнє. Поштовхом для їх появи, очевидно, послужили старовинні форми ворожінь, коли випадкове випадання жеребка комусь уважалося волею долі і не могло ображати чи сприйматися як несправедливість.

У звуковому оформленні лічилок може бути зроблений наголос на вимовленні певного звуку з метою тренування артикуляції і вироблення певних орфоепічних навичок. Наприклад, хтось з гравців, торкаючись по черзі рукою дітей, вимовляє:

Семен сказав своїм синам:

— *Сими, складіть скирту сіна,*

Сики склади скирту сіна.

Семен сказав своїм симал:

— *Спасибі.*

На кого припало слово "спасибі", той стає ведучим. Неважко помітити навмисне нагромадження тут фонем «с» та увагу до гарних людських взаємин (слухняність синів Семена, ввічливість батька). Навчальна й виховна суть цієї лічилки очевидна.

Дитячій творчості властиві ще й такі лічилки: моно, двоно, трон, чатер, патер, шістер, містер, шутка, вутка, чах.

Що це таке? Це теж лічилка за призначенням і ритмом, але числівники в ній (у даному випадку від одного до десяти включно) зашифровані у вигаданих словах. Про генезис такого прийому можна легко здогадатися: "незрозуміла" мова зумовлена колишнім забобонним уявленням про магічну силу числа, стародавнім звичаєм табу в лічбі — заборонаю лічити й називати числа, намаганням

обминути лічбу навіть у розмові: господиня не лічила яєць, щоб кури добре неслися; журавлів під час перельотів не

197

лічили, щоб не втратили пам'ять; мисливець не лічив упольовану ним дичину, щоб вдалим було наступне полювання. Такі повір'я давно відійшли в минуле, ніхто в них не вірить, а діти навіть їх не знають, але замітники числівників у лічилках вживають, ідучи за успадкованою традицією, а ще більше — заради цікавої забави, з бажання повеселитися, погратися словами, здивувати своєю вигадкою інших. До речі, діти так захоплюються цією грою, що передають вигаданими словами не тільки числові, а й інші поняття, що істотно впливає на вироблення в них мовної інтуїції. Принагідно згадаємо ще хоча б таку словотворчу забаву дітей, як переставляння складів. "Чешхо сятивчи тивапла?" — запитує одна дитина другу. Та відповідає: "Чухо". Присутні при цій розмові дивуються: про що це діти говорять такою чудернацькою мовою. Дітям це подобається. Виявляється, нічого дивного тут немає. Просто один другого запитує: "Хочеш вчитися плавати?" А той відповідає: "Хочу".

Різні словесні жанри й прийоми, поширені в дитячому середовищі, привчають кожного змалку будувати добрі міжособистісні взаємини, оберігаючи людську гідність, уміти прощати необачність, бути скромним, не впадати в амбіцію, розуміти гумор і жарти. Цьому сприяють різні словесні дотепи, кепкування, дражнилки.

Виробленню мовної пильності сприяє, зокрема, дотеп-пастка:

Ведучий: Я піду в ліс.

Слухач: І я.

Ведучий: Зрубаю дуба.

Слухач: І я.

Ведучий: Зроблю корито.

Слухач: І я.

Ведучий: Свині будуть їсти.

Слухач: І я.

Діти зі сміхом сприймають подібні дотепи, поблажливо ставляться до прізвиськ, які, по суті, серед дітей не обминають нікого, до кепкувань, по-дитячому наївних і не розрахованих на образ:

— Скажи "Коса".

— Коса.

198

— Твоя тітка оса.

Далі мовці міняються ролями:

— Скажи "На городі хата".

— На городі хата.

— Твоя голова пелехата.

Як бачимо, останні слова в дитячих кепкуваннях переважно римуються, у прізвиськах — теж: "Іван-побиван", "Остап-цап", "Михайло-попихайло", "Юлька-цибулька", "Федька-редька". Наслідуючи дорослих або сперечаючись між собою, діти створюють ущипливі пісеньки-дражнилки: на Івана:

Ванька-встанька требуха

З'їв корову і бика,

Сімсот поросят,

Самі ніжки висять.

на Дмитра:

Мицьку-миць,

Мицьку-миць,

Ходи, дам ти варениць:

Варениці посолені

Та ще й салом помащені.

Дражнилки можуть осуджувати ненажерливість ("Ненажера — тлуста бочка і химера"), брехливість ("Брехач-клепач, трюкач, пустий квач"), злодійство ("Злодій-злодій, вкрав коралі, сидів місяць в криміналі"), наклепництво ("Наклепник — шпик, зашкарубий черевик").

Слід зазначити, що кепкування і дражнилки з погляду народної педагогіки мають суперечливий характер. З одного боку, вони шкідливі, бо здатні рознервувати, зіпсувати на якийсь час добрі відносини між дітьми, можуть навіть включати лайливі слова. Тож якогось особливого педагогічного чи художньо-естетичного значення вони не мають. Та й, до речі, викликають осуд не тільки дорослих, а навіть самих дітей. Про любителів дражнити кажуть: "Дражило — собаче рило!"

Але як дражнилки, так і кепкування серед дітей живуть, тому що відповідають імпульсивній психіці дитини, потягу до словесної творчості. Що робити? Може, категорично заборонити? А що дасть така заборона? Хіба що відіб'є бажання щирого воле-

199

виявлення настрою, захоплення римуванням слів, критичного ставлення до вчинків, придушить мовну ініціативу, позбавить можливості пізнати полеміку, відчуті суть міжособистісних взаємин, набути вміння відстоювати свою гідність, усувати непорозуміння, бути стриманим, статечним, уміти попросити пробачення, помиритися, якщо допустив необачний учинок, чи посварився, не ображатися на критику, якщо вона справедлива, не бути злопам'ятним. Між іншим, діти не злопам'ятні. Якщо вони посварилися, то швидко миряться, забуваючи про недавні непорозуміння. Отже, категорична заборона дитячої словесної творчості, зокрема дражнилок, мало що дасть. Діти, може й менше та потайки, все одно дражнитимуться. Цей жанр дитячої словесної творчості допустимий, але у відповідних рамках. Якщо батько чи вихователь помітив, що дражнилки ведуть до занадто гострого конфлікту — сварки чи бійки, то треба дітей зупинити і запропонувати помиритися за принципом: "Уміли посваритися — умійте і помиритися". Народна педагогіка має на такі випадки навіть мирилки. Ці слова співають двом дітям, якщо вони посварилися:

*Мир — миром,
Пирого з сиром,
Вареники в маслі,
Ми тюдружечки красні,
Поцілуймося!*

Діти, які посварилися, подумують, подумують, а потім і помиряться.

Якщо сварка виявилася глибокою і затяжною, то й мирилка довша:

*Вишні-черешні розвиваються,
Синє озеро розливається.
Ясне сонечко усміхається.
Жито силоньки набирається.
Через тин вишня похилилася.
Дві подруженьки посварилися.
Тобі яблучко, мені грушечка,
Не сварімося, моя душечко.*

200

Тобі яблучко, мені зернятко, Не сварімося, моє серденька.

Цікавою, веселою і захоплюючою словесною грою для дітей старшого віку є скоромовки — чудовий витвір народної логопедії. Вони складаються з жартівливих висловів, скомпонованих з важких для швидкого вимовлення слів, якими часто розважаються діти, випробовуючи свої орфоепічні можливості та вдосконалюючи власне мовлення. У народній дидактиці їх створено чимало. Ось лише деякі з них: "Прийшов Прокіп — кипить окріп, пішов Прокіп — кипить окріп, як при Прокопі кипить окріп, так і без Прокопа кипить окріп", "Чорний баран, рябе ярча", "Летів горобець через безверхий хлівець, ніс четвертик гороху, без червотоку, без червоточини, без почервоточини", "Був собі паламар, його діти паламаренята перепаламарилися", "Перепеличка невеличка, під полукіпком випідьпідьомкалась", "Наша верба найкорчукуватуватіша", "Ходить посмітоха по смітнику з посмітоненятами", "Був собі цебер, перецебрився, мав діти цебреньята перецебреньята", "Правда, що ми ходили дещо і гуторили про що; тільки коли я хоч що або абощо, то нехай мені покищо — от що, а не то що! А ви ще кажете, щоб я там-що-що або абощо...", "Босий хлопець сіно косить. Роса росить босі ноги", "Ти, малий, скажи малому, хай малий малому скаже, хай малий теля прив'яже", "Хитру сороку спіймати морока. А на сорок сорок — сорок морок", "Сів шпак на шпаківню, заспівав шпак півню: "Ти не вмієш так, як я. Я не вмію так, як ти". Іноді скоромовки більш розгорнуті, мають діалогічну форму:

Козут каже:

— Вовки ідуть.

Баран каже:

-Де?

А пес каже:

— Онде, онде.

Квочка каже:

— Клопін мій,

Клопін мій,

Де курятка подіти?

А качка каже:

— Так ті треба.

Так, так.

201

В українській етнодидактиці скоромовок багато. Це підтверджує й сама скоромовка: "Всіх скоромовок не перескоромовиш, не перевискоговориш". Переймаючи їх від дорослих, діти з задоволенням розважаються.

До дитячого фольклору входять також **сміховинки** — короткі дотепні висловлювання дітей з приводу певних життєвих ситуацій¹, а також стидинки (соромилки) — невеличкі, навмисно перевернуті в мовному відношенні, римовані вислови, нерідко гидкого змісту, якими підлітки дражнять маленьких дітей чи однокласників, а інколи й старших, якщо ті не вимовляють якихось звуків.

Важливу роль у народній педагогіці відіграють **прислів'я та приказки**. В них не тільки втілені основні ідеї, положення і висновки народної дидактики, а й закладена сама програма навчання. Мало того, прислів'я та приказки значною мірою і реалізують цю програму, несучи інформацію з різних галузей народних знань. Дуже близько до прислів'їв і приказок стоять народні **заповіді й сентенції**, які лаконічно, в імперативній формі подають суть істини, яку треба пам'ятати й за якою жити. Вони мають високий емоційний заряд і велику силу виховного впливу на особистість.

Народні сентенції вчать шанувати батька й матір, поважати людей старшого покоління — дідусів і бабусь, берегти родинну злагоду, доброзичливі стосунки між братами і сестрами, бути мудрим і справедливим, мужнім, скромним і стриманим. З роду в рід, з покоління у покоління передаються народні правила, які зобов'язують не залишати людину в біді: голодного нагодувати, спраглого напоїти, дати притулок подорожньому, співчутливо поставитися до скривдженого й допомогти йому, відвідати хворого, не допустити лихого вчинку^ відвернути від людини біду. Народна дидактика застерігає від бундючності й хитрості, зарозумілості й безсоромності, лінощів і заздрості, ненажерливості, пияцтва, розпусти, протиставляючи цим потворним явищам такі моральні чесноти, як щедрість душі й чистота серця, доброзичливе й щире ставлення до трудової людини. "Викоріною зло, чи-

¹ Дніпровські сміховинки. — Дніпропетровськ., 1978.

202

ни добро", — вчить народна дидактика. Суть чесноти за народною дидактикою полягає у тому, щоб бути добродішним, робити добрі діла, боротися за утвердження добра і справедливості. І тут для позитивної орієнтації народна дидактика звертається до кришталеве чистої і світлої душі дитини ("Невинний, як дитина").

Зло багатоліке. Воно може виявлятися у недобрих вчинках, лихих думках і словах, злих намірах і бажаннях. Тому й боротьба зі злом має бути постійною й безкомпромісною і увінчуватися перемогою й утвердженням добра. Під добром народна педагогіка розуміє все позитивне в житті людей, що відповідає їхнім інтересам, бажанням, мріям. Добро є чеснотою, протилежною лихові, злу, це благо, корисна справа, вчинок. Доброю є та людина, яка чинить добро й тяжіє до морального самовдосконалення.

Народна дидактика в своїх діях прагне до забезпечення як навчання, так і виховання. Головне її покликання — активно допомогти молоді в трудовому й моральному зростанні. Народна дидактика прагне не тільки прилучити молодь до знань, а й навчити її самостійно думати, старанно працювати, долати труднощі, поєднувати закони, правила, факти в світоглядну систему.

"Розум виховується розумом", — кажуть у народі. Народна дидактика схвально оцінює того, хто вчить дітей спостерігати, бути уважним, розвиває дитячу пам'ять і увагу. У практиці народного навчання увагу дітей звертають на те, що їх оточує, підкреслюючи окремі властивості предметів. Дуже часто дорослі в процесі побутової діяльності вголос коментують те, що вони роблять. А згодом, із залученням дитини до праці, обсяг навчання збільшується. Діти, виконуючи хатню роботу, працюючи поруч а дорослими на подвір'ї, у полі, на городі, у майстерні, вирощуючи рослини, доглядаючи тварин, вчаться встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, між предметами і явищами навколишнього світу, робити певні висновки й узагальнення. Цьому сприяє й перебування дітей на лоні природи. У родинний побут міцно ввійшла гарна звичка батьків: ідучи в ліс по гриби, ягоди, відпочиваючи або подорожуючи, брати з собою й дітей. Під час таких походів дорослі й діти жваво спілкуються, що сприяє розумовому розвитку останніх, розширює їхній кругозір, розвиває мовлення,

203

формує пізнавальні інтереси. Перебуваючи з дорослими на природі, дитина ставить їм безліч запитань, що схвалюється народною дидактикою ("Хто людей питає, той і розум має"), оскільки розглядається як показник дитячої допитливості й нормального розумового розвитку ("Розумний, як щось не знає, то в іншого запитає"). Не слід відмахуватись від запитань дітей, мовляв, нехай виростуть, то й самі довідаються ("Нехай" — поганий чоловік"). Хто так робить, той глушить допитливість і прагнення до знань, гальмує розумовий розвиток дитини ("Дітям не відповідати — розуму не мати"). Зміст дитячих запитань дуже різноманітний: про навколишні предмети, природу, про знаряддя праці, будову світу, про людей та їхні вчинки, про суспільні явища й події. Характер цих запитань змінюється з віком дитини. Серед них бувають і кумедні, й дуже наївні, але обминати чи кепкувати з них не слід. Народна дидактика вимагає, щоб дорослі серйозно ставилися до дитячих запитань, відповідали на них доброзичливо, чітко і зрозуміло, не обмежуючись при цьому лише словами "так" і "ні", а в доступній формі розкриваючи суть того,

про що діти запитують. Мудра відповідь — це та, яка підштовхує дитину до самостійного мислення, розвиває її уяву і фантазію.

Надаючи виняткового значення у розумовому вихованні спілкуванню дорослих з дітьми, народна дидактика розцінює мудру відповідь на запитання дитини як велике мистецтво, що сприяє засвоєнню нових знань.

Окрасою народної дидактики стали загадки про природу і працю, людину та її духовний світ, дидактичні ігри у вигляді загадок-шарад, загадок-задач, загадок-жартів, вікторин.

Загадка — це короткий алегоричний опис подій, предметів, явищ, які треба впізнати, відгадати.

Наприклад: "Стою стрункий, високий, в зелених шатах я, і золотом оздоблена голівонька моя" (Соняшник). Цікаво, що сама загадка про загадку характеризує її так: "Я тобі не говорю, що тобі не договорила. Що це є?"

Щоб успішно справитись з поставленими в загадках завданнями, треба мати відповідний запас знань, уміти помічати спільне як у конкретному, так і в абстрактному. Цікава загадка завжди міцно вкарбовується у дитячу пам'ять, збагачує знання і вод-

204

ночас перевіряє рівень інтелектуальної підготовки, спонукає до різноманітних розумових операцій — аналізу, синтезу, індукції, дедукції і порівняння, учить мислити, логічно обґрунтовувати свої міркування, будить емоційні переживання, привчає до розумової праці, виробляє уважність, спостережливість, кмітливість, тямучість, збагачує мову, розвиває пам'ять, уяву. Кожна загадка — це своєрідний урок мислення. Загадки мобілізують до розумової праці над оволодінням знаннями, спрямовують увагу до явищ природи, соціального життя людини, виробничої техніки, матеріальної і духовної культури.

Народна дидактика знає сотні дидактичних вправ та ігор для розвитку кмітливості й розумових здібностей дітей. Так, в Україні є великий цикл загадок, задач і прислів'їв, у яких широко використані математичні поняття.

Слід зазначити, що народні загадки не тільки розвивають, а й перевіряють розум людини. До них охоче вдаються не тільки діти, а й дорослі. Так, парубок, звертаючись до дівчини, пропонує:

— *Одгадай ти, дівко, сім загадок...*

Угадаєш, моя будеш,

Не вгадаєш, дурна будеш.

А що росте без коріння?

А що цвіте без синього цвіту?

А що біжить без прогону?

А що шумить без привіту?

А що сяє круту гору?

А що росте без колосу?

А що плаче без голосу?..¹

На основі загадок влаштовуються "розумові поєдинки". Наприклад, в українській народній казці "Мудра дівчина" розповідається, як дочка бідного селянина Маруся допомогла батькові відгадати всі загадки пана, які не відгадав її багатий і бундючий дядько — батьків брат. Примхливий і жорстокий багач не чекав цього й дуже розгнівався, що змушений був визнати перед простою біднячкою свою поразку. "Як це? Я такий розумний, а вона

¹ Народні пісні в записах Івана Манжури. — С. 62.

205

проста собі дівка та мої загадки повідгадувала!" — у голос обурювався пан.

Народна дидактика відображає важливі закономірності навчання, як у загально-дидактичному аспекті, так і в плані вивчення окремих навчальних предметів. Причому ця тенденція у практиці народного навчання настільки чітка і виразна, що можна зробити висновок про зародження у середовищі народу предметних дидактик. Не буде перебільшенням сказати, що всі нинішні шкільні наукові методики з'явилися на світ Божий значного мірою завдяки народній дидактиці і своїм корінням сягають у предметні дидактики, створені народом.

Так, народна предметна дидактика з мови виробила надзвичайно ефективні методи навчання й дуже цінний дидактичний матеріал, у тому числі й такий, що привертає увагу до ролі мови як суспільного явища.

Зокрема, запитання-загадки "Що є на світі, що до кожного липне?", "Що всі предмети мають?", слова-омоніми ("З якого полотна не можна пошити сорочки?"), будова слів ("На небі одно, а в баби двоє", "Яке слово складається з семи однакових літер⁹", "На мені молотять за сніпом новий сніп, а якщо з кінця читати, будуть миші враз тікати") та багато інших. Отже, цінних народних знахідок у галузі методики навчання рідної мови багато. Вони стали окрасою сучасної наукової методики мови. Можливості і потреби їх застосування у роботі вчи-теля-словесника досить великі¹. Подібне можна простежити на прикладі досягнень предметної народної дидактики й з інших галузей знань, зокрема з народної математики.

Дітям з раннього віку прищеплюються навички лічби ("Скільки в тебе рук, ніг, очей, пальчиків на руках і ногах?" А скільки лапок у нашого котика?") Елементи математики мають і дитячі ігри. Діти тренуються на математичних вправах-лічилках. Згодом їм пропонують математичні задачі. Підлітків залучають до виконання певних розрахунків у зв'язку з господарською діяльністю сім'ї².

¹ Див.: Стельмахович М. Г. Народна педагогіка про мову і розвиток мовлення // Укр. мова і література в школі. — 1977. — № 1. — С. 61—69.

² Грацинська Л. М. Нариси з народно! математики України. — К, 1968.
206

Історичні відомості діти черпають з українських народних дум та історичних пісень, переказів, пройнятих великим патріотизмом. За висновками І. Франка, "... думи й пісні виховували нові покоління, впливаючи в них з молоком матері той самий героїчний дух, яким жили батьки"¹.

Народні думи — це жанр українського народного героїчного епосу. Вони народились з умов конкретно-історичної дійсності України XV—XVII століть і стали унікальним явищем не тільки в українській етнопедагогіці, а й у світовій педагогічній культурі, що дало підставу Тарасові Шевченку в поезії "До Основ'яненка" гордо заявити:

Наша дума, наша пісня

Не вмере, не загине...

От де, люде, наша слава,

Слава України!

Без золота, без каменю,

Без хитрої мови,

А голосна та правдива,

Як Господа Слово².

Основне призначення народних дум — оспівування подвигів українського народу у боротьбі проти колонізаторів, утвердження ідеалів народної педагогіки, здорової родинної і громадської моралі. У них знайшли своє втілення кращі риси справжнього українця: безмежна любов до рідної землі, почуття власної гідності, відданість вірі християнській, вірність національним звичаям і традиціям, стійкість у боротьбі за волю і справедливість. Зрадники і запродавці, перевертні, яничари й манкурти в народних думах тавруються як злочинці, гірші за ворога-чужинця.

Фольклористами зафіксовано понад 50 сюжетів українських народних дум, серед яких такі відомі, як "Козак Голота", "Маруся Богуславка", "Самійло Кішка", "Отаман Матяш Старий", "Козак-нетяга Фесько Ганжа Андибер", "Буря на Чорному морі" та ін. Деякі з них мають по кілька десятків варіантів ("Втеча трьох братів з Азова, з турецької неволі", "Івась Удовиченко, Коновченко" та ін.). Героями дум виступають борці за щастя наро-

¹ Франка І. Я. Вибрані статті про народну творчість. — К., 1955. — С. 21.

² Шевченко Т. Кобзар. — С. 51.

207

ду — козак Голота, Івась Удовиченко, Іван Богусловець, Федір Безрідний та ін., безіменні герої-козаки, герої визвольної війни — Богдан Хмельницький, Іван Богун, Максим Кривоніс, Іван Сірко та багато інших мужніх, кришталево чесних захисників рідної землі.

Навчально-виховна сила впливу народних дум в українській етнопедагогіці забезпечується багатьма психолого-педагогічними чинниками. По-перше, думи виражають заповітні мрії і надії народу. По-друге, виклад сюжету базується на особливій досконалості художнього слова. По-третє, його донесення йде через живе спілкування виконавця зі слухачами на сприятливому емоціональному фоні під акомпанемент кобзи, ліри чи бандури. По-четверте, думи виконувались лише талановитими народними співцями, кобзарями, бандуристами чи лірниками на винятково високому професійно-мистецькому рівні.

Можна собі уявити, яке величезне враження на людей, особливо на дітей і підлітків, справляли віртуозна гра і прекрасний задушевний голос, чітка дикція з виразною інтонацією, міміка та жести сивого кобзаря!

Збереглося немало оповідань очевидців про захоплюючі, незабутні враження від дум кобзарських. Серед них дуже цікавими є, зокрема, спогади про кобзарів Тараса Шевченка. "Живі враження кобзарів і кобзарських пісень, — відзначав І. Франко, — мусили у Шевченка бути дуже сильні і численні, коли по десятилітній розлуці з Україною (від 1829 до 1839) він, виступаючи на поле літературне, майже що крок малює образи кобзарів"¹.

Захоплюючись мистецтвом кобзарів, Шевченко в повісті "Прогулка с удовольствием и не без морали" відзначив, що навіть у рапсодях хіоського сліпця, праотця епічної поеми Гомера "нічого нема похожего на наші історичні думи-епопеї, "Олексій Попович пирятинський", або "Утеча трьох братів з Азова", або "Самійло Кішка", або, або, — та їх не перелічиш. І всі вони так піднесено

прості й чудові, що якби воскрес сліпий Хіюський та прослухав хоч одну з них від такого ж, як сам він, сліпого кобзаря чи лірника, то розбив би в дрізки свій луб'янець, називаний

¹ Франко І. Я. Вибрані статті про народну творчість — С. 155.

208

лірою, і став би міхоношою у самого бідного нашого лірника, назвавши себе публічно старим дурнем".

Народні думи й пісні були одним з провідних джерел поетичного натхнення Тараса Шевченка. Перебуваючи на засланні, він 17.06.1857 р. у своєму "Щоденнику" занотував: "Я ніби з живим розмовляю з її (України — М. С.) сліпими лірниками і кобзарями".

Далеко за межі України сягнула слава таких відомих кобзарів, як Григорій Любистко, Данило Бандурко, Остап Вересай, Іван Кравченко, Федір Гриценко-Холодний, Михайло Кравченко, Андрій Шут, Петро Сіроштан, Семен Зезуля, Федір Кушнерик та ін.

Коріння кобзарства сягає у часи Київської Русі, де вже були співці — виконавці творів на історичні теми. Згадаймо славетного Бояна із "Слова о полку Ігоревім", що "співав славу" захисникам землі Руської. Праотцями українського кобзарства були співець Мануйло, згадуваний у літописі Київському (1137 р.), та Митуса, згадуваний у літописі Волинському (1241 р.). Кобзарі часів козаччини є прямими їхніми нащадками.

Народна дидактика про письменство, книгу, школу, вчителя

Етнопедагогіка опоетизовує вчення, порівнюючи його з світлом сонця ("Вчення — світ, а невчення — тьма", "Ученому — світ, а невченому — ніч"). Значення науки, знань у житті переоцінити важко ("Науки ні вода не затопить, ні вогонь не спалить", "Наука в ліс не веде, а з лісу виводить"). Ученість завжди має перевагу над невченістю ("За одного грамотного сім неграмотних дають") чи недовченістю ("Учений недовчений гірше, як простак"). Освіченість допомагає людині впевнено прямувати по життєвій дорозі: "Учений іде, а неук слідом спотикається", "Незнайко на печі лежить, а знайко по дорозі біжить". Письменність відкриває кожній людині широкий шлях до знань, світла, розуму. Вона робить людину зрячою. В одній з народних загадок говориться так: "Хороше бачить, а сліпий". Їй вторить народний афоризм: "Письменний бачить поночі більше, як неписьменний удень". Кожний крок в оволодінні грамотою вселяє впевненість,

209

віру в краще майбутнє ("Де грамотні люди, там біди не буде"). Письменність ніколи й нікому не зашкодить ("Грамота не хвороба, літ не збавить"). Вона завжди стає людині в пригоді ("Грамоти вчиться — завжди пригодиться", "Грамотний видющий і на все тямущий", "Хто пише та малює, той діток своїх годує"). Мудрих, палких, переконливих і дуже повчальних висловлювань на користь письменності в народній дидактиці немало. Усі вони закликають оволодівати грамотою, прагнути стати письменним ("Як відступиш від грамоти на аршин, то вона від тебе на сажень").

Жагуче прагнення до письменності серед народу не випадкове. Оволодіння грамотою відкриває дорогу до такого могутнього світоча знань, як книга. Книга — це геніальний і неперевершений винахід людства.

Народна дидактика присвятила їй найкращі, найщиріші, найтепліші слова: "Книга вчить, як на світі жить", "Сонце освітлює людині шлях, книжка дає їй крила".

Українська народна дидактика закликає шанобливо ставитись до школи "Поганцем той називається, хто рідної школи цурається", "Навіть з далекої дороги кланяйся шкільному порогу", "Честь школи не плямуй ніколи", "Честь школи — твоя честь".

Школа немислима без учителя. Від діда і прадіда передається у народі здорова моральна естафета шанобливого ставлення до вчителя. "Шануй учителя, як родителя", — вчить народна дидактика.

Учительська праця найскладніша, але водночас і найблагодініша, найвеличніша, бо вчитель творить найбільше чудо на землі — людину. Тому й педагогічну місію учителя називають у народі святою ("Священна праця вчителя щоденна"). Про вчителя кажуть найтепліші слова, такі, які можна сказати про найрідніше, — про матір і батька ("Учитель, як мати, прагне все краще дітям дати". "Учитель, як батько й мати, вчить честь шанувати").

Варто зазначити, що український народ не тільки проповідує шанобливе ставлення до освіти й учителя, а й невинно бореться за здійснення цього в житті. Яскраво простежується це зокрема на прикладі історичного становлення і розвитку українського

210

шкільництва¹, започаткованого зі шкіл князя Володимира Великого. За літописними сповіщеннями перша школа в Україні була створена X ст. у Києві. Володимир "почав ставити церкви і попів по інших городах і людей приводити на крещення по всіх городах і селах. І почав (Володимир) посилати забирати дітей у... мужів своїх і віддавати їх на навчання книжне"². У 1086 р. княжна Анна Всеволодівна організувала жіночу школу, в якій 300 дівчат училися читати, писати, співати й рукоділлю. Отже, з першого кроку українського шкільництва в суспільстві стверджувалась думка, що наука потрібна кожній людині,

незалежно від її статі. Оригінальною рисою Київської Русі було й те, що всі князі та їхні родини, а також придворні були, як правило, освіченими людьми, добре знали, крім рідної, кілька іноземних мов, мали великі бібліотеки, самі любили читати книжки й заохочували до цього інших. Це дало підставу літописцю року 1037 зазначити зокрема, що київський князь Ярослав "до книг був прихильний, читав часто і вдень, і вночі"³. Таке ставлення до книги, школи і науки з боку державних осіб, звичайно, служило повчальним прикладом для людей усіх інших станів.

Школи функціонували, як правило, при монастирях та князівських дворах. Справою шкільництва відало духовництво. Однак освічені люди були серед усіх верств населення. Тим більше, що потяг до освіти серед народу був надзвичайно великий. І писемність у її найпростішій формі була відома нашим далеким предкам ще в VI—VIII ст. Болгарський монах Храбр (IX ст.) твердив, що вже у дохристиянські часи слов'яни писали "чертами" і "резами". Прийняття ж християнства сприяло дальшому розвитку науки й освіти.

Економічний прогрес країни зумовлював поступові зміни у роботі школи. Потреба в знаннях зростала, то й загальний потяг до освіти невпинно збільшувався.

Історичний шлях українського шкільництва тісно переплітався з долею нашого народу. Поневолення України іноземни-

¹ Шкільництво // Укр. заг. енциклопедія. Книга знання: У 3 т. Під гол. ред. Раківського І. — Львів. — 1936. — Т. 3. — С. 842—875.

² Повість временних літ: Літопис (За Іпатіївським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка. — К, 1990. — С. 185.

³ Там же. — С. 241.

211

ми загарбниками загальмувало розвиток освіти. Виборення ж українським народом культурної самостійності й політичної незалежності сприяло злетові освіти, зумовило українське Відродження XVI—I пол. XVIII ст., коли в Україні сформувалася густа мережа різноманітних шкіл — братських, козацьких, січових (запорізьких), дяківських, церковних, професійних шкіл народного мистецтва, народних ремесел і промислів.

Арабський мандрівник Павло Алеппський, який у 1654 та 1656 роках побував в Україні, з великим захопленням відзначив, що тут є дуже багато письменних людей не тільки серед чоловіків, а й серед сільського жіноцтва. З приводу духовного потенціалу українців, їх ставлення до навчання дітей він у своїх дорожніх нотатках записав: "Усяке місто й містечко в землі козаків багаті помешканцями, надто ж маленькими дітьми. У кожному місті безліч дітей, і всі вміють читати, навіть сироти"¹.

Самобутність та неординарність українського шкільництва якраз і полягає у тому, що його рушійною й організаційною силою виступав народ. Завдяки цьому українці мали свою оригінальну національну школу, побудовану на засадах народної педагогіки, наділену гуманним ставленням до дітей й глибоким демократизмом, коли громада, батьки й учні вибирали й запрошували до себе вчителів, що працювали на контрактній основі. Таке унікальне явище, як "мандрівні дяки", тобто вчителі в Україні (XVII—XVIII ст.), не мало аналогів у світі! До речі, слово "дяк" у "Лексиконі" Памви Беринди (XVII ст.) трактується як "дитиновчитель".

Як правило, українські школи утримувалися за рахунок податків (роківщини) парафіян, що відкривало доступ до освіти дітям усіх верств населення. За традицією школи здебільшого будувались недалеко від церкви. Нерідко при школі був притулок для сиріт, а поруч — шпиталь. Цим учителі й громада за-свідчували, що дбають не тільки про навчання учнів, а й про їхнє виховання, фізичне й моральне здоров'я, духовний світ, привчають виявляти милосердя й піклування про хворих, калік, знедолених. Школа мала свою бібліотеку, сад, пасіку, що теж

¹ Цит. за: Кирдан Б. З духовної скарбниці народу / Українські народні думи та історичні пісні ->- К, 1990. — С. 6.

212

неабияк облагороджувало освітянську й виховну роботу вчителів, Підтримувало традиції народної педагогіки.

Освітні здобутки, зумовлені активною підтримкою народу, козацтвом Запорізької Січі, зумовили появу українських академій високого європейського рівня в Острозі (1680 р.), Києві (1632 р.), Харкові (1727 р.), де вчилися студенти не тільки з України, а й з інших країн. В 1661 р. у Львові був відкритий Перший в Україні університет. Згадані вищі навчальні заклади стали осередками підготовки української інтелігенції. Певна частина її здобула вищу освіту в західноєвропейських навчальних закладах. Деякі з них пізніше стали провідними вченими в європейських вузах. Так, ректором Болонського університету був видатний український учений Юрій Дрогобич. Падуанський університет на початку XVII ст. закінчив соратник Богдана Хмельницького Станіслав Морозовицький, відомий у народі як полковник Морозенко (загинув під час облоги Збаражу у 1649 р.). Саме про цього складено одну з найпопулярніших народних дум "Ой, Морозе, Морозенку". Острозьку академію закінчив Мелетій Смотрицький, автор слов'яноруської "Граматики" (1619 р.), яка до середини XVIII ст. була єдиним підручником з граматики в Україні, Росії та Білорусії. Вихованцем цієї ж академії був гетьман Війська Запорізького Петро Конашевич-Сагайдачний, оспіваний в українській народній пісні "Ой на горі та й жінці жнуть". У Києво-Могилянській академії здобув освіту Григорій Сковорода. Серед випускників цього вищого навчального закладу були не

тільки культурно-освітні діячі України, а й значна частина козацьких воєначальників, в тому числі соратники Богдана Хмельницького — Іван Чернята, Федір Лобода, Тимофій Носач, Іван Кравченко, а також гетьмани України Іван Виговський, Павло Тетеря, Юрій Хмельницький та Іван Самойлович¹. Усі вони стали національними героями України, а своїм особистим прикладом освіченості, вірним служінням народові сприяли утвердженню особливого авторитету інтелігентної людини в українській етнопедагогіці. Інтелігентна людина, серед українців користується особливою повагою. У західних областях України

¹ Мицик Ю. А., Плохий С. М., Стороженко І. С. Як козаки воювали. - Дніпропетровськ. — 1990. — С. 242.

213

ще майже донедавна звичайного, скромного сільського вчителя називали професором, а вчительку — професоркою.

Історичний шлях української національної школи був тернистим. Загарбавши Україну, російські, польські, німецькі, румунські, чеські, угорські колонізатори закривали національні школи. Російському урядові дуже не подобалась особлива "склонність народа малорусского к ученню". Абсолютиська політика Катерини II поклала кінець українській вищій та середній школі, знищила й народну нижчу школу на Лівобережній Україні. Якщо в 1788 р. на її території було 134 школи й одна школа припадала на 746 чоловік населення, то в 1875 р. вже було на тій самій території усього 52 школи. Одна школа припадала на 6750 чол. Йшло насильницьке насаджування російських шкіл. У дуже скрутному становищі опинилась українська школа в Наддніпрянській Україні. Така політика російського царизму призвела до того, що в 1902 р. в Київському шкільному окрузі 2 млн. дітей опинилось поза школою (83% всіх дітей шкільного віку). Подібна біда спіткала українську школу й на інших територіях України. Скажімо, якщо в 1911/12 навчальному році в Галичині діяло 2420 українських шкіл, то в 1927/28 їх залишилось усього 745. Зате кількість польських шкіл тут відповідно збільшилась: з 1590 до 2325. Отже, причиною збільшення неписьменного українського населення у XIX — поч. XX ст. була колонізаторська політика урядів інших країн.

Наш народ, шануючи традиції національної педагогіки, невпинно боровся за українську школу, за право навчання дітей рідною мовою. І в цьому проявлялась солідарність усіх національно свідомих українців. Завдяки їхній активній підтримці, моральній та матеріальній, Україна виплекала й відстояла в тяжкій боротьбі своє національне шкільництво, яке сягнуло європейського рівня, вславилось розмаїттям шкіл різних типів — як початкових, так і середніх та вищих (колегіуми, училища, семінарії, гімназії, ліцеї, інститути, університети, академії).

Наш народ споконвіку мав чудову традицію — направляти особливо здібних дітей для здобуття освіти у престижні навчальні заклади. Це робилося на кошти наукових товариств, культурно-освітніх організацій типу "Просвіта", "Рідна школа" тощо,

214

а то й на добровільні пожертвування громадян. Український народ завжди схвально ставився до меценатства й приватної ініціативи в галузі народної освіти. Тут жила благородна традиція безкоштовної участі громадян у будівництві й ремонті шкіл, читалень, народних домів (так колись називали в Україні Будинки культури, побудовані на кошти громади). На них встановлювали пам'ятні дошки з іменами меценатів чи активних учасників будівництва. На жаль, у багатьох населених пунктах України через нехлюйське ставлення до історичних пам'яток минулого вони по-варварському знищені.

Історико-педагогічний досвід показав, що справжнє шкільництво завжди ґрунтується на супрязі наукової педагогіки з педагогікою народною. Це стосується всіх її ділянок, у тому числі і шкільних підручників. У процесі збирання живого етнопедагогічного матеріалу нам доводилось не раз бесідувати з 75—85-літніми чоловіками і жінками, які й до цього часу прекрасно пам'ятають цілі сторінки старих підручників.

Виникає запитання: чому? А тому, що ці підручники були побудовані на засадах добре зрозумілої людям народної педагогіки, чого не можна сказати про підручники сучасні, в яких традиції етнопедагогіки втрачені. Водночас розвалена сама основа української національної школи. Відродження її є першочерговим завданням нашого народу.

Народна педагогіка і національна школа

У першому виданні цієї книги йшлося про застосування народної дидактики в школі з наведенням конкретних форм і способів. Підкреслювалося, що справжня школа без народної дидактики обійтись не може, тим більше, що етнодидактика ніколи не старіє. Потреба в її використанні зумовлена багатьма причинами. Поставши з життєвої педагогічної практики трудящих, народна дидактика, по-перше, сприяє реалізації принципу зв'язку школи з життям народу. По-друге, доцільне використання народної дидактики забезпечує наступність між дошкільним і шкільним навчанням, полегшує перехід з сімейної обстановки в шкільну. Інакше кажучи, народна дидактика є тим надійним містком, який поєднує домашнє навчання з шкільним, школу з сім'єю. І

215

чим більше в шкільному навчанні елементів домашньої народної дидактики, тим краще. Особливо це стосується виховання і навчання школярів, бо, за словами К. Ушинського, сама школа для малолітніх дітей тоді тільки добра, коли вона цілком перейнята сімейним характером і більше схожа на сім'ю, ніж на школу.

По-третє, мудре застосування народної дидактики на уроках чи в позакласній роботі збагачує, урізноманітнює й оптимізує працю вчителя. Зустріч дитини в школі зі звичними і добре відомими для неї засобами народної дидактики завжди радісна, цікава й приємна. Вона будить позитивні почуття і переживання, викликає інтерес до школи й потяг до шкільного навчання, робить малодоступне простим, близьким і зрозумілим, активізує творче мислення учнів. Нарешті, використання принципів народної дидактики прикрашає педагогічне дійство вчителя, є важливим показником його педагогічної майстерності. Процес революційної перебудови суспільства й відродження української культури та національної школи на Україні об'єктивно зумовив потребу максимальної актуалізації вивчення та застосування української етнопедагогіки. З приводу цього ініціативна творча група педагогів України, починаючи з серпня 1988 р., на сторінках республіканської преси опублікувала декілька звернень до освітян і батьків¹, що відіграло позитивну роль у популяризації української народної педагогіки серед громадськості, неабияк сприяло розгортанню новаторського руху вчителів за вивчення народознавства в школі. На сторінках педагогічних часописів публікуються цікаві матеріали з народознавства і вивчення його в школі². Ініціативна творча група педагогів України запропонувала вчительству грун —

¹ Перебудова школи і народна педагогіка / В. Стрілько, Д. Погребенник, Ю. Руденко, С. Сявакко, М. Стельмахович // Літ. Україна. — 1988. — 25 серп.; Родинному вихованню — справжню турботу! / В. Стрілько, Д. Погребенник, М. Овдіяко, Д. Руденко, М. Стельмахович, Е. Сявакко // Культура і життя — 1989. — 8 жовт.; Дітям — материне слово / Й. Ігнатенко, Ю. Руденко, В. Стрілько, М. Стельмахович, С. Сявакко // Культура і життя. — 1990. — 26 серп.

² Братків А. Я. Роду нема переводу: Урок народознавства // Рад. школа. — 1990. — Л*9 2. — С. 21—23; Зірниченко Т. В., Федоренко Д. Г. Уроки щастя // Поч. школа — 1990. — »Ч* 3. — С 38—41. 216

товно розроблену нею концепцію педагогіки народознавства¹. Загально визнаний на всій Україні і за її межами став чудовий почин і досвід народознавчої виховної і навчальної роботи Гнідинської школи Бориспольського р-ну Київської обл.

Благородні посіви дали щедрі сходи. У розклади занять загальноосвітніх шкіл, середніх спеціальних навчальних закладів і вузів увійшли такі предмети, як історія України, народознавство, ріднина етнопедагогіка, український фольклор і етнографія, краєзнавство, народні ремесла і промисли, історія української культури, українське народне мистецтво, традиційні народні свята й обряди в Україні тощо. Зусиллями науковців та вчителів розроблена й представлена на обговорення широкої громадськості низка проектів концепції національної школи України². Без перебільшення можна сказати, що 90-ті роки ХХ ст. увійдуть в історію української педагогіки як епоха Ренесансу національної освіти. Настав час науково осмислити всі ці процеси, дати їм об'єктивну оцінку, визначити провідні тенденції їх дальшого розвитку. Наші міркування з цього приводу будемо, виходячи з позиції етнопедагогіки, потреб демократизації і гуманізації народної освіти, етнізації дітей і молоді на базі засвоєння національної культури свого народу й загальнолюдських духовних цінностей.

Українською національною школою вважаємо той загальноосвітній навчальний заклад, що забезпечує засвоєння учнями основ наук і виховання свідомого громадянина суверенної України.

Нам імпонує те, що невід'ємним компонентом усіх без винятку варіантів концепції національної школи стали етнопедагогіка, народознавство й педагогіка народознавства. Понад двадцятилітня праця над дослідженням української етнопедагогіки, вивчення досвіду роботи шкіл високорозвинених країн світу, народних

¹ Педагогіка народознавства / П. Ігнатенко, Ю. Руденко, М. Стельмахович, В. Стрілько, С. Сявакко // Рад. освіта. — 1990. — 27 лип.

² Каюков В. Багатоваріантність // Рад. освіта. — 1990. — 17 квіт.; Українська школа (Проект концепції розроблений на Львівщині) // Рад. освіта. — 1990. — 29 черв.; Концепція середньої загальноосвітньої національної школи України // Рад. освіта. — 1990. — 14 серп.; Сеульський Р. П. Концепція української школи Прикарпаття // Рад. освіта. — 1990. — 20 лист. 217

традицій шкільництва на Україні наочно переконує, що будівництво справжньої національної школи без застосування етнопедагогіки й народознавства немислиме.

Що ми розуміємо під поняттям "народознавство", "педагогіка народознавства" і яке їх співвідношення з етнопедагогікою?

Народознавство — це сукупність фундаментальних знань про певний конкретний народ, його походження, розселення, національну психологію, характер, світогляд, культуру й побут, виробничу діяльність. Унаслідок засвоєння народознавства дітьми й молоддю формується історична пам'ять та культурна духовність підрастаючих поколінь. Відрив освіти й виховання від рідної мови й національної культури, від народознавства плодить перевертнів "без роду й племені", які атестатами й дипломами прикривають свою ницість.

Успіх у вивченні народознавства зумовлюється вдало дібраною методикою. У зв'язку з цим постає питання про гостру потребу мати педагогіку народознавства.

Педагогіка народознавства — це один з провідних напрямів у педагогічній науці й шкільній практиці, що забезпечує ґрунтовне засвоєння учнями культурно-історичних надбань народу, виховання гідних його

представників і спадкоємців. Це наука про закономірності, шляхи і засоби збереження генетичної спадковості й етнізації особистості. Вона розглядає освіту як ланку неперервного історичного процесу розвитку народу й синтезує здобутки його власної педагогіки, досягнення сучасної психолого-педагогічної та інших наук про людину, народ, націю.

Поняття "народознавство" ширше, ніж поняття "народна педагогіка". Народна педагогіка входить до складу народознавства й одночасно виступає як головний засіб його реалізації. Отже, провідні принципи, форми, методи вивчення народознавства криються передовсім у багатючих арсеналах народної педагогіки.

Що треба зробити, аби народознавство викладалось на високому науково-методичному рівні?

По-перше, слід подбати, щоб вивчення народознавства проводилось у відповідній системі, щоб народознавчим змістом була прийнята вся виховна і навчальна робота. Зрозуміло, що

218 найбільші можливості для цього відкриваються з вивченням рідної української мови і літератури, історії України, її географії та природи, з проведенням спеціальних уроків народознавства, занять з народної музики, хореографії, образотворчого мистецтва, краєзнавства. Скажімо, певну інформацію з народної дидактики учні дістануть на уроках математики — народна математика й метрологія; природознавства — народна медицина, метеорологія; фізвиховання — народні ігри для дітей і підлітків; трудового навчання — народні ремесла й промисли; на уроках читання — фольклор тощо.

По-друге, треба, щоб народознавство охопило всі виховні ланки — сім'ю¹, дитсадок², школу, позашкільні заклади, професійну освіту вчительських кадрів і підвищення їх кваліфікації³, підготовку молоді до сімейного життя⁴, педагогічний всеобуч батьків⁵.

"Пробудження громадської думки в справі виховання, — писав К. Ушинський, — є єдино міцною основою всяких поліпшень у цій галузі: де нема громадської думки про виховання, там нема і громадського виховання, хоч може бути багато громадських навчальних закладів"⁶.

Формування методичної системи педагогіки народознавства, на наш погляд, має проходити трьома провідними шляхами: 1) через докорінне переосмислення старих методів на етнопедагогічній основі; 2) актуалізацію, широке впровадження у шкільну практику прогресивних методів української етнопедагогіки, які ще донедавна так уперто, бездумно й безпідставно ігнорувались офіційною педагогікою; 3) народження нових методів.

¹ Див. докладніше: *Стельмахович М. И.* Семейная этнопедагогика — заслон бездуховности // Сов. педагогика. — 1989. — № 7. — С. 116—119.

² *Стельмахович М. Г.* Українська етнопедагогіка в дитячому садку // Дошк. виховання. — 1989. — № 9. — С. 16—17.

³ *Стельмахович М. Г.* Використання народної педагогіки, в професійній підготовці майбутнього вчителя // Поч. школа. — 1990. — № 10. — С. 49—52.

⁴ *Стельмахович М. И.* Социальная проблема нравственной подготовки к семейной жизни: роль народной педагогики (на материалах УОСР) // Социал. иссле-дования. — 1990. — № 9. — С. 60—71.

⁵ *Стельмахович М. Г.* Використання української етнопедагогіки в педагогічній пропаганді серед батьків. — Івано-Франківськ, 1909

⁶ *Ушинський К. Д.* Про народність у громадському вихованні // Вибр. пед. твори. — Т. I. — С. 103.

219

Переосмислення методів є не що інше, як переорієнтація їх на виховання людськості в дітей, ґрунтовне знання рідної мови, історії України, свого краю, села (міста), народної національної культури й загальнолюдських цінностей.

Звичайно, що свої творчі пошуки в галузі викладання народознавства будемо на засадах обох педагогік — народної та наукової. Ідеальним варіантом відношень між етнопедагогікою і педагогічною наукою вважаємо той, що репрезентує їх взаємозв'язок, за якого народну педагогіку живить розвиток педагогічної науки, яка, в свою чергу, допомагає осмислити й на оптимальному рівні застосувати виховний потенціал народної мудрості.

Розкріпачення вчителів через звільнення їх від закостенілих офіційних догм і командно-адміністративних методів управління відкрило широкий простір для творчої ініціативи у галузі педагогіки народознавства. У зв'язку з цим найпоширенішими формами виховної і навчальної роботи в школі стали уроки народознавства — українознавства, людяності, культурології, мистецтвознавства, краєзнавства; постановки "живих картин" з культурного та історичного минулого українського народу; подорожі по рідному краю — до джерел рідного слова; читання "книг живої природи"; години улюбленої праці й творчості; фестивалі народної пісні й танцю; Малі академії народних мистецтв — хорового співу, танцю, музики, образотворчого мистецтва; мандрівки в історію рідного народу; конкурси "Казка за казкою", "Мудрий оповідач", "Народ скаже — як зав'яже!"; народні дитячі забави та ігри, робота товариств (братств) народних умільців, гуртків декоративно-прикладного мистецтва і народних ремесел; фольклорні свята; свята рідної мови; відкриття й організація роботи етнографічних музеїв тощо. Позитивних прикладів передового педагогічного досвіду в цьому аспекті можна навести чимало. Так, помітних успіхів у справі застосування педагогіки народознавства домоглися колективи шкіл Івано-Франківщини. Середньоберезівська та Яворівська середні школи Косівського, Яківська восьмирічна Тлумацького р-нів — з організації профорієнтації завдяки використанню народних трудових традицій і гуцульських художніх промислів; Беликоключівська середня

і
220

Мишинська восьмирічна школи Коломийського та Уторопська восьмирічна школа Косівського р-нів — з використання українського фольклору, народного пісенного, музичного, танцювального мистецтва в естетичному вихованні учнів.

В Уличнянській середній школі Дрогобицького р-ну на Львівщині вивчають традиційну сімейно-побутову культуру рідного села. Народні звичаї і свята, обряди, символи і ритуали, дитяча субкультура — ось головні об'єкти зацікавлення вчителів та учнів. На уроках музики, української літератури, заняттях народознавчого гуртка вивчається календарна народна поезія.

Під час різдвяних та новорічних свят діти в Уличнім організують вертепи, групи колядників та щедрувальників, які від хати до хати славлять величальними піснями красу сімейної злагоди й людської порядності. Бажаючи щастя й успіхів своїм односельчанам, школярі збагачують себе духовно, вчать ся приносити радість іншим. А відродження давнього українського звичаю ставити в хаті замість ялинки Дідуха (солом'яний сніп, на якому висять медяники і горішки) чи Павучка, зробленого зі стебел жита у вигляді крони дерева й прикрашеного іграшками, не лише нагадує дорослим і дітям про освячений віками культ хліба, а й допомагає зберегти сотні живих дерев.

Свято пробудження природи й зустрічі птахів та Великдень учні Уличнянської школи супроводять українськими народними веснянками (гаївками), рухливою грою "Грай, жуче, грай!" А традиційне осіннє свято врожаю — жнивварськими піснями та інсценівкою "Ходить гарбуз по городу". Невід'ємними елементами свята рідної мови є конкурси "Народ скаже, як зав'яже", усний журнал "Наша дума, наша пісня не вмре, не загине", виставка українського одягу, вишивки, речей домашнього вжитку, рукоділля. Помітно виділяються своєю інтенсивністю пошуки вчителів щодо розробки програм та уроків з народознавства для учнів 1—11-х класів¹. Високих результатів досягають у виховній роботі, вивчаючи народний календар².

Наша розмова про народну педагогіку підійшла до кінця. Та на цьому не закінчується подорож у чарівний світ народної педагогіки, благодотворний вплив якої відчуває кожен з нас щодня, щогодини, щохвилини від народження і до кінця свого життя.

Народна педагогіка завжди з нами — у щасті й біді, у радості й горі, у будень і свята. Вона вчить нас працювати і жити, любити, думати і творити, примножувати добро та щастя на землі, бути справжніми людьми.

¹ Стрілько В. В. У розкладі — народознавство // Рад. освіта. — 1989. — 3 берез.; Народознавство в українській національній школі / За ред. Р. П. Скульського. — Івано-Франківськ, 1990; Ступарик Б. М. Педагогіка народознавства в школі. — Івано-Франківськ, 1990; Сергійчук З. О. Програма з народознавства // Поч школа. — 1990. — № 8. — С. 62—69.

² Існители 11 Р, Руденко Ю. Д. Виховний Потенціал народного календаря // Рад. школа. — 1990. - № 8. — С. 19—24

ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ

Педагогічна думка України має глибокі історичні коріння, які беруть свій початок з давніх часів. Але довідатись про них ми можемо лиш настільки, наскільки "сягають писані звістки людські. Для нашого народу се значить півтори тисячі літ назад.; а для декотрих, приморських частин нашого краю — дві з половиною тисячі літ, або трохи більше"¹.

Українська етнопедагогіка остаточно склалась у процесі формування української народності на багатющій культурній спадщині давньоруської народної педагогіки. Вона характеризується властивими їй внутрішніми історико-педагогічними закономірностями розвитку, що об'єднують у собі елементи загальні і специфічні. Загальна закономірність полягає у залежності родинного і громадського виховання від усього характеру суспільного буття, укладу сім'ї, розвитку продуктивних сил і виробничих відносин між людьми, соціально-культурного прогресу. Специфічна закономірність криється у здатності етнопедагогіки забезпечувати соціально-виховну, морально-психологічну захищеність "людської природи", зберігати генофонд у його природному розвитку.

Здійснений нами науковий аналіз усних і письмових джерел показав, що українська народна педагогіка репрезентує собою цілісну виховну систему, яка має свою термінологію, відображає світогляд народу, його погляди на формування особистості. За змістом і виховними цілями її умовно розділяємо на п'ять органічно пов'язаних між собою складових частин: 1) народну фамілію (родинознавство); 2) етнічне дитинознавство (етнографію дитинознавства); 3) народне виховання; 4) етнодидактику; 5) педагогічну деонтологію.

Добре виховання в українській етнопедагогіці розглядається як найбільша чеснота. Тому етнопедагогіка в основному націлена на реалізацію таких виховних завдань, як натуралізм — розкриття фізичних якостей, природних нахилів і здібностей дитини; раціоналізм — плекання розуму; гуманізм — прищеплення якостей досконалої людини; евідемонізм — вироблення здатності

¹Грушевський М. С. Історія України-Русі. — С. 10.
223

до досягнення земного благополуччя і людського щастя, життєвого оптимізму; етнізація — опанування національною культурою (національна освіта) у поєднанні із засвоєнням загальнолюдських духовних цінностей (цивілізація).

Соціалізація (етнізація) дітей і підлітків відбувається головним чином, у контексті життєдіяльності сім'ї, де найбільш успішно й повно, духовно багато реалізується засобами етнопедагогіки весь виховний комплекс.

Народна виховна пансофія — це передовсім педагогіка сім'ї. Сім'я дає дитині життя і продовжує рід людський. Духовний зв'язок поколінь між батьками і дітьми здійснюється в основному через сім'ю. Сім'я є тим першим соціальним середовищем, у якому розвивається і виховується дитина з моменту її народження, з першого осмисленого погляду, коли бавить її мати і дарує іграшку батько. Тобто сім'я бере на себе виховний обов'язок саме в той найвідповідальніший момент, коли відбувається найінтенсивніший розвиток дитини і коли вона найбільшою мірою схильна до наслідування і піддатлива до виховних впливів.

Виховна місія сім'ї особлива, тому що саме тут формується характер людини, її ставлення до життя.

Педагогічний ідеал народної педагогіки — сім'я повна, багатодітна, зі сприятливою для виховання дітей педагогічною атмосферою.

Діти — майбутнє народу, його найбільший скарб. Отже, і головний сенс сімейного життя полягає у тому, щоб мати й доглядати дітей, вирощувати й виховувати їх. За твердженням народної педагогіки, подружжя може досягти свого повного духовного, фізичного й емоційного розвитку тільки через дітей.

Народна педагогіка особливу роль відводить батькам насамперед як вихователям. На високий п'єдестал вона поставила жінку-матір. "Усе найкраще на землі, — кажуть у народі, — йде від сонця та від молока матері". Мати — хранителька домашнього вогнища, перша вихователька дітей. Високими виховними обов'язками наділений батько. За вимогою народної педагогіки дітей повинні виховувати спільно батько і мати. Чоловік, який перекладає виховання дітей на свою дружину, збіднює їх духовно, самопринижує себе як батько, як людина, прирікає своїх дітей

на те, що вони перестають бути дітьми батьковими, а стають дітьми лише маминими, дитсадівськими, шкільними. У таких умовах найчастіше виникають різні непорозуміння між батьками

й дітьми.

Народна педагогіка бореться за здорову й міцну сім'ю. Перші істини, ази життя діти пізнають у родинному колі. Саме тут дитина засвоює найелементарніші правила людської поведінки, набуває трудових навичок, дістає уявлення про навколишній світ, про взаємини між дітьми. Через "сімейний університет" у молоді формуються ті основні поняття, погляди, почуття, звички, які стають підвалиною духовного становлення особистості.

Родинне життя з його багатогранними психологічними, моральними й побутовими особливостями є своєрідною школою підготовки хорошого сім'янина.

Сім'я виховує дітей усім ладом свого життя. До того ж родинне виховання відбувається у своєрідній психологічній атмосфері, створеній стосунками між подружжям, батьками і дітьми. Сім'я є першим і неперевершеним за силою впливу осередком, який соціалізує особистість, розширює її кругозір і наділяє життєвим досвідом.

Життя і спілкування у дружній, згуртованій сім'ї, у колі близьких і рідних людей дає змогу найбільш повно виявляти свої почуття, інтереси та емоційні переживання. Правильно поставлена діяльність сім'ї — виховна, господарсько-економічна, організація побуту, споживання і дозвілля — створює великі можливості для задоволення духовних та інтелектуальних запитів дітей. У сім'ї з її здоровою моральною атмосферою діти нормально розвиваються, а повагою й любов'ю ставляться до батьків. Відносини любові й дружби встановлюються також між братами й сестрами.

Виховання дітей — це не тільки особиста справа батьків, а й їхній громадський обов'язок.

Отже, у народній педагогіці чітко виділене головне коло провідних вихователів дитини, до яких належать мати, батько, старші діти, брати і сестри, бабусі й дідусі, близькі й далекі родичі (сім'я загалом), свояки, куми, домашні няні, ровесники, дит-

225

садок, школа, виправні будинки для занедбаних дітей, будинки для сиріт, виховні заклади для дітей хворих та інвалідів, а також релігія і природа. У свою чергу, природа об'єднує такі фактори впливу на розвиток виховання, як-от: вроджені здібності дитини, індивідуальні особливості, стать; зовнішні впливи (клімат, ландшафт, харчування, житло, флора і фауна, побут, матеріальне становище, природні краєвиди й земельні угіддя), місце проживання (село, селище, місто).

Основою виховання є праця — найперше життєдайне джерело людської гідності, моральності та Щастя. Тому прекрасною є родинна виховна традиція, за якою кожний член сім'ї, у тому числі й дитина, обов'язково трудиться, бере на себе частину загальних турбот та обов'язків. Дітей змалку привчають до самообслуговування, до посильної праці. Чим старші діти, тим складніші й вагоміші їхні трудові обов'язки. Навіть тоді, коли дитина почала ходити до школи й на першому плані стало її навчання, вона не усувається від інших видів праці, зокрема побутової.

Зробивши трудову підготовку центральною у своїй виховній системі, народна педагогічна практика наочно й переконливо довела, що без трудового виховання немислиме ні моральне, ні розумове, ні фізичне, ні естетичне формування особистості (як немислиме й виховання взагалі). Єдність Трудового й морального виховання має на меті насамперед формування працьовитості й дисциплінованості, сумлінного й творчого ставлення до праці. Оцінкою моральної та естетичної краси людини теж є праця: гарний і моральний той, хто любить працю.

Домашні умови, побут сім'ї, її культурний рівень справляють величезний вплив на естетичну сприйнятливості дитини, на формування її смаків та уподобань. Народна педагогіка в обов'язок батьків увела прилучення дітей до прекрасного, орієнтуючи на застосування таких надійних засобів естетичного виховання дітей у сім'ї, як природа, праця, мистецтво, естетика побуту й поведінки, залучення до художньої творчості.

Народну педагогіку неможливо уявити без фізичного виховання. Віковічне прагнення людства — Мати фізично досконале, здорове, життєрадісне покоління, підготовлене до продуктивної праці.

226

Народна педагогіка є динамічною виховною системою, яка змінюється й удосконалюється разом з економічним розвитком суспільства.

Сумніву не підлягає, що саме етнопедагогіка, народні виховні засоби є тим джерелом, яке за його повного використання може зробити значний вклад у збагачення педагогічної науки, будівництва національної школи, встановлення гармонії сім'ї і школи у вирішенні сучасних виховних проблем,

пов'язаних з поверненням батьківській та шкільній педагогіці її істинно народної духовно-моральної основи.

За критерій оцінки науковості будь-якої теорії родинно-шкільного виховання треба брати ступінь її відповідності етнопедагогіці. Перебудова виховання дітей та підлітків у школі та сім'ї мусить проходити через застосування етнопедагогіки. Здійснити це треба не тільки В сім'ї, а й У дитячому садку, в школі, професійних навчальних закладах, а також у педагогічній пропаганді, батьківському всеобучі.

Застосування знань і засобів етнопедагогіки ставить реальний заслін бездуховності, національному нігілізму, історичному безпам'ятству, допомагає дітям і підліткам усвідомити свою роль як спадкоємців народних цінностей і традицій, національної сімейно-побутової культури.

Література

- Декларація про державний суверенітет України // Літературна Україна. — 1990. — 17 лип.
- Державна національна програма "Освіта" ("Україна ХХІ століття"). — К., 1994.
- Артюх Л. Ф. Українська народна кулінарія. — К., 1977.
- Бабишин С. Д. Школа та освіта Давньої Русі (IX—I пол. ХІІІ ст.). — К., 1973.
- Балади. Кохання та дошлюбні взаємини. — К., 1987.
- Борисско В. К. Весільні звичаї та обряди на Україні. — К., 1988.
- Болтарович З. В. Народне лікування українців Карпат кінця ХІХ — початку ХХ ст. — К., 1980.
- Бурячок А. А. Назви спорідненості і свояцтва в українській мові. — К., 1961.
- Ващенко Г. Виховний ідеал. — Полтава, 1994.
- Весільні пісні. — К., 1988.
- Винниченко В. Відродження нації. — Ч. I—III. — К., 1992.
- Воропай О. Звичаї нашого народу. — Ч. I—II. — К., 1991.
- Гайдай М. М. Народна етика у фольклорі східних і західних слов'ян. — К., 1972.
- Гаврилюк Н. К. Картографирование явлений духовной культуры (по материалам родильной обрядности украинцев). — К., 1981.
- Граціанська Л. М. Нариси з народної математики України. — 1968.
- Гримай М. С, Бойко В. Г., Дунаєвська Л. Ф. Українська народно-поетична творчість. — К., 1983.
- Гнатюк В. М. Вибрані статті про народну творчість. — К., 1966.
- Грушевський М. Про Українську мову і українську школу. — К., 1991.
- Горленко В. Ф. Нариси з історії української етнографії. — К., 1984.
- Дитячий фольклор. — К., 1986.
- Довженко Г. В. Український дитячий фольклор. — К., 1981,
228
- Довженко О. П. Щоденник // Україна в огні. — К., 1990.
- Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії. — К., 1993.
- Закувала зозуленька. Антологія української народної творчості. — К., 1989.
- Календарно-обрядові пісні. — К., 1987.
- Колискові пісні. — К., 1973.
- Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу. — К., 1966.
- Квіти верховини: Коломийки. — Ужгород, 1985.
- Культура і Побут населення України. — К., 1991.
- Курочкін О. В. Новорічні свята українців: традиції і сучасність. — К., 1978.
- Летіла сорока по зеленому гаю. Дитячі та молодіжні українські народні ігри. — К., 1990.
- Макаренко А. С. Книга для батьків // Збір. т.: В 7 т. — К., 1954. — Т. 4.
- Макаренко А. С. Виступи з питань сімейного виховання // Збір. тв. — Т. 4.
- Мицик Ю. Л., Плохій С. М., Стороженко І. С. Як козаки воювали. — Дніпропетровськ, 1990.
- Народні усмішки. — К., 1986.
- Народні оповідання. — К., 1986.
- Огієнко І. Українська культура. — К., 1991.
- Основи національного виховання. — К., 1994.
- Пазяк М. М. Українські прислів'я та приказки. — К., 1984.
- Пашкова Б. Т. Етнокультурні зв'язки українців та білорусів. — К., 1978.
- Погребенник Ф. Наша дума, наша пісня. — К., 1991.
- Прмступа Е. Я., Пилатт В. С. Традиції української національної фізичної культури. — Львів, 1991.
- Пугиик С. Г. Перо золотого птаха. — Ужгород. — 1978.
- Рекрутські та солдатські пісні. — К., 1974.
- Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні. — К., 1991.
- Російщення України. Науково-популярний збірник / Гол. ред. Леонід Полтава. — К., 1994.
229
- Семчишин М. Тисяча років української культури. — К., 1993.
- Січинський В. Чужинці про Україну. — Львів, 1994.
- Сковорода Г. Вірші, пісні, байки, діалоги, трактати, притчі. — К., 1983.
- Скуратівський В. Т. Березина. — К., 1988.
- Скуратівський В. Т. Посвіт. — К., 1989.
- Ступак Ю. П. Виховне значення українського фольклору. — К., 1960.
- Соціально-побутові пісні. — К., 1985.
- Стельмах Г. Ю. Історичний розвиток сільських поселень на Україні. — К., 1964.
- Субтельний О. Україна. Історія. — К., 1994.
- Сухомлинський В. О. Моральні заповіді дитинства і юності. — К., 1966.
- Сухомлинський В. О. Батьківська педагогіка. — К., 1978.
- Сявавко Є. І. Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку. — К., 1974.
- Український дитячий фольклор. — К., 1962.

- Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990.
- Українознавство. Посібник / Укл. В. Я. Мацюк, В. Г. Пугач. — К., 1994.
- Українська душа. — К., 1992.
- Українські прислів'я та приказки. — К., 1984.
- Українські приказки, прислів'я і таке інше / Спорудив М. Номис. — Ст., 1864
- Українські народні пісні, наспівані Д. Яворницьким. — К., 1990.
- Українські народні загадки. — К., 1963.
- Ушинський К. Д. Про сімейне виховання. — К., 1974.
- Франк» / Я. Педагогічні статті і висловлювання. — К., 1961.
- Шевченко Т. Г. Кобзар. — К., 1988.
- Ярмиш Ю. І. У світі казки. — К., 1974.

ЗМІСТ

Вступ	3
Народ вчить, як на світі жить	
Суть понять "народна педагогіка", "етнопедагогіка".....	5
З історії української народної педагогіки.....	8
Народна педагогіка як золотий фонд педагогічної науки.	15
Висвітлення української етнопедагогіки в науковій літературі.....	25
Камінь шліфують, а людину виховують	
Народні уявлення про освітні чинники формування особистості.....	38
Народ про виховання.....	40
Мета, зміст і принципи виховання.....	42
Основні форми й методи виховання. Самовиховання і перевиховання.....	53
Єдність національного та загальнолюдського в українській етнопедагогіці.....	70
Батьки і діти	
Тепло отчого дому.....	74
Рід і родина.....	75
Шлюб і сім'я як виховна організація.....	77
Чоловік і жінка як творці сім'ї.....	86
Діти як основний об'єкт виховання.....	94
Батько й мати як вихователі. Участь громадськості у вихованні дітей	99
Провідні напрями родинного виховання	
Практика духовно-морального виховання дітей у сім'ї.....	120
Провідні ідеї і традиції трудового виховання.....	130
Шляхи і засоби розумового виховання.....	144
Піклування про здоров'я та фізичний розвиток дітей.....	151
Погляди на красу та Прилучення дітей до прекрасного.....	156
Народна дидактика	
Що таке народна дидактика?	166
Головна мета народної дидактики.....	167
Принципи й методи навчання та форми його організації.....	170
Народна дидактика в дії.....	177
Народна дидактика Про письменство, книгу, школу, вчителя.....	209
Народна педагогіка й національна школа.....	215
Замість післямови.....	223
Література.....	228

Навчальне видання

Стельмахович Мирослав Гнатович

Українська народна педагогіка Навчально-методичний посібник

Редактор *І. О. Соломарський*

Підп. до друку 27.12.96, Формат 60х84 **1/16**. Папір Друк. №2.

Друк офсетний. Ум. др. арк. 13,48. Ум. фарбо-відб. **13,6**.

Облік-вид. арк. 14,58. Тираж 3500.

Зам. №6-2874

252070, ІЗМН, Київ-70, вул. П. Сагайдачного, 37

Фірма "ВІПОЛ"

25215, Київ, вул. Волинська, 60